

О. М. ПАТЯК * Г. Г. КИСІЛЬ

УКРАЇНСЬКА
МОВА
І КУЛЬТУРА
МОВЛЕННЯ

• ВИЩА ШКОЛА •

О. М. ПАЗЯК * Г. Г. КИСІЛЬ

УКРАЇНСЬКА МОВА І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

*Затверджено
Міністерством освіти України
як навчальний посібник
для студентів вищих
навчальних закладів*

Київ
ВИЩА ШКОЛА
1995

Рецензенти: кандидат філологічних наук *Г. О. Козачук* (Український державний педагогічний університет) та *О. П. Онуфрієнко* (Національний технічний університет України (КПІ))

Редакція літератури з філології і педагогіки
Редактор *Н. В. Леонова*

Пазяк О. М., Кисіль Г. Г.

П 12 Українська мова і культура мовлення: Навч. посібник.— К.: Вища шк., 1995.— 239 с.

ISBN 5-11-004527-5.

На основі шкільної та вузівської програм з української мови розглянуто вузлові проблеми, пов'язані з культурою мовлення. Особливу увагу звернено на складнощі в усному та писемному мовленні. Крім відомостей з орфоєпії, орфографії, граматики та пунктуації подаються пояснення до деяких складних стилістичних явищ української мови, з якими стикаються мовники.

Для студентів вищих навчальних закладів. Буде корисний учителям та учням шкіл, абітурієнтам і тим, хто вивчає українську мову самостійно.

П $\frac{4602020100-070}{211-95}$ 74—95

ББК 81.2УКР—923

ISBN 5-11-004527-5

© О. М. Пазяк, Г. Г. Кисіль,
1995

Так, на жаль, склалося в Україні, що багато хто навіть з українців ігнорував рідну мову. Здебільшого на неї віяло холодом відчуженості. Хіба що ніжні мелодії пестили її своїм звучанням, підкреслюючи її чарівність, неповторність і щирість. Але ми певні того, що мову вивчатимуть — вона знайде шлях до кожного небайдужого серця; і тоді з'явиться шана до народу України як до такого, що любить і захищає свою рідну мову.

Для того щоб допомогти тим, хто прагне опанувати сучасну українську мову, і створено цей посібник. Він охоплює усі розділи курсу сучасної української літературної мови: фонетику та орфоєпію, графіку й орфографію, лексику й фразеологію, словотвір і граматику, що складається з морфології та синтаксису. Кожна тема супроводжується вправами тренувального і творчого характеру. Для повторення і закріплення знань наприкінці кожного розділу подаються контрольні запитання, у яких зосереджено увагу на основних правилах.

До одного з розділів для збагачення знань та короткого ознайомлення з діловими паперами подаються зразки ділових паперів.

Особливу увагу в посібнику звернено на мовні закони, що подають правила культури мовлення в практичному вжитку (чи то у вимові слів, чи в їх написанні). Тих, хто цікавиться культурою мовлення, орієнтуємо на кращі зразки мовних фактів з художньої літератури, публіцистики і з видань наукового стилю чи діловодства. Таке широке коло прикладів дасть змогу уникнути порушень мовних норм: дозволить швидко й упевнено виправляти помилки та стилістичні огріхи. Вправи, що містять зразки з творів, у тому числі й призабутих чи реабілітованих письменників, публіцистів (у текстах є над чим зосередитися, бо чимало з них призначено як для виконання вправ, так і просто для читання), підібрані до кожної теми. Матеріал подано з наростанням складності:

спочатку вправи спрямувального чи пояснювального характеру, потім складніші, тренувальні, завдання, які потребують ретельної самоперевірки чи відповідного контролю з боку вчителя, викладача української мови. Наприкінці кожного розділу — творча робота, яка надає змогу працювати над темою самостійно, пробувати власні сили у творчості.

Фонетика (від гр. *phōnētikōs* — звуковий, голосовий) — це розділ мовознавства, що вивчає способи творення звуків мови, їхні акустичні властивості, закономірності сполучень звуків, різні звукові зміни, а також наголос, інтонацію. Найважливішим елементом мовлення є звук. Отже, звук — це найменша одиниця мовного потоку, що утворюється внаслідок дії мовних органів. Звуки ми чуємо і вимовляємо. У їх творенні беруть участь такі мовні органи: рухомі — язик, губи, язичок (закінчення м'якого піднебіння), голосові зв'язки; нерухомі — зуби, ясна, піднебіння (тверде і м'яке).

Звуки мови бувають голосні і приголосні. У творенні голосних беруть участь голосові зв'язки, які під час вимовляння звука напружуються. Порожнини глотки і рота створюють додаткові резонатори, які впливають на якість голосних. Від приголосних звуків вони відрізняються тим, що струмінь повітря при їх вимовлянні проходить вільно, не зазнаючи ні тертя, ні зімкнення. З погляду акустики голосні звуки відрізняються один від одного тембром, тобто накладанням додаткових тонів на основний.

Залежно від ступеня підняття язика голосні звуки поділяються на голосні низького [a], середнього [e], [o] та високого підняття [i], [u], [y], а щодо положення спинки язика по відношенню до піднебіння розрізняють голосні переднього [i], [u], [e] та заднього [y], [o], [a] рядів. За участю губ у творенні звуків голосні поділяються на лабіалізовані [y], [o] і нелабіалізовані [i], [u], [e], [a] (від лат. *labium* — губа).

*Схема класифікації голосних **

	Ряди	Передній	Середній	Задній
Підняття	Високе	<i>i</i>		(<i>y</i>)
	Високо-середнє	<i>u</i>		
	Середнє	<i>e</i>		(<i>o</i>)
	Низьке			<i>a</i>

* В дужках позначено лабіалізовані голосні.

Приголосні звуки утворюються за допомогою шумів, що виникають під час проходження струменя видихуваного повітря через перепону, яка виникає в певному місці мовного апарата. Вони класифікуються: а) за голосом і шумом, б) за місцем творення, в) за способом творення, г) за м'якістю і твердістю.

За наявністю голосу і шуму приголосні поділяються на сонорні (від лат. *sonorus* — дзвінкий) — [м], [н], [н'], [р], [р'], [л], [л'], [в], [в'] і шумні. У шумних виділяються дзвінкі (при творенні звука, крім шуму, наявний також голос) — [б], [д], [д'], [з], [з'], [ж], [дж], [дз], [дз'], [г], [г'] і глухі, які вимовляються тільки з допомогою шуму, — [п], [ф], [т], [т'], [с], [с'], [ш], [ц], [ц'], [ч], [к], [х].

За місцем творення (дією активних і пасивних мовних органів) приголосні класифікуються на губні, язикові і фарингальні (глоткові). Губні [б], [п], [в], [м], [ф] творяться внаслідок зближення або зімкнення нижньої губи й верхньої або верхніх зубів. Язикові приголосні залежно від того, яка частина язика змикається з піднебінням чи наближається до нього, діляться на передньоязикові [д], [д'], [т], [т'], [н], [н'], [з], [з'], [с], [с'], [л], [л'], [р], [р'], [ж], [ш], [ч], [дз], [дз'], [дж], середньоязиковий [й], задньоязикові [р], [к], [х]. Глотковий [г], або фарингальний (від гр. *pharyngos* — глотка) твориться шляхом зближення язика й задньої стінки глотки з коренем язика.

За способом творення виділяються зімкнені приголосні — [б], [п], [м], [д], [д'], [т], [т'], [н], [н'], [к], [г], щілинні [в], [ф], [з], [з'], [с], [с'], [ш], [ж], [х], [г], бокові — [л], [л'], африкати (складна зімкнено-щілинна артикуляція) — [ц], [ц'], [дз], [дз'], [ч], [дж], дрижачі (вібранти) — [р], [р'].

За наявністю або відсутністю м'якості приголосні поділяються на тверді — [б], [п], [в], [ф], [м], [д], [т], [з], [с], [ц], [дз], [ж], [ш], [ч], [дж], [р], [л], [н], [г], [к], [х], [г], м'які — [д'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [р'], [л'], [н'], [й] і напівпом'якшені — [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], [ж'], [ш'], [ч'], [дж'], [г'], [к'], [х'], [г']. Напівпом'якшеними бувають деякі групи приголосних, які в українській мові стверділи. Тільки в позиції перед [і], а деякі перед [а], [у] в іншомовних словах набувають часткового пом'якшення — [л'йб'і],

туп'і], [в'іхот'], [м'істо], [в'єрф'і], [нож'і], [у т'іш'і], [кл'уч'і], [з'ірко], [к'ігот'], [х'іба], [б'урó], [п'урé], [м'урід], [ф'узе^{л'áж}], [г'аур], [к'ув'єт], [б'аз'].

Схема класифікації приголосних

За місцем творення (активним мовним органом)	Губні		Язикові				Глоткові		
	твер- ді	на- пів- по- м'як- шені	Передньо- язикові		Се- ред- ньо- язи- кові	Задньо- язикові		твер- ді	на пів по м'як шені
			твер- ді	м'я- кі		твер- ді	на пів по м'як шені		
За способом творення									

Шум-ні	зімкнені	чисті дзвінкі	б	б'	д	д'	г	г'		
		глухі	п	п'	т	т'	к	к'		
		аф-рика-ти			дз	дз'				
		глухі			дж	дж'				
					ч	ч'				
	щілинні	дзвінкі			з	з'			г	г'
		глухі	ф	ф'	ш, с	ш', с'	х	х'		
Сонорні	Зімкнені носові		м	м'	н	н'				
	серединні бокові		в	в'			л	л'	й	
	дрижачі				р	р'				

Звук — це одиниця мовлення; у мові виділяється звуковий тип, який у поєднанні з іншими такими самими типами розрізняє слова, словоформи і значущі частини слів. Цей звуковий тип називається фонемою (від гр. *phōnēma* — звук, голос). Отже, фонема — це найменша неподільна звукова одиниця, яка служить для творення слів, словоформ і їх значущих частин та їх розрізнення. Звуків у мовленні багато, фонем у мові — невелика кількість. У сучасній українській мові налічується 6 голосних і 32 приголосні фонemi. Фонема функціонує тільки в складі слів і частин слова. У процесі мовлення вона реалізується в ряді звуків, серед яких розрізняються головний вияв фонemi і її варіанти. Головним виявом фонemi є звук, який реалізує фонему у мовленні. Наприклад: фонема [в] представлена у мовленні різними звука-

ми, тобто варіантами цієї фонемі, у словах [в'іра], [в'імпе"л], [с'в'аго], [ваш], [вона].

Культура мовлення тісно зв'язана з нормами літературної вимови — орфоepією (гр. orthoepia — правильна мова), до яких входять правила вимовляння голосних і приголосних звуків у різних позиціях, сполучення звуків у мовному потоці. Тому перевагу віддаємо звукам у словах, словосполученнях і реченнях або практичному використанню вчення про фонему у мовленні. Теоретичним аспектом цього вчення займається окремий розділ мовознавства — фонологія.

ФОНЕТИЧНА ТРАНСКРИПЦІЯ

Для зручності, правильного засвоєння фонетики, її ролі в культурі мовлення слід ознайомитися з фонетичною транскрипцією (лат. transcriptio — переписування). Це особлива система письма, яка застосовується для точного відтворення звукового складу слів і текстів. Фонетична транскрипція української мови будується на основі українського алфавіту з використанням додаткових літер і надрядкових знаків (мається на увазі спрощена фонетична транскрипція, яка використовується в орфоepічних словниках). Система літер разом з додатковими знаками називається фонетичним алфавітом. До нього ставляться такі вимоги: 1) система повинна бути простою і зручною для користування; 2) кожен звук повинен мати свій особливий знак; 3) додаткові знаки мають бути спільними для ряду звуків, що мають спільну додаткову ознаку (знаки для позначення м'якості, подовження приголосних та ін.). Отже, фонетичною транскрипцією називається запис мовлення, при якому відносно точно передається кожний звук.

У фонетичній транскрипції використовуються такі додаткові літери і розрізнявальні знаки:

1) звуки, які під час вимовляння набувають відтінку іншого звука, позначаються літерою фонетичного алфавіту, а вгорі пишеться літера того звука, до якого наближається у вимові даний звук: [e^u], [z^c] тощо ([вe^uсна́], [рoз^cклад]);

2) для позначення злитих звуків (афrikат) [дж], [дз], [дз'] пишуться дві літери і з'єднуються вгорі дужкою: [гyджик], [джм'іл'];

3) нескладові звуки позначаються літерою з дужкою над нею: [биy], [знай];

4) для позначення м'якості і напівм'якості приголосних вживаються значки ' , ' після літери вгорі; подовження звука позначається двокрапкою (:) після літери; наголос (') ставиться над голосним звуком; знак / вживається для позначення паузи, а // — тривалої паузи. Усі слова в транскрипції пишуться з малої літери, а текст береться в квадратні дужки. Наприклад: [мау̇ їа раз д'їу̇ чїнон'ку че"пурнєн'ку / л'ўбу шче"бе"ту̇ше"чку рум-їанєн'ку //].

Вправа 1. Запишіть текст фонетичною транскрипцією, поясніть літери і знаки фонетичного алфавіту, використані для запису тексту.

Сонце вже на заході. По глибоких долинах залягає туман, пасмами підіймається все вище. А зате як грає західне сонце по горах, яких барв надає їм! Ні, на картині не змалюєш усіх тих тонів! Від синього до рожевого, як цвіт дівочої рожі. Сонце зайшло, гори потемніли, як невідомі таємничі велетні наступають вони з боків крізь мряву сутінь. Де-де блищить зірка. Темрява налягає все більше й на гори, і на все дивне около (Олена Пчілка).

ГОЛОСНІ ЗВУКИ

Звуки, що є виявом голосних фонем, вимовляються чітко й виразно під наголосом [ра́диї], [во́л'а], [в'у́ли'к], [ре́шта], [сі́ла], [т'і́мїа].

У ненаголошеній позиції деякі голосні змінюють своє звучання. Проаналізуємо голосні за рядами і ступенем підняття язика так, як вони розміщені на схемі (зверху донизу і навпаки).

Звук [і] чітко вимовляється і в ненаголошеній позиції (хіба що ненаголошений [і] коротший від наголошеного), але плутання на письмі літер **и**, **і**, що позначають відповідні їм звуки [у], [і], при запису тексту під диктування людьми, які слабко володіють українською мовою, доводить, що ці звуки своїм звучанням наближені один до одного і вони не розрізняють їх. Про це свідчать й експериментальні дослідження: [в'ійти], [в'іхола], [пр'ізви'ще], [прімха], [кідати], [к'іхт'і]. В російській мові звуки [и] та [ы] щодо артикуляції більш віддалені між собою: звук [ы] середнього ряду й середнього підняття: [в'ійти], [ит':и].

Звук [у] в ненаголошеній позиції трохи наближається до [е]: перед наголошеним складом з голосними

[e], [a], [o] виникає гармонійна асиміляція, яка змінює звук [u], наближаючи його все більше до [e] ([ми^ене́], [ни^еза́ти], [зи^емо́ви]); перед голосними високого підняття [i], [u], [y] звук [u] вимовляється чіткіше або наближається до [i]: [ки^іп'і́ти], [кри^іні́ця], [ми^іні́лі].

Звук [e] в ненаголошеній позиції вимовляється з невисоким підняттям спинки язика і з просуванням його вперед (як при ненаголошеному [u]): [ве^езе́], [ле^ет'а́т'], [гре^ебу́т'], [не^ес'і́т'].

Звук [a] найбільш відкритий з усіх голосних. Він вимовляється при найнижчому піднятті спинки язика. Язикове тіло відтягне до стінки глотки, тобто назад. Тільки в сусідстві з м'якими приголосними при вимовлянні [a] язик просувається вгору і трохи вперед. Пор.: [са́д] і [с'а́д'], [да́і] і [д'а́іко], [ра́діі] і [р'а́д], [с'іда́і] і [си^ід'а́т'], [га́то] і [г'а́гне], [з'а́т'] і [за́ўтра].

Голосний [o] — звук більш закритий, ніж [a]. При його вимовлянні задня частина спинки язика піднімається в напрямі до м'якого піднебіння, а середня частина вигинається вниз. Губи заокруглюються і випинаються вперед: [ло́виц'т'], [во́диц'т'], [со́лба], [дро́ва], [о́ле^н']. Між м'якими приголосними та після м'яких артикуляція цього звука трохи передніша і спинка язика піднімається вище: [л'о́н'а], [д'о́хт'у], [при^іц'о́му]. Ненаголошений [o] перед наголошеним складом з [y] та [i] наближається у вимові до [y]: [сно^улу́ка], [го^улу́бка], [то^убі́], [со^убі́], але ніколи не наближається до [a], як у російській мові: [голова́], [доро́га].

Під час вимовляння звука [y] задня частина спинки язика піднімається вгору вище, ніж при вимові [o], і більше наближається до м'якого піднебіння. Губи заокруглюються більше: [су́д], [ту́ді], [ду́дка], [гу́мка], [ку́ток], [гру́дка]. Тільки між м'якими приголосними та після м'якого і перед твердим артикуляція цього звука передніша: [с'у́ді], [л'убл'у́], [т'ут'у́н].

Вправа 2. Запишіть перший абзац тексту фонетичною транскрипцією. У виділених словах знайдіть голосні. Поясніть, як утворюється кожний звук.

День Андрія Первозванного

День святого Андрія Первозванного припадає на 13 грудня. Стародавня християнська легенда каже, що апостол Андрій Первозваний проповідував християнство в самому Царгороді, на бережжях Чорного моря та в околицях нашої столиці — Києва...

Хоч Андрій Первозванний — християнський святий, але в народній традиції звичаї і обряди в день цього святого мають стародавній, дохристиянський характер: **угадання** майбутньої долі, заклинання, ритуальне **кусання «калити»**.

З усього циклу осінніх традиційних свят день Андрія Первозванного — найцікавіший. Від нього віє чарівною староукраїнською **стихією** (О. Воронай).

ПРИГОЛОСНІ ЗВУКИ

Приголосних звуків у мовленні дуже багато. Відомо кілька класифікацій приголосних української мови, однак ми зупинимося детальніше тільки на групах тих приголосних, які викликають труднощі у вимові, а відтак впливають і на грамотність та культуру писемного мовлення.

Приголосні класифікуються залежно від артикуляції, тобто дії мовних органів, від участі голосу, способу творення звуків і м'якості.

Найперше виділяються групи приголосних за місцем творення, тобто місцем дії активних і пасивних органів, які беруть участь у вимовлянні звуків, способом творення, або як саме утворюється звук, за участю голосу й шуму і за наявністю чи відсутністю м'якості та носового забарвлення (див. схему, с. 7).

За місцем творення приголосні звуки поділяються на губні, язикові і глоткові.

Губні приголосні

Губними приголосні звуки називаються тому, що у їх творенні беруть активну участь губи. До губних належать [б], [п], [в], [м], [ф].

Звук [б] — приголосний дзвінкий, твердий, зімкнений. При вимові губи змикаються, а потім раптово розтуляються і повітря з ротової порожнини проривається назовні. Як у всіх дзвінких, голосові зв'язки дрижать. Характерною ознакою цього приголосного є те, що він, на відміну від аналогічного в російській мові, ніколи не оглушується в мовному потоці ні перед глухими, ні в кінці слова: [хл'іб], [дубка́], [гриб], [стри^ебко́м], [б'ік], [голуб], [гре^ебті́], [скубти], [обте^еса́ти], [обпе^екту́].

Звук [п] — це губний приголосний, зімкнений, глу-

хий, твердий, парний дзвінкому [б]. Зімкнення і прорив повітряного струменя при вимові [п] сильніші, ніж під час творення звука [б]: [скріпнути], [пáли'ц'], [грип], [пиї], [при'бїти]. І хоч він парний звукові [б] за дзвінкістю — глухістю, проте звук [б] у нього ніколи не переходить у мовному потоці ([зуб], [го'лїбка]), як у російській мові ([зуп], [галїпкѣ]).

Приголосний [в] — твердий, щілинний, сонорний звук (голос переважає над шумом): [водá], [вїхо], [давáти], [вїїти]. У деяких позиціях (на початку слова перед приголосним, у середині слова після голосного перед приголосним і на кінці слова після голосного) звук [в] наближається до голосного [у]. При його творенні губи заокруглюються і випинаються вперед, але меншою мірою, ніж у голосного (у транскрипції він позначається [ў] і називається губно-губним): [ўвеч'р'ї], [ўскóчи'ти], [воўк], [бáчи'ў], [браў], [пóўни'ї], [крїуда], [стáўте']. Перед голосними [ї], [и], [е], [а] звук [в] утворює щілину між верхніми зубами і нижньою губою, тому він називається губно-зубним: [в'ін], [вїхор], [вáда], [в'ерби]. Перед [ї] завжди і в деяких словах, у тому числі й іншомовних, перед [а], [у] цей звук напівпом'якшений: [в'їри'ти], [в'їрш], [в'áз'ма], [в'ўрте'мберг], [с'в'áто], [ц'в'ах].

Звук [м] — приголосний сонорний, губний, зімкнений, носовий (видихуване повітря проходить через ніс, після того як зімкнулися губи), твердий: [мак], [мир], [мур], [замкнїти], [їмлá], [мер], [морж], [мїач], [мнут'], [мчáти]. Лише перед [ї] та в іншомовних словах перед [у] цей звук іноді вимовляється напівм'яко: [м'їг], [м'їрка], [гóм'ін], [м'ўл:е'р], [м'ўнхе'н].

Звук [ф] — це приголосний губний, губно-зубний, твердий, щілинний, глухий. При його вимові нижня губа наближається до верхніх зубів, утворюючи щілину. Сила видихуваного повітря повинна бути більшою, ніж при вимові [в], бо інакше виходить два звуки — [х] і [в]: [фáбри'ка], [Ф'ед'їр], [м'їкрофóн], [ф'їл'їйá], [фудбол], але [хвїл'á], [хв'їст], [хвалá], [хвóйá], а не [фїл'á], [ф'їст], [фалá], [фóйá]. Перед [ї] та в деяких іншомовних словах перед [у] приголосний напівпом'якшений: [ф'їл'м], [ф'ін], [де'л'ф'ін], [ф'узе'л'áж]. Усі губні приголосні в українській мові стверділи ще в давні часи, на відміну від російської мови, в якій вони зберегли м'якість. Напівм'якість спостерігається лише у вищенаведених випадках.

Вправа 3. Запишіть фонетичною транскрипцією текст у лапках. Визначте губні приголосні. Поясніть, як змінюється їх вимова залежно від сусідніх звуків.

...Українська пісня завжди робила велике враження своєю високою культурою не тільки на кожного мандрівника, але також на знавців цієї справи. От, наприклад, німецький поет Фрідріх Боденштедт, що в роках 1840—1845 подорожував по Росії, Україні, Криму й Малій Азії, в передмові до своєї збірки перекладів українських народних пісень німецькою мовою... писав: «Нехай запашні українські пісні, мов жалібні вітри, віють на німецькі левади й оповідають, як діти України колись любили й боролися... У ніякій країні дерево народної поезії не видало таких великих плодів, ніде дух народу не виявився в піснях так живо і правдиво, як серед українців. Який захопливий подих туги, які глибокі, людяні почування в піснях, що їх співає козак на чужині! Яка ніжність у парі з мужеською силою пронизує його любовні пісні...» (В. Січинський).

Вправа 4. Перекладіть російські слова українською мовою. Зіставте вимову губних приголосних в обох мовах.

Степь, голубь, насыпьте, любовь, ставьте, память, связь, сломить, бить, разграфить, туфля, трубка, тюбик, Тюмень, убавить, форма, ферма, финал, флакон, фокус, футбол, посвящение, Святослав, Вячеслав, соловьи, бьют, вьют, помянуть, пьеса, торфяной, червь, священный, размягчить, бесправие, славянский, девять, пюре, пьянить, мята, губка, кузов, мебель, мир, мягкий, белила, бюро, былина, пятница.

Вправа 5. 1. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть вимову губних приголосних.

П'є, дев'ять, свято, пам'ять, арф'яр, б'ють, бюст, дзвякати, пюпітр, інтерв'ю, медвяний, сап'янці, цвях, пом'яти, мюрид, бязь, в'язати, п'ять, свічка, свист, білий, бак, билина, люб'язний, прив'ялений, Рив'єра, обов'язок, графік, в'ється.

2. Простежте, як вимовляються губні приголосні в різних позиціях в інформаційних матеріалах по радіо.

Язикові приголосні звуки поділяються на передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові. У їх творенні бере участь язик, зокрема його

спинка і кінчик. Залежно від того, яка частина язика зближується з піднебінням, приголосні називаються передньоязикові, середньоязикові і задньоязикові.

Передньоязикові приголосні

Звук [d] — приголосний, передньоязиковий, зімкнений, дзвінкий, твердий. При його вимові передня частина спинки язика спочатку прилягає до верхніх зубів і створює перепону, яку розриває повітряний струмінь. Голосові зв'язки дрижать. На відміну від російської мови цей приголосний ніколи не оглушується ні в середині слова перед глухим приголосним, ні в кінці: [dóma], [des'], [dáti], [kládka], [v'ídgtícnyti], [n'ídkotítu], [gr'ádka], [naród], [grad]. Пор. у російській мові: [gr'átkǔ], [grat], [narót].

Звук [d'] , на відміну від [d], — приголосний м'який, дзвінкий, зімкнений. Як і твердий, він ніколи не оглушується ні в середині слова перед глухим, ні в кінці: [d'íd], [d'ógot'], [d'úžuná], [d'áka], [d'ád'ko], [s'ád'te], [s'ad'], [glad'], [mblód'], [zápov'íd']. У російській мові: [s'at'], [glat'], [zápǔvǔt'].

Звук [t] приголосний твердий, зімкнений, глухий, передньоязиковий. При його вимові повітря проривається енергійніше, ніж при вимові [d], а голосові зв'язки не дрижать: [tak], [statút], [tíxo], [topól'a], [tkáti], [tréba].

Звук [t'] — також глухий, передньоязиковий, але м'який. Він зімкнений. При його вимові передня частина спинки язика впирається в ясна верхніх зубів: [t'ágne"], [t'úbic'k], [žit':évi'i], [t'ísto], [stoját'].

Звук [n] — передньоязиковий, твердий, зімкнений, носовий, сонорний. При його творенні частина повітря проходить у ніс, тому його називають носовим. Передня частина спинки язика впирається у верхні зуби, утворюючи зімкнення (як при вимові [d]): [níva], [zanúri'tu], [naš], [nogá], [strúnko], [stan].

Звук [n'] , на відміну від твердого [n], — м'який приголосний, але, як і твердий, передньоязиковий, сонорний, зімкнений, носовий. Передня частина спинки язика так само, як і при вимові [t'], [d'], впирається в ясна, утворюючи зімкнення, але частина повітряного струменя проходить через ніс: [y n'ógo], [n'íxtó], [sín'e], [stán'mo].

Звук [l] — передньоязиковий, сонорний, твердий, зімкнений, боковий. Він утворюється зімкненням кінчика

язика з ясними верхніх зубів. Повітря через бокові отвори проходить під язиком, спинка якого вигинається, утворюючи прохід. Якщо язик упирається в зуби (верхні), то утворюється твердий звук [л]: ([лапа], [ложка], [луснути], [клала], [міло]), а коли в ясна, аж до твердого піднебіння, то напівпом'якшений його варіант. Особливо це помітно у вимові перед голосними [и], [е]: [вєлікий], [лєліка], [лєхко], [лінути], [галічєна].

Звук [л'], на відміну від [л], м'який. Передня частина спинки язика разом із кінчиком щільно і плавно прилягає до ясен, а задня опускається вниз, даючи прохід повітряному струменю в обидва боки ротової порожнини: [л'ал'ка], [л'удіє], [л'ін'ійа], [жураїл'і], [к'ул'а], [л'убіти], [учітєл'], [конопл'і], [с'іл'с'к'ій], [с'іл'но], [с'іл'], [д'іл'ніц'а].

Приголосні [т'], [д'], [н'], [л'] настільки м'які, що їх іноді відносять до середньоязикових, як приголосний [й]. Проте коли в приголосного [й] (еталона м'якості) наближення середньої частини спинки язика до твердого піднебіння є основною артикуляцією, внаслідок чого створюється високий тон, то в розглянутих вище приголосних така артикуляція є додатковою. Вона приєднується до власного тону приголосного, і власний тон його підвищується. Порівняно з іншими приголосними [т'], [д'], [н'], [л'] зазнають найбільшого впливу додаткової артикуляції.

Вправа 6. Перепишіть текст, підкресліть тверді [т], [д], [н], [л] однією рискою, а м'які [т'], [д'], [н'], [л'] — двома та поясніть їх вимову.

Недавно, після довгих мандрів, повернувся на батьківщину дід Сидорко. Кращі роки свого життя провів він на війні. Бився з турком. Одержав медаль за геройство від самого цісаря. П'ять літ блукав по світу. Повернувся додому, оженився, завів господарство. Здавалося, ніщо його не вирве з-під рідного даху. Та де там! Знову потягнуло Сидорка в далекі краї. Спочатку ходив з чумаками степами Таврії, потім шукав щастя на золотих уральських копальнях...

Тепер уже він жінку не застав. Зустріли Сидорка син з невісткою та двоє внучат — Дмитрик і Ганка. Діти полюбили старого за чудові казки... (Народна казка).

Вправа 7. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть м'які і тверді приголосні [т], [д], [н], [л] і [т'], [д'], [н'], [л'].

Ідальня, п'ятнадцять, десять, гілка, світлий, спільний, станьте, тьмяно, зустрінуть, будьмо, скринька, будка, південь, стан, подільський, візьміть, король, Короленко, шість, світлиця, травинка, менший, сильно, голка, булька, сядьмо, більший, тонший, квітонька, дятел, дихають, лялька, любий, нянька, батько, ткати, тісто, гляньте.

Окремо розгляньмо групу передньоязикових приголосних [з], [з'], [с], [с'], [ц], [ц'], [дз], [дз']. Вони називаються свистячими, бо при їх вимові виникає характерний шум, схожий на свист.

Звук [з] — приголосний передньоязиковий, твердий, дзвінкий, щілинний. Передня частина спинки язика під час вимовляння звуку зближується з нижніми зубами й альвеолами, утворюючи щілину у вигляді жолобка. Повітряний струмінь ударяє у верхні різці і створює різкий шум. Кінчик язика впирається в основу нижніх зубів: [з'араз], [з'оши'т], [з'устрі'ч], [зв'ічка], [зе'рнó], [й'іздити], [зав'із], [зв'язка].

Приголосний [з'] — передньоязиковий, дзвінкий, щілинний, м'який. М'якість при його вимові з'являється внаслідок додаткової артикуляції, яка впливає на підвищення тону. Ступінь м'якості в ньому менший, ніж у приголосних [т'], [д'], [н'], [л']: [з'ірка], [з'аб], [з'іт'і], [л'із'те"], [маз'], тому свистячі м'які приголосні називаються пом'якшеними.

Звук [с] — передньоязиковий, глухий, щілинний, твердий. Він вимовляється так, як і [з], але без участі голосу (голосові зв'язки не дрижать). При його вимові зуби трохи розкриті, а губи злегка розтягнені: [самá], [сіла], [сóром], [сúма], [скло], [стоуп], [сёрце], [сóсна], [запáска], [л'іс], [квас].

Приголосний [с'] — глухий, щілинний, передньоязиковий, але на відміну від твердого пом'якшений. При його вимові, як і в приголосного [з'], з'являється додаткова артикуляція, внаслідок якої підвищується тон. Проте на відміну від [з'] приголосний [с'] твориться без участі голосу: [с'áду], [с'удú], [с'іриш], [с'огóд'ні], [пие'с'мó], [при'но́с'], [товари́с'ки].

Звук [ц] — твердий, зімкнено-щілинний, глухий, передньоязиковий. Він складається з двох елементів — зімкненого і щілинного. Ці елементи знаходимо у звуках [т] і [с], але вони настільки тісно зливаються, що становлять єдиний складний звук (африкат): [цар], [цёгла], [ціфра], [цокати], [кúци], [цúкор], [палáц], [цвінтар].

Приголосний [ц'] — передньоязиковий, зімкнено-щі-

линний (африкат), глухий, як і [ц], але пом'якшений: [хлѡпѣ"ц'], [ц'огѡ], [ц'інá], [ц'áц'ка], [ц'кувáти].

Звук [ѡз] — твердий, дзвінкий, зімкнено-щілинний, передньоязиковий приголосний, який так, як і [ц], вимовляється як єдиний злитий складний звук. При його вимові передня частина спинки язика спочатку прилягає до верхніх зубів, а потім не змикається, як при [ѡ], а легенько переходить у щілину, як при вимові [з]; [ѡзи"жчá-ти], [ѡзѣн'кнуло], [ѡзѣркало], [кукуруѡза], [ѡзига], [ѡзвоніти].

Звук [ѡз'] — передньоязиковий, дзвінкий, зімкнено-щілинний звук (африкат), але на відміну від [ѡз] — м'який. Він уживається лише в кількох словах: [редз'], [ѡз'в'áкати], [ѡз'ін'], [ѡз'об] і [ѡз'обáти]. Як приголосний [ѡз], так і [ѡз'] не мають окремої літери в алфавіті і позначаються двома буквами, але їх слід вимовляти зливо, а не так, як тоді, коли ці дві букви позначають два звуки. Пор.: [ѡзв'ін], [ѡз'урк'іт] і [надзві"чáйно], [п'ід-заробіти].

Вправа 8. Виявіть у тексті тверді і м'які свистячі приголосні і поясніть, як вони утворюються.

Рідне слово

Так довго сподівана, ждана година
Настала для рідного слова мого:
Не так, як приборкана, смутна пташина,
Озветься воно із затишку свого;
Не так,— весняним жайворонком у полі
Українська мова тепер залуна
І гомоном вільним по всьому роздоллі,
По всій Україні озветься вона.
Дарма, що по небу весняному тучі
Громадою темною швидко летять,
Не страшно пташині ні грому, ні бучі —
Крізь хмари бо промені сонця мигтять!
Дзвінкий жайворонок то вгору, до сонця,
Зів'ється, де сяє йому любий рай,
То пісню співа й до людського віконця...—
Лети ж, рідне слово, лети в рідний край!

Олена Пчілка

Вправа 9. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть вимову свистячих звуків.

Різьба, міцний, сьомий, з'явитися, підносься, цвях, кінець, севастопольський, сміх, у цьому, колодязний, дзвякнути, перелазь, з'ясувати, світло, міць, цілий, дзвонити, дзінь-дзінь, сядьте, садіть, з'юрмитися, дзюрчати.

Передньоязикові [ж], [ш], [дж], [ч] в сучасній українській мові вимовляються твердо. Складна їх артикуляція, при якій утворюється під час вимовляння звука не одна, а дві щілини — між кінчиком язика і твердим піднебінням і між задньою частиною спинки язика і переднім краєм м'якого піднебіння. — впливає й на звучання. Струмись видихуваного повітря, що проходить цими щілинами, утворює шум, який нагадує шипіння. Від цього пішла назва шиплячі звуки.

У цій групі відсутні м'які звуки. Як напівпом'якшені [ж'], [ш'], [дж'], [ч'] спостерігаються перед голосним [і] та при подвоєнні: [ж'інка], [ш'іс'т'], [плéч'і], [затіш':а], [роздор'іж':а], [узб'іч':а], [бдж'іл].

Звук [ж] — передньоязиковий, дзвінкий, твердий, щілинний, шиплячий, який утворюється, на відміну від свистячих, наближенням кінчика язика до переднього краю твердого піднебіння, внаслідок чого утворюється щілина у формі жолобка. Друга щілина виникає між задньою частиною спинки язика й переднім краєм м'якого піднебіння. Між цими підняттями спинки язика утворюється заглибина, яка спричинює появу шуму, схожого на шипіння: [жблуд'], [жнец'], [жмён'а], [журба], [іржа], [жбурну́ти], [н'іж]. Перед голосним [і] та при подвоєнні цей звук напівпом'якшений: [нож'і], [пóдорож':у], [узбе^нрéж':а], [запор'іж':а].

Звук [ш], як і [ж], — передньоязиковий, щілинний, твердий, шиплячий, але глухий. При його вимові голосові зв'язки не дрижать: [ша́бл'а], [ше́ле^нст], [шум], [ші́шка], [шквал], [шланг], [шокола́д], [шпил'], [комі́ш]. Перед голосним [і] та при подвоєнні [ш] напівпом'якшений: [ш'іс:óт], [у ті́ш'і], [н'ід:áш':а], [рбз'к'іш':у].

Звук [дж] — передньоязиковий, дзвінкий, зімкнено-щілинний (африкат), твердий, шиплячий. Він починає утворюватися із зімкнення, а закінчується щілиною: змикається кінчик язика з передньою частиною твердого піднебіння, а потім переходить у коротку щілину. Задня частина спинки язика наближається до переднього краю

м'якого піднебіння. Заглибина, яка утворюється між двома підняттями язика в середній частині його спинки, сприяє твердості звука і появі шуму, схожого на шипіння, які спостерігаємо при вимові [ж]: [джм'іл'], [джиріт'], [джил], [джінси]. Перед голосним [і] він напівпом'якшений: [др'іждж'і].

Звук [ч], на відміну від [дж], глухий (інші ознаки обох цих приголосних збігаються), передньоязиковий, твердий, зімкнено-щілинний (африкат), шиплячий: [чолó], [чисто], [чєсний], [чолов'ік], [чўти], [чхату], [чайка], [чуб]. Перед [і] та при подвоєнні він напівпом'якшений: [ч'ітко], [кл'уч'і], [гар'ач'і], [обл'іч':а], [зўстріч':у], [р'іч':у]. В російській мові цей приголосний вимовляється м'яко: [ч'аікэ], [ч'у'ло], [ч'ут'йó]. В українській мові, для того щоб звук [ч] вимовити твердо, слід кінчик язика пересувати від ясен у напрямі до твердого піднебіння доти, доки сприйметься на слух правильне звучання.

Вправа 10. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Поясніть вимову шиплячих приголосних.

Пляшка, шість, узвишся, жінка, сережка, пічка, ніжка, чільний, затишся, стружка, ножі, дочка, роздоріжжя, біжать, лежиш, ночі, радж, ваш, стежечка, Керцю, Париж, узбіччя, граєш, поріж, джинси, гараж, ручка, дружка, наш, ромашка, сторожі, по узбережжю, жовч, спішити, свічка, кричать, шурхіт, щавель, куш, число, джерело, платежі.

Вправа 11. Перепишіть текст, підкресліть шиплячі і свистячі приголоєні. Поясніть їх вимову і вплив на них сусідніх приголосних.

I

Коли лежиш у полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її переливів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлося від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі?..

...Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться так, як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Іду поміж люди. Душа готова, струни тугі, налажені, вона вже грає... (М. Коцюбинський).

Звук [p] — твердий, сонорний, передньоязиковий, дрижачий (вібрант), який утворюється шляхом підняття кінчика язика вгору до ясен, а потім приводиться в дрижання так, що два-три-чотири рази то притискується до ясен, то відривається (вібрує), внаслідок чого повітряний струмінь набуває специфічного звучання. Збоку краї язика щільно прилягають до бокових зубів: [кобза́р], [ру́чка], [до́бре], [кале^нда́р], [крик], [л'іка́р], [ха́рк'іу́], [си^еб'і́р], [рак].

Звук [p'] (так само, як і твердий [p]) — передньоязиковий, сонорний, зімкнено-прохідний, дрижачий (вібрант), але пом'якшений. М'якість його пояснюється додатковою і-подібною артикуляцією, яка виникає у м'яких приголосних. При артикуляції з твердим піднебінням змикається вся передня частина спинки язика (під час вимови твердого звука [p] з'єднується з твердим піднебінням тільки кінчик язика). Порівняно з іншими м'якими приголосними в мовленні звук [p'] зустрічається рідше, оскільки може виступати тільки перед голосними [i], [a], [y], [o]: [p'ік], [p'ад], [дp'ук], [тp'ох]. У кінці складу і слова колишній м'який [p'] ствердів: [п'ісар], [т'урма́].

Вправа 12. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть відмінність у вимові приголосних звуків [p] і [p'].

Чотирма, буряк, бур'ян, буря, пір'я, дверми, трьома, трясти, трусити, узгір'я, надворі, порядок, подвір'я, серйозний, чотирьох, повітря, орендар, зоря, зірниця, грядка, дірка, Мар'яна, моряк, трюмо, по підгір'ю, зрячий, жартома, патріот, пломбір, курйоз, грюкати, кар'єр, згоріти, прясти, тертя, кур'єр, курми, коряк, нагір'я.

Середньоязиковий приголосний

Звук [й̆] — середньоязиковий, щілинний, м'який, сонорний приголосний. При його вимові середня частина спинки язика підіймається до твердого піднебіння й утворює з ним щілину. Якщо щілина вузька, то утворюється приголосний [й̆]. Це відбувається тоді, коли [й̆] стоїть перед голосним: ясно [й̆ясно], Юля [й̆у́л'а], є [й̆е], його [й̆ого́], п'ять [п'йат'], б'ють [б'йут'], н'є [п'йе], вйокати [вйобкати], ескадрилья [е^мскадрй̆л'й̆а], баяра [бай̆ура], Києва [Кй̆йе^мва], заява [зай̆ава]. Якщо щілина віддалена від піднебіння і шуму не чути, утворюється нескладотворчий приголосний [й̆], що наближається до голосного [й̆]. Він вимовляється в кінці складу перед приголосним і в кінці слова: гай [гай̆], дай [дай̆], майка [май̆ка], шийка [шй̆йка], стій [с'т'й̆й̆].

Вправа 13. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і визначте, коли звук [й̆] — середньоязиковий приголосний, а коли нескладотворчий [й̆].

Ялина, бояться, в'юн, байка, край, в'ється, знає, юнак, під'їхати, пийте, працую, стійте, під'язиковий, лійка, читай, їжак, роз'їждає, дев'ять, йому, серйозно, ймовірно, знайте, взяти, гайка, крий, чайка, Йосип, Юрко, Євген, Ярина, дають, у нього, дайте, знаймо, маяк, рай, віють, м'ята, адью, їдальня, ад'ютант, нюанс, кон'юнктура, Нью-Йорк, гвардія, йдуть, інтерв'ю, йод, єдність, об'єднання.

Задньоязикові приголосні

Звук [к] — задньоязиковий, зімкнений, глухий, твердий приголосний. При його вимові задня частина спинки язика прилягає до м'якого піднебіння, утворюючи зімкнення, після чого повітря проривається назовні: [конва́л'й̆а], [ка́рйй̆], [кй̆нути], [кв'ітка].

Звук [г] — приголосний задньоязиковий, зімкнений, дзвінкий, твердий. Від приголосного [к] відрізняється лише дзвінкістю і в сучасній українській літературній мові вживається в небагатьох словах: [га́ва], [га́нок], [гра́ти], [грунт], [гедз'], [гу́л'а], [а́грус], [дзі́га], [гу́дзи'к], [гн'іт], [гвалт], [гандж], [ге^млготáти], [га́зда], [галага́н], [гел'іт], [ге^мротáти], [гигнути], [гирлі́га], [глей], [го́ре^мл'-мо́ре^мл'], [грéчний], [гри^мнджоблі] та похідних від них.

Звук [x] — приголосний задньоязиковий, щілинний, твердий, глухий. При його вимові утворюється щілина між задньою частиною спинки язика і м'яким піднебінням: [храм], [хапáти], [хмиз], [гр'іх], [кріхта]. Перед [i] усі задньоязикові вимовляються напівм'яко: [к'інт'ава], [к'іхт'і], [ви'сбк'і], [т'іх'і], [r'inc], [x'ім'ік], [сти'х'іа].

Вправа 14. Виявіть у тексті задньоязикові приголосні і поясніть їх артикуляцію.

1. Американські консультанти розробили чітку схему взаємодії факторів, що впливають на хід та результати виборчої кампанії. 2. Дотримання правил, указаних в Законі, забезпечить успіх виборів. 3. Підприємці готові фінансувати того, хто хоче стати політиком і представлятиме їхні інтереси у Верховній Раді. 4. Виготовлення бланків для чеків, їх оформлення, а також інкасація одержаної від громадян готівки потребують чималих витрат. 5. За останньою редакцією українського правопису регламентовано використання літери *г* лише в незначній кількості слів — *гуля, ганок, грати* тощо (*Газ.*).

Глотковий приголосний

Звук [g] — приголосний глотковий, щілинний, дзвінкий, твердий: [гал'áви'на], [г'уси], [грáтис'], [с'н'іг], [п'луг], [мог'лі], [мор'іг].

Перед [i] вимовляється напівм'який звук [g']: [g'і-пóте'за], [g'ірка], [дб'уг'і], [туг'іш'і], [g'ірл'áнда]. У деяких словах іншомовного походження він напівпом'якшений і перед голосними [y], [a]: [g'урзá], [g'áур].

Приголосний [g] утворюється зближенням задньої стінки глотки (фаринкса) з коренем язика, який відтягується назад. У напівпом'якшеного звука [g'] артикуляція просувається вперед: задня спинка язика рухається до середини піднебіння.

Вправа 15. Перепишіть текст, підкресліть задньоязикові приголосні та [g]. Поясніть дію мовних органів при їх вимові.

М а в к а. Який-бо ти, дідуся, став суворий!
Се ти мене отак держати будеш,
Як Водяник Русалку?

Л і с о в и к. Ні, дитинко,
я не держу тебе. То Водяник
в драговині цупкій привик одвіку

усе живе засмокувати. Я
звик волю шанувати. Грайся з вітром,
жартуй із Перелесником, як хочеш,
всю силу лісову і водяну,
гірську й повітряну приваб до себе,
але минай людські стежки, дитино,
бо там не ходить воля, — там жура
тягар свій носить. Обминай їх, доню:
раз тільки ступиш — і пропала воля!

(*Леся Українка*)

АСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

У мовному потоці приголосні звуки піддаються впливові сусідніх приголосних і цілком або частково уподібнюються до них. Таке явище у фонетиці називається а с и м і л я ц і є ю (лат. *assimilatio* — уподібнення). Проте такого впливу зазнають не всі звуки і не завжди. Зупинимось на тих групах приголосних, у яких асимілятивні явища виявляються досить виразно.

В українській мові спостерігається вплив наступного приголосного на попередній, так звана р е г р е с и в н а а с и м і л я ц і я. Впливають приголосні залежно від голосу (дзвінкості та глухості), м'якості й твердості і від способу та місця творення. Мовці під впливом письма, яке здійснюється за своїми законами, часто порушують норми правильної вимови, особливо груп приголосних, які зазнають асиміляції. Щоб не помилятися у вимові звуків, треба знати фонетичні закони і чітко дотримуватися правил літературної вимови.

Асиміляція приголосних за голосом

Дзвінки приголосні послідовно і систематично впливають на сусідні глухі, одзвінчуючи їх. Такий вплив відбувається у середині слова. Наприклад: *боротьба* — [бород'ба], *футбол* — [фудбол], *анекдот* — [анегдот], *якби* — [ягбі], *отже* — [одже].

Асиміляція за дзвінкістю спостерігається і на межі двох слів, особливо при швидкому темпі мовлення: *ваш брат* — [ваш брат], *крок за кроком* — [крог за кроком], *сип гречку* — [сип гречку], *ніч довга* — [ніддж дбуга], *хочуть бити* — [хочуд' біти]. При повільній вимові вплив дзвінких на глухі менш помітний.

Дзвінкість перед глухими наявна також у середині слова: [бе^нр'ізка], [гр'удка], [л'ожка], [дубк'і], [сус'ідка], [д'ідка], [ст'ежка]. Однак приголосний [з] у середині слова піддається впливові глухого: *легкий* — [ле^нхк'ій], *кістки* — [к'іхти^нки^н], *вогко* — [в'охко].

У дієсловах такої асиміляції немає: [ми^нг'іти], [сте^нре^нг'іти], [б'ігти], [допомог'іти], [не^нре^нм'ігши].

За глухістю асиміляція приголосних (вплив глухих на дзвінкі) такої всебічності, як за дзвінкістю, не має. Дзвінкість приголосних зберігається насамперед у кінці слова: [гриб], [д'ід], [кол'од'аз'], [паріж], [б'ере^нг], [гандж], [с'ад'], [будз], [гедз'], [з'араз], [руб'іж]. Тому кінцевий дзвінкий приголосний перед наступним глухим асиміляції не піддається: [гриб ч'орнш'і], [д'ід кашл'айе^н], [будз тве^нрд'ій]. Не оглушується перед наступним глухим приголосним нескладовий [у] ні на початку слова, ні в середині його: [указ'ійка], [при^нб'аўка], [праўка]. Звучно, як напівголосний губно-губний, вимовляється цей звук і в кінці слова: [куп'іў], [л'уб'оў], [зноў]. Іноді під впливом російської вимови порушують правила вимовлення дзвінких приголосних та [у] в кінці слова і складу (пор. у російській вимові: [гр'ип], [д'ет], [б'ер'ьк], [руб'еш], [г'упкз], [л'ошкз], [би^нр'оскз], [пр'іб'афкз], [л'уб'оф']).

Найбільшого впливу глухих приголосних зазнають дзвінкі на межі префікса й кореня. Проте оглушуються не всі дзвінкі. Наприклад, приголосний [з] у префіксах *роз-* і *без-* оглушується частково: *розклад* — [р'оз'клад], *розсада* — [роз'сада], *безпека* — [бе^нз'п'ека]. Префікс *з-* перед глухими піддається їхньому впливові сильніше: *з+цідити* — [с'ц'ід'іти], *з+кинути* — [ск'інути], *з+хилити* — [схи^нліти], *з+питати* — [спі^нт'ати], *з+топтати* — [стопт'ати], *з+фотографувати* — [сфотографув'ати]. А перед наступним звуком [с] префікс *з-* асимілюється повністю і чується як тотожний йому глухий: *з+сипати* — [сс'іпати], *з+сапати* — [ссап'ати], *з+сунути* — [сс'унути]. На письмі через букву *с* префікс *з-* передається лише перед *к, п, т, ф, х*, які позначають глухі звуки: *скинути, спитати, скосити, стрічати, схилити, сформувати*. Прийменник *з* перед глухим наступного слова також асимілюється частково: *з поля* — [с^з п'ол'а], *з хати* — [с^з х'ати], *з тополі* — [с^з топ'ол'і], *з ферми* — [с^з ф'ерми], *з цирку* — [с^з ц'ірку], *з криги* — [с^з кр'іги], *з села* — [с^з се^нла]. Приголосні [д], [б], [ж] у кінці префіксів та прийменників зберігають властиву їм дзвінкість і перед

глухими: [підстри°бну́ти], [обне°кту́], [м'іжкрайові́], [в'ідкопу́], [п'ідкла́сти], [обс'т'іну́], [п'ідпи°л'áти], [пе°ре°д тра́ктором], [м'іжпове°рхові́], [в'ідпа́рку], [об ка́м'ін'], [п'ідхмі́зом], [м'іжхма́рами]. Тільки при швидкому темпі мовлення у вищенаведених прикладах спостерігається часткова асиміляція.

Вправа 16. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть звукові зміни внаслідок регресивної асиміляції за голосом.

Безсилий, розстібнути, підніжка, обтесаний, над ставом, під копою, підсакувати, під сосною, відкряти, обпилювач, підкинути, обстеження, зсувати, з Поділля, під погребом, відпочинок, міжклітинний, з театру, надпити, над силу, з-під копита, шістдесят, швидкісний, кладка, низка, тяжко, легко, вогкість, любов, друг, доріжка, дубка, близько, прийшов, присядь, дядько, ніжка, з-над хмар, відсіч.

Асиміляція приголосних за м'якістю

Залежно від твердості або м'якості наступного приголосного відбувається асиміляція приголосних за м'якістю і твердістю. Найсильніше впливає наступний м'який на попередній, уподібнюючи до себе звук, однаковий за місцем творення. Таким чином діє м'який передньоязиковий звук на твердий передньоязиковий: *дня* [д'н'а], *сьогодні* [с'огод'н'і], *уві сні* [ув'іс'н'і], *тля* [т'л'а], *рибалці* [ри°ба́л'ці], *гості* [гос'т'і], *зняти* [з'н'áти].

Напівпом'якшені приголосні — наприклад, губні [б'], [п'], [в'], [м'], [ф'], глотковий [г'], задньоязикові [р'], [х'], [к'], шиплячі [ж'], [ч'], [ш'] та [р'] — на інші приголосні не впливають, оскільки вони й самі неповністю м'які: [дв'ір], [тр'іска], [сн'іу], [то́нш'і], [тв'ір], [зр'іднш'і], [кр'іл'], [зр'іліш'і], [зм'ір'ати], [шви°дк'ії], [у чалм'і], [тх'ір], [корбчш'і], [молодш'і], [тр'іпоче].

Свистячі перед напівпом'якшеними губними та [р'] частково пом'якшуються: *зрячий* — [з'р'áчий], *свято* — [с'в'áто], *цвях* — [ц'в'áх], *дзвякати* — [дз'в'áкати], *цвіт* — [ц'в'іт].

Приголосні [θ] і [з] перед м'якими [θ'], [т'], [з'], [с'], [ц'], [дз'], [л'], [н'] у кінці префіксів та прийменників вимовляються м'яко (хоч можлива й тверда вимова): [в'ід'áчи°ти], [в'ід'т'ягті], [че°ре°з т'ітку], [пе°ре°д д'ідом], [п'ід'с'істи], [п'ідн'іж], [бе°з'с'ітки], [п'ід'л'ісом], [че°ре°зн'ого], [в'ідц'ого], [над'л'ін'ійу]. Пе-

ред напівпом'якшеними губними, шиплячими, задньоязиковими, глотковим та [р'], що стоять на початку кореня, [θ] і [з] в кінці префікса не пом'якшуються: [п'ідр'ізати], [розб'ігти^{с'а}], [розв'ійати], [зр'ідка], [зг'ірклиї], [п'ідм'ігати], [зб'ірка], [зв'іку], [п'ідк'іўка], [п'ідп'іл'а], [надм'ірн'іс'т'], [п'ідб'ір], [підв'іска], [п'ідг'ірок], [п'ідм'іна], [бе^{зв'іл'ниї}].

Шиплячі, губні, задньоязикові, глотковий та [р] перед м'якими не пом'якшуються: [мл'іти], [пов'ажн'і], [кл'ітка], [шл'іфува́ти], [ли^{жн'а}], [ме^{тушн'а}], [хл'іб], [гр'ук], [гр'ішн'і], [гн'іт], [кул'турн'і], [гн'іздоб], [г'ірс'кій].

У деяких словах при словотворенні спостерігається вплив наступного твердого приголосного на попередній м'який (втрачається м'якість — асиміляція за твердістю). Це відбивається й на письмі: *кінь* — *кінний*, *міць* — *міцний*, *колодязь* — *колодязний*, *шість* — *шістсот*, *п'ять* — *п'ятнадцять*.

Вправа 17. Запишіть слова фонетичною транскрипцією. Простежте за вимовою різних приголосних, поясніть наявність чи відсутність асиміляції за м'якістю і твердістю.

Гнів, безодня, покірність, підтягти, дрючок, слід, сміх, американський, двірня, цвіт, грядка, учительський, сибірський, мідні, на гірці, на гілці, Наталці, немовля, тріщати, задля, тонші, крісло, грізні, ясні, дружні, тліти, підняти, гляньте, клятва, навесні, кутній, лікарський, у п'тьмі, сльози, трюх, у спілці, на грядці.

Асиміляція приголосних за місцем і способом творення

За місцем та способом творення асиміляція між свистячими та шиплячими приголосними відбувається у різних позиціях, коли вони стоять по сусідству. Наприклад, свистячі можуть цілком або частково уподібнюватися до наступних шиплячих. Пор.:

а) повне уподібнення: *зжати* [ж:áти], *зшивати* [ш:i^е-ва́ти], *принісиши* [при^ен'іш:i], *з жита* [ж:й́та], *через жнива* [че^ере^жни^ева́], *без шибки* [бе^ш:й́бки^е], *приніси шапку* [при^ен'іш:áпкy];

б) часткове уподібнення: *піщаний* [п'ішчáний] (від *пісок*), *ліщина* [л'ішчй́на] (від *лісок*), *зчистити* [шчй́сти^ети], *з Чоколівки* [шчóкол'й́уки], *з джерела* [ждже^е-ре^лá]. Тут ще додається також регресивна асиміляція

за глухістю (особливо на початку слова чи на межі слів) *зшити* [ш:і́ти], *з шапки* [ш:áпки].

Цілком або частково уподібнюються до свистячих попередні шиплячі, наприклад: *сподіваєшся* [спод'іва́йе^{с'}:а], *носишся* [но́си^{с'}:а], *смієшся* [см'ійéс':а], *криєшся* [крійé^{с'}:а] — повне уподібнення; *не мажся* [не^{с'}ма́з':а], *розважся* [розва́з':а], *у пляшці* [упл'áс'ц'і], *на дошці* [надóс'ц'і] — часткове уподібнення.

Повністю асимілюється африката [ч] перед [ц'] і за м'якістю, і за місцем та способом творення: *у тумбочці* [уту́мбоц':і], *на квіточці* [накв'ітоц':і], *на річці* [на-р'іц':і].

Перед свистячими та шиплячими попередні [д] і [т] частково або повністю перетворюються на складний звук (африкату). Це відбувається як у середині слова, так і на межі слів: *отцем* [оц:éм], *коротший* [корóчшиі], *притча* [п'р'іч:а], *коритце* [кор'іц:е], *Вітчизна* [в'іч:ізна], *братчик* [бра́ч:и'к], *ворітця* [вор'іц':а].

Вправа 18. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть різницю (якщо вона є) між вимовою і написанням слів. Укажіть, за яким видом асиміляції відбувається зміна звуків.

На доріжці, у криниці, сльози, матч, запорожці, у спілці, на гілці, граєшся, усміхаєшся, уквітчаний, на бричці, зсунув, розсипати, розчистити, безчестя, сніданок, могутні, крутяться, дрімають, слівце, у книжці, на стежці, синиці, на кріслі, розсіяний, піднятий, перехресні, розширити, безкрай, незчислений, незчувся, розкритий, з шумом, через село, під кутом, баскетбол, спортсмен, гріються, анекдот, болітце, надхмарний, з хижі, зчепити, без чину, без чуття, без числа, зціпити, з отцем, у місці, мишці, на Чукотці, тчемо, вигинаються, занісши, підвізши, з шапки, з шибки, зчишу, розшию, смієшся, бавишся, криються, кутній, майбутній, зщулений, зчудуватися, зцілитель, веснянка, зсипати, розсіяти, мідні, нігті, з жаху.

ДИСИМІЛЯЦІЯ ПРИГОЛОСНИХ

На відміну від асиміляції, в українській мові спостерігається таке фонетичне явище, як дисиміляція (лат. *dissimilis* — несхожий), при якому один із двох однакових чи подібних приголосних звуків у межах одного слова замінюється іншим, артикуляційно близьким. Якщо розподібноється перший приголосний у сполученні двох зімкнених, така дисиміляція називається регресивною. Так утворилося поєднання звуків [хто] (з давньоруського

кѣто); звукосполучення [чн], в якому в обох приголосних наявний елемент зімкнення, розподібнолось на [шн]: [молóшні], [пше[#]нішні], [сón'ашні]. У словах соняшник, мірошник, торішній, сердешний, дворушник така асиміляція закріпилася й на письмі. Але в науковій мові у згаданих вище словах дисиміляція не відбувається (пор.: [сón'ашні ден'], але [сón'ачна сѣстѣма], [м'іс'ашна н'іч], але [у м'іс'ачні терм'ін], [пше[#]нішні хл'іб] — [пше[#]нічні лан], [молóшна кáша], але [молóчні комб'інát]). Унаслідок регресивної дисиміляції утворилося звукосполучення [ст] в інфінітиві дієслів із колишніх [дт], [тт]: вед-ти → вести, мет-ти → мести.

Прогресивна дисиміляція, при якій змінюється другий звук, спостерігається при утворенні вищого ступеня прикметників, коли кінцевий щільний кореня збігається з щільним приголосним суфікса: дуж+ш+ий → дужчий, вис+ш+ий → вищий → вищий [вйшчий], крас+ш+ий → краший → кращий [кράшчий].

Таким чином, явища асиміляції і дисиміляції приголосних звуків сприяють зручності у вимові, роблять її природною і милозвучною.

Вправа 19. 1. Утворіть від поданих прикметників вищий ступінь і поясніть наявність чи відсутність явища дисиміляції.

Дорогий, близький, низький, легкий, тихий, старий, тонкий, далекий, глибокий, солодкий, вузький.

2. Від дієслів III особи множини утворіть форми інфінітива і відзначте, в яких із них спостерігається дисиміляція.

Кладуть, ідуть, впадуть, дадуть, плетуть, крадуть, несуть, бредуть, пасуть, дійдуть, ведуть, гудуть, ревуть, прядуть, стрижуть, трясуть, попадуть, пливуть, ростуть, можуть, ляжуть, лізуть, клянуть, везуть, знайдуть, деруть, біжать, зведуть.

Вправа 20. Прочитайте першу або другу частину тексту. Запишіть її на магнітофон і, повторно прослуховуючи, перевірте правильність вимови звуків.

I

Дивився я ваші етюди. Коли дивишся один етюд, бачиш, що він гірший від іншого. Дивишся два, три, чотири етюди. Цей хороший, а цей трохи гірший. Але коли дивишся двадцять—сорок етюдів підряд, починаєш бачити їх уже по-іншому. Бачиш не етюди, бачиш десятирічку, в якій ви вчилися, бачиш ваших батьків, матерів, братів, сестер, товаришів, бачиш, як вас учили, як вас

виховували, які у вас звички, які у вас смаки, які ваші естетичні ідеали і в якому середовищі ви перебуваєте...

II

...Часто дивишся фільм і помічаєш, що людські пристрасті в ньому поступаються місцем субординації взаємовідносин нижчих з вищими, підлеглих з керівниками; колізії та характери поступаються місцем взаємоповчанню, і замість повнокровних, цікавих людей з'являються ходячі схеми — непереконливі і збіднені. Мені здається, що ця непереконливість і збідненість, з погляду художньої правди, виходить, головним чином, внаслідок втрати горизонту... (О. Довженко).

Вправа 21. Випишіть із тексту кілька речень з шумними дзвінками приголосними і допишіть до них парні їм глухі.

I

...А орли тим часом спускалися все нижче та нижче. Вони падали майже до самої води, знову здіймалися вгору і з розгону врубувалися один в одного кривими гострими дзьобами. Так повторювалося доти, доки обидва не звалилися в дніпровську хвилю.

...Течія крутила їх і несла вниз, туди, де потужний буксир важко пахкав і хлюпотів колесами, штовхаючи поперед себе чотири баржі...

— Жаль цих нерозумних забіяк, — сказала Валентина, не зводячи погляду з орлів, до яких уже наближалася перша баржа каравану.

І Федір, як стояв над кручею, високий, широкоплечий, засмаглий, прикрашений пишним ореолом передчасної сивини, так і кинувся вниз головою в темно-бурі хвилі Дніпра...

II

— Федоре!.. — злякано скрикнула Валентина, коли Федір зник під водою.

Та ось його голова з'явилася на широкому плесі... Федір ліг на спину і плив до берега, орудуючи самими ногами. Обидві руки були зайняті — в руках у нього покійно шулилися врятовані ним орли.

...Олег насипав їм під осоком розтертого на дрібні крихти хліба...

— Подивіться, як вони горнутья одне до одного! — вигукнула Ліда, показуючи на орлів. — Біда навіть су-

перників робить друзями. Ну, як?.. Вам тепер вистачить неба?..

А орли, що вже трохи обсохли, вдарили крильми об траву, ніби перевіряли, чи є під ними точка опори... Потім відштовхнулися від землі і злетіли в небо. Довго вони кружляли у безхмарній блакиті над тим місцем, де стояли їхні рятівники (М. Руденко).

ЧЕРГУВАННЯ ГОЛОСНИХ ТА ПРИГОЛОСНИХ

Чергування голосних

Чергування (історичні та позиційні) — це закономірні зміни в частинах слова як при творенні його, так і при зміні:

а) у префіксі (*відхиляти* — *одхиляти*);

б) у корені (*везти* — *возити*, *стерти* — *стирати*, *грім* — *грому*);

в) у суфіксі (*сніжок* — *сніжку*, *стілець* — *стільця*);

г) у закінченні (*батькова* — *батьків*, *у п'ятому* — *у п'ятім*).

Найдавніші чергування: *е—о* (*нести* — *носити*), *е—и—ю* (*стерти* — *стирати* — *тру*), *а—у* (*трясти* — *трусити*), *е—і* (*плести*—*заплітати*), *а—і* (*садити* — *сісти*), *у—о—ю—и* (*сухо* — *сохнути* — *схне* — *засихати*).

Вимова і написання наголошених голосних особливих труднощів не викликають. Проте деякі ненаголошені голосні вимовляються нечітко й, отже, наближаються до близьких за вимовою голосних. Наприклад, ненаголошений [e] наближається до [u], а [u] — до [e]: [*се́ла* — *по-се́літи* — *се́ло*], [*жи́ти* — *жи́т'я́* — *жи́вё*]; [o] наближається до [y] перед наголошеним складом з *y*: [*зо́-зю́ла*], [*спо́лука*], [*ко́жух*].

Вправа 22. Простежте за чергуванням голосних. Запам'ятайте написання ненаголошених голосних. Визначте, до яких звуків наближаються деякі ненаголошені голосні.

I

Однією з непростих наукових загадок є питання про походження назви України. Одні пов'язували її зі словами *край*, *країна*, інші — зі словом *краса*. Дехто навіть бачив тут корінь *ра* — «сонце». (Останнє слово справді має такий корінь у ряді мов від давньоєгипетської до африканських і полінезійських, однак навряд чи можна

його виділити саме у слові *Україна*). Хоча існує багато різних гіпотез, усе ж походження назви *Україна* залишається остаточно не з'ясованим. Слід погодитися з автором однієї з статей Є. Ігнатовичем: «...Безсмертний Кобзар начебто підказав нам, що витoki назви «Україна» слід шукати в глибинних шарах української мови...»

Мовознавче дослідження Тарасового «Заповіту» (так само й інших творів великого Кобзаря) показує, що в них, як і у фольклорі, використовуються передусім слова народні, дуже давні, нізвідки не запозичені. Вони мають тривалу історію, яка іноді вимірюється тисячоліттям. Вслухаймося у священні слова великої Тарасової мови (*З газети*).

II

Міжнародний валютний фонд (МВФ) — міжнародна валютно-фінансова організація, створена для сприяння розвитку міжнародної торгівлі та валютного співробітництва шляхом установалення норм регулювання валютних курсів і контролю за їх виконанням, здійснення багатосторонніх платежів та усунення валютних обмежень. Капітал фондів складається із внесків країн-членів у відповідності із встановленою для кожної країни квотою, яка визначається в залежності від економічного потенціалу країни та її ролі у світовій економіці й міжнародній торгівлі. Одно з основних завдань фонду — регулювання валютних курсів і підтримка сталості валютних паритетів (*Словник для бізнесменів і підприємців*).

III

Логістика — види діяльності, пов'язані з переміщенням товарів, послуг та інфляції між економічними суб'єктами. У рамках окремого підприємства до логістики належать усі внутрішні переміщення товарів, послуг та інфляції, а також такі потоки, що призначені для підприємства чи витікають з нього. Логічні функції включають: обробку замовлень, формування матеріалопотоків, комплектування, транспортування тощо (*З газети*).

Чергування *о, е* з *і*

Історичне чергування *о, е* з *і* пояснюється наявністю відкритого та закритого складу в сучасній українській мові: *стола — стіл, речі — річ, доходить — відійшов, берети — зберіг, зоря — зірка, борона — борін*.

О, е з і не чергуються:

1. У закритому складі, коли **о, е** вставні (*веселка — веселок, сестра — сестер*) чи випадні (*колосок — колоска, човен — човна*).

2. У звукосполученнях **-ере-, -оро-, -еле, -оло-** (*берег, мороз, шелест, молочний*, але *пори́г, обері́г*), а також у сполученнях **-ев-, -ов-, -ер-, -ор-** між приголосними: *певний, жовтий, червень, горб*.

3. У частинах складних слів **-вод, -воз, -нос, -роб, -ход**, якщо звук **о** наголошений: *хоровод, електровоз, водонос, винороб, скороход*.

Проте у словах на позначення предмета і в похідних від них **о** переходить в **і**: *газопровід, громовідвід*, але *лісозавод, паровоз*.

4. У суфіксах **-енк-, -еньк-, -есеньк-, -оньк-, -ечк-, -очк-, -тель**: *Короленко, маленький, білесенький, зіронька, сонечко, дірочка, учитель, вихователь*.

5. Не чергується **е з і** в закінченні **-еш** дієслів теперішнього та майбутнього часу: *везеш — везтимеш, плачеш — плакатимеш*.

6. У родовому відмінку множини деяких іменників І відміни: *пісень, вишень* (але *голів, беріз*), а також деяких іменників середнього роду: *озер, жител*.

7. У родовому відмінку множини іменників середнього роду на **-ення**: *вчень (вчення), запізень (запізнення)*.

8. У прикметниках від власних імен на **-ев (-єв), -ов**: *Волобуєв — волобуєвський, Азов — азовський*.

9. В абрєвіатурах: *сількор, повпрєд*.

Чергування **е з о** після шиплячих та **й**

Після **ж, ч, ш, щ** та **й** може вимовлятися і писатися **е** або **о**: *пшениця — пшоно, вечєра — вєчєра, шєсти — шєстий, бєць — бєйєвий*.

Е пишеться перед м'яким приголосним та перед складом з **е** та **и** (*чєлюсті, шєрєх, ущєлина*), **о** — перед твердим приголосним і перед складом з **а, о, у, и** (з кол. **ы**): *учєра, чорна, жєлудь, щєгла, чєтири*.

Чергування **е, о з нулем звука**

Е, о чергуються з нулем звука у формах слів та нових словах: *дзвїнок — дзвїнка, палець — пальця, сосна — сосн і сосєн, хлопці — хлопєць, темний — тьма*.

Ненаголошені *о* — *а* у дієслівних основах

А вживається перед складом з наголошеним **а** у дієсловах, що означають тривалу чи багаторазову дію, а **о** — коли дієслово означає одноразову дію і коли в наступному складі **а** відсутній: *розломити* — *розламати*, *перемогти* — *перемагати*, *допомогти* — *допомагати*.

И та **і** в коренях слів

Труднощі в написанні **и**, **і** зумовлені тим, що ці звуки значно наближені один до одного і не мають виразного звучання. Особливо нелегко зорієнтуватися при написанні **и**, **і** після шиплячих та **г**, **к**, **х**. Тому необхідно запам'ятати, що після шиплячих та **г**, **к**, **х** у коренях слів завжди пишеться **и**, оскільки вони вимовляються твердо: *життя*, *чинаровий*, *шипшина*, *щирість*, *гирловий*, *килимовий*, *хист*.

Звук **і** вживається тоді, коли він при словозміні чергується з **е**, **о**: *гість* — *гостя*, *міст* — *моству*, *біль* — *болю*, *піч* — *печі*, *чоло* — *чільний*, *шість* — *шести* — *шостий*.

Чергування **у** з **в**

У вживається:

1. На початку речення перед приголосним: **У** кришта-
левій вазі — червоні троянди.

2. У заголовках («**У** неділю рано зілля копала...»)
(О. Коб.).

3. Після розділових знаків перед приголосним: *Коли за останнім з приятелів зачиняється двері, у тебе на устах радісний усміх* (О. Хом.); *Це було... у нас з вами* (Тер.)

4. Між приголосними: *Окремі скупі заміточки в щоденнику подають чималу інформацію про любительський театр у Кімполунзі та участь у ньому юної О. Кобилянської* (Возн.).

Винятки можуть бути в поезії: *Ти не лякайся-бо, що свої ніженьки Вмочиш в холодну росу* (Стар.).

5. **У** пишеться перед **в**, **ф** та перед сполученням літер **хв**, **льв** (незалежно від попереднього звука: *Я гукатиму у весну: «Милості просимо, зелена красуне!..»*; *І літо так само чарівне, бо... і дощі теплі та м'які, і садок у фруктах, і вечори під високим синім небом; А що ж осінь?.. О! Та це ж розсипом у світ сонячним золотом! У хвилях осені — і загадкові журавлині ключі, і... Так-так! Чекання білої, пухнастої, нарядженої білими сніжинками чи леготом*

паморозі в просторі свіжості з краю в край...; **У** Львові й Донецьку, Севастополі й Києві... Стелитиме, стелитиме природа-матінка білі стежки-килими... світлі, чисті — однакові... До весни. Не до розбрату. (Кис.).

Вживання **у** чи **в**, коли вони виступають прийменниками, залежить здебільшого від збігу голосних або приголосних. Якщо для префікса **у-** (**в-**) обмеження при чергуванні є, то в прийменника їх значно менше. Наприклад: **утворити**; **у** садку і **в** садку.

В уживається:

1. Між двома голосними: *Юрась піднімає фото, а в її очах — літери...* (О. Хом.).

2. Перед приголосним звуком, якщо попередній — голосний: *Уста бліді стихенька ворухнулися й застигли в тихій усміщці* (А. Голов.).

3. Перед голосним — незалежно від попередньої літери: *Були б в Олега справжні друзі — вони вчасно зупинили б його* (Тер.).

У з **в** не чергується:

у словах іншомовного походження: *ультра, вітамін, вітрина, вегетаріанський, вельможа*, у власних назвах, що пишуться лише з великої літери **в** чи лише з великої **у**: *Волинь, Ворскла, Уфа, Урал*;

у словах, в яких чергування може змінити значення. Пор.: *впливати* (робити вплив) й *упливати* (запливати), *управа* (на бюрократа) і *вправа* (на повторення).

Чергування **і** з **ї**

І вживається у таких випадках:

1. На початку речення перед приголосним: *І мов перестали пахнути квіти, потьмарилися зорі* (К. Горд.).

2. Після розділових знаків, якщо далі йде приголосний: *...І дихав холодом осіннім понад нами, І в очереті плакав і шептав* (Рил.); *Він ще не бачив ні одного приїзду князевого, але чути чув багато: — і раніше про те згадувалося у селі, а оце тепер — тільки й розмови було про скорий князів приїзд* (Г. Хотк.); *...Враз потемнішало — і бризнув дощ* (Тер.); *Вони не сподівалися... і все ж зазнали поразки* (Газ.).

3. Між приголосними: *По піску не так трясло, як на шосейці, чому б і не подрімати* (І. Кир.).

И пишеться:

1. Між голосними літерами: *Впізнали й оговталися. «Ой, а ми думали, що це сторож!..»* (В. Чорний).

2. Перед приголосним, якщо попереду — голосний: *Він знає, що то за сокіл там у неї, що зачепив крилечками виноград, і так зачепив, що їй сниться, либонь, їй отой сокіл, отой Олекса-бузувір* (Баг.). Але: *...тисячами залишали рідне місто і мандрували в сільські провінції* (Гонч.).

І з *й* не чергуються:

1. У заголовках: *«І павутиння срібний сміх...»* (Сос.).

2. При зіставленні понять: *...плач і сміх* (Сос.).

3. Перед *я, ю, є, ї, й*: *Раз Олексій Қалач такий зразковий і єдино можливий, то давайте і його оберемо...* (Журн.).

У поетичній мові можливі порушення правил чергування. Наприклад: *Вони були між них незримо — в очах, і в серці, й на устах* (Сос.).

Вправа 23. Прочитайте текст, стежачи за вживанням [y] — [e] та [i] — [ї]. Знайдіть допущені автором помилки щодо вживання [y], [i], виправте їх і обґрунтуйте. Визначте слова, у яких чергування не відбувається.

I

Ціна — грошове вираження вартості товару. Базова ціна — фіксована в угодах чи преїскурантах ціна товару з певними параметрами якості, специфікації, розміру, складу тощо. Біржова ціна (біржове котирування) — ціна на товари, що продаються на біржі. Дискримінаційна ціна — встановлюється на товар без урахування витрат на його виробництво. Договірна ціна — встановлюється за домовленістю між виробником і споживачем продукції. Контрактова ціна — кількість грошових одиниць певної валютної системи, яку покупець повинен сплатити за одиницю товару. Світова ціна — ціна, що діє в міжнародній торгівлі. Кінцева ціна — визначається за домовленістю сторін з урахуванням впливу на базову ціну вартості матеріалів, робочої сили, індексів заробітної плати в галузі, індексів цін на матеріали. Змінна ціна — застосовується у контрактах з подовженим строком дії, коли економічні умови виробництва товару можуть істотно змінюватись. Складається з двох частин: базової та змінної. Перша встановлюється на дату пропозиції чи підписання контракту, друга — на момент виготовлення чи поставки товару. Довідкова ціна — поширений вид світових цін на сировину, паливо, ряд інших товарів... Тверда ціна — узгоджується під час

укладання контракту і не підлягає зміні за час його виконання. Т р а н с ф е р т н а ціна — ціна, у тому числі в міжнародних розрахунках, що використовується між транснаціональними корпораціями та їх підрозділами, розташованими в різних країнах. Ціна споживання — витрати покупця на придбання і використання товару протягом нормативного періоду його експлуатації...

II

Л о б і — особи, що впливають в кулуарах на членів парламенту при прийнятті законів, розміщенні урядових замовлень, призначенні на державні посади. Е к с п о р т н а к в о т а — встановлений об'єм виробництва і поставок на експорт певних товарів. В а л ю т н и й р а х у н о к — рахунок підприємств і організацій в іноземній валюті (до недавнього часу — у перерахунок рубльях) в Зовнішекономбанку. На валютний рахунок надходять платежі від іноземних контрагентів, валютні кошти, одержані кредити («Словник для підприємців і бізнесменів»).

Вправа 24. Обґрунтуйте вживання виділених *у, в* та *і, ї*. Культура мовлення допускає у поданому тексті використання *у* замість *в*. Отже, де можна, замініть *в* на *у*, а де не можна, поясніть, чому. Перш ніж виконувати завдання, порівняйте приклади:

*Олена в інституті, Олег у школі;
проліски в руках, проліски в оранжереї;
троянди у тебе, троянди в Ольги;
книга й Оксанина, приклад і мій, і їхній;
вернувся ї Олег, і Іванко, і я;
загула сирена — і машина зірвалася з місця.*

Сповідь

I

Подруго моя, ти якось запитала, що зі мною сталося... З нами з усіма щось коїться. Що це? Відчуженість — байдужість? Чи спроба розібратися одне в одному? Навіть наша з тобою дружба тане, тане... буцим хто на неї якоюсь нестримною зливою, і вона втрачає свої здорові сили. Я сьогодні вдивлялася в лице моєї матусі... Яке її життя? Відповіді сама собі не знайшла. Сьогодні день її народження — свято. У цей день, подруженько... Пам'ятаеш, я показувала тобі засушені стеблини квітів-незабудок у маминому альбомі? То — батькові незабудки. То — останній його дарунок на день її народження. Ми вже звикли чути слово «афганець», а для нас із мамою — це суцільна незгойна серцева рана. Коли в нашу хату

влетіла жахлива звістка і я побачила мовчазні мамині очі та глибоко захований у них смуток-протест... (війна хлюпнула в матусині карі той смуток-біль!), я у відчаї кинулася до неї: «Мамо, матусю, я віднині даруватиму тобі квіти-незабудки!..» Отже, подруго, кожен із нас мусить шанувати, берегти — немов найдорогоціннішу реліквію! — три слова: мир на планеті. Щоб і з близьких, і далеких кордонів батьки поверталися живими та щоб на пелюстках дарованих квітів блищали не материнські сльози, а лише вранішня роса.

II

Я, подруго, присягла біляobelіска Слави й татові. Пригадуєш, ми з тобою розгубилися в центрі міста?.. Не розгубилися... то я повернулася до пам'ятника — понесла засушені незабудки й живі квіти. Ще раз ступила на широку доріжку, що перед пам'ятником, і йшла тихо-тихо. Обабіч шелестіли зелені каштани... Вони немов зітхали. Здогадалися, мабуть, чому я вертала! Аби розказати батькові все-усе і покласти разом з тою розповіддю засушені стеблини. Одну поклала до Вічного вогню, нехай тепло тієї квітки зігріває тата і береже його від самотності... а сльози моєї матусі, які я ненароком усе ж помітила, нехай будуть для нього чистою вранішньою рососою. Я, подруго, не плакала. Стояла мовчки, дивлячись наobelіск. Що відчувала? Що той величавийobelіск підхопив моє мовчання... адже тягнеться він своїм блискучим тілом до бездонної синяви неба, щоб піднести, передати тільки побачене у Всесвіт!.. Отже, серед тої Великої і Святої Пrawdи лежать і мої слова, невимовні слова мого серця, мої квіти і стеблини його незабудок.

III

А коли поверталася назад, усе до мене озивалось: і важкі та німі плити з викарбуваними золотими літерами, які розказують про тих, хто лежить під ними, і мовчазні обличчя перехожих, і печальні рожево-білі свічки каштанів, і блакитний простір, і синій Дніпро, що несе внизу мимоobelіска свої води у вічність, і тиша довкруг... Той голос-озивання я забрала з собою. Він у моєму серці, щоб нагадувати про ті слова. Ми повинні жити для ДОБРА і МИРУ на ПЛАНЕТИ (Г. Кисіль).

Вправа 25. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

(І, й) моє свято; (і, й) сестра приїхала; (і, й) оповідання написала; (і, й) роман написала; (і, й) про квітку-

кохання прочитай; весною (і, й) влітку, з-поміж зелених трав (і, й) польових квітів; узимку (і, й) сонце біле; ромашка (і, й) тюльпани; сніг (і, й) ожеледиця.

Вправа 26. Простежте, як у мові поезії чергуються **у** з **в**, **і** з **й**.
Зверніть увагу на написання **у**, **в** у заголовках і в тексті

Сонце довго загостило
При калині.
Ясенок підводить крила
В небо синє.
Темні тіні... Перелого...
Сонні шати...
Хоче вийти на дорогу
Й привітати
Ту, що **в** гості щиро просить
І червоні
Теплі ягоди підносить
На долоні...
Я також, немовби ясен,
В днях осінніх
Задивився **в** погляд ясен
Україні.

У мареві земному

Плачуть, плачуть сади осінні —
Цвіт із пам'яті **в** незвіді зник.
Зависає **у** кожній сльозині
Онімілого спомину крик.

Плачуть, плачуть птахи осінні —
З їхніх віч опадає мій дім.
Крил прощальних схолоджені тіні
Тихо в мареві тануть земнім.

(М. Удовиченко)

Вправа 27. Поставте у поданих словах замість крапок **о**, **е**, **и** чи **і**; вкажіть, у яких словах відбулося чергування голосних, а в яких ні; обгрунтуйте, чому чергування не відбувається.

Зав..з, п..ля, с..ло, зав..зти, с..л, в..зи, в..з, п..ль, сест..р, гол..ска, перевез..ння, гол..сування, серп..нь, б..рги, водов..з, виконр..б, водопров..д, дон..чка, чепур-нес...нський, оз..р, н..с..ш, ч..тайте, донбас...вський, робк..р, ч..брець, щ..тижня, розб..рати, заст..лити, с..ль, ч..танка, ш..рочінь.

Вправа 28. Поставте замість крапок **у** чи **в**, поясніть написання.

.. синьоокої Оксани, ..Оксани сині очі, були ..театрі,

побував .. театрі, приїхали .. Обухів, купалися .. озері,
купалися .. річці, марив .. сні, дерева .. снігу, була ..
Львові, скажу .. Львові, ..вечері, говоритиму ..вечері,
..день, ..ночі, треба ..миватися, не бажав ..миватися, буду
..миватися, ..нучечка, .. обід, ..пливли, ..плинути, складна
..права, немає на нього ..прави, ..низ, ..згір'я, ..горі, летів
..горі, летіла ..горі, ..гору, його ..ведення, з ..ведення,
свято ..ведення.

Вправа 29. Перепишіть текст, розкриваючи дужки. Замість крапок уставте потрібні літери.

С..ві веч..ров.. пр..смерк.. спов..вають поля др..мотою,
(і, й) слідом за н..ми в степи приход..ть ніч. Була вона
хмарна, б..ззоряна (і, й) мряч..ла теплим весняним
дощ..м.

З..мля купалася в щедрост.. волож..стих туманів. Мірі-
адам.. з..лених яз..ків оз..мини пила земля ц..лющ..й дар
неба, наб..ралася родюч..ст.. (і, й) снаг.. В пухкій ч..рно-
земн..й рілл.. ключ..лось зерно, зась..яне ще вч..ра; (і, й)
твор..лось одвічне чудо — незбагненне та..нство пророс-
тання хл..ба.

Над степом владарювала чорна кв..тнева н..ч. (І, й)
нав..ть бунтуюч.. яскрав.. вогн.. газових смолоскипів
зблякл., гор..ли в туманах, немов спалах.. прожекторів
далек..х корабл..в, що заблуд..л..ся в непроглядному
ок..ан.. (І. Цюпа).

Вправа 30. Перекладіть текст українською мовою, поясніть напи-
сання *е, о* після шиплячих.

Темный еловый лес стоял, нахмурившись, по обоим берегам скованной льдом реки. Недавно пронесшийся ветер сорвал с деревьев белый покров инея, и они, черные, зловещие, клонились друг к другу в надвигающихся сумерках. Глубокое безмолвие царило вокруг. Весь этот край, лишенный признаков жизни с ее движением, был так пустынен и холоден, что дух, витающий над ним, нельзя было назвать даже духом скорби. Смех, но смех страшнее скорби, слышался здесь — смех безрадостный...

Это была глушь — дикая, оледеневшая до самого сердца Северная глушь... (Дж. Лондон).

Чергування приголосних

1. В іменниках при відмінюванні у давальному та місцевому відмінках однини і в деяких іменниках у називному відмінку множини **г, к, х** чергуються з **з, ц, с**:

райдуга — райдузі (на, при, у райдузі), річка — ріці (на, при, у ріці), рух — русі (на, при, в русі).

2. У дієсловах при дієвідмінюванні чергуються:

*г з ж (берегти — бережу);
д з дж (сидіти — сиджу);
зд із ждж (їздити — їжджу);
з із ж (казати — кажу);
с із ш (просити — прошу);
ст із щ (простити — прощу);
т із ч (платити — плачу);
б із бл (любити — люблю);
в із вл (мовити — мовлю);
м із мл (втомитися — втомлюся);
п із пл (сопіти — соплю);
ф із фл (графити — графлю).*

3. Перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* при творенні прикметників та іменників од іменникових основ відбувається зміна деяких приголосних:

а) *г, ж, з* разом з суфіксами дають *-зьк(ий)*, *-зтв(о)*: *Рига — ризький, Воронеж — воронезький, боягуз — боягузтво;*

б) *к, ч, ц* — дають *-цьк(ий)*, *-цтв(о)*: *пророк — пророцтво, молодець — молодецький, Дрогобич — дрогобицький;*

в) *с, х, ш* перед суфіксами *-ськ(ий)*, *-ств(о)* випадають: *птах — птаство, чех — чеський, латиш — латиський.*

Інші приголосні зберігаються: *Ужгород — ужгородський, брат — братський, Київ — київський.*

4. Приголосні змінюються при творенні іменників із суфіксом *-ин(а)* від прикметників:

а) суфікс *-ськ-* змінюється на *щ*: *луганський — Луганщина; полтавський — Полтавщина; львівський — Львівщина;*

б) суфікс *-цьк-* змінюється на *-чч-*: *німецький — Німеччина, козацький — козаччина, донецький — Донеччина.*

5. Зміна відбувається також при утворенні вищого ступеня порівняння прикметників та прислівників. *Г, ж, з* перед суфіксом змінюються на *ж*, а *с* — на *щ*: *дорогий — дорожчий, тяжкий — тяжчий; красивий — кращій.* Таке чергування зберігається і в дієсловах, утворених від прикметникової основи вищого ступеня (*кращати, тяжчати*), а також у похідних від них іменниках (*покращання*).

Вправа 31. Доберіть до поданих слів однокореневі слова, у яких при словозміні чи словотворенні відбулося б чергування приголосних.

Чистити, плакати, друг, водити, носити, просити, бродити, бігти, птах, їздити, хотіти, подруга, берег, річка, Волга.

Вправа 32. Перекладіть текст українською мовою; випишіть слова, в яких є чергування приголосних як у російській, так і в українській мовах; знайдіть слова, в яких чергування приголосних звуків неможливе.

Санки летят, как пуля. Рассекаемый воздух бьет в лицо, ревет, свистит в ушах, рвет...

— Я люблю вас, Надя! — говорю я вполголоса.

Санки начинают бежать все тише и тише, рев ветра и жужжанье полозьев не так уж страшны, дыхание перестает замирать, и мы наконец внизу...

— Ни за что в другой раз не поеду, — говорит она, глядя на меня широкими, полными ужаса глазами...

...Мы долго гуляем около горы. Загадка, видимо, не дает ей покоя. Были сказаны те слова или нет? Да или нет? Да или нет?..

— Знаете что? — говорит она, не глядя на меня... — Давайте еще раз... прокатим... (А. Чехов).

Вправа 33. Знайдіть у поданому тексті приклади чергувань голосних і приголосних. Поясніть фонетичні явища асиміляції і дисиміляції приголосних.

Срібний дзвін

Його треба слухать тоді, коли починають наливатись соняшники. Я не знаю, чому його треба слухати саме тоді, коли починають наливатися соняшники, а не маки. Я просто завше відчуваю це о тій неповторній порі.

Він ласкаво огортає мене, озивається в мені плюско-том лугової роси і бемолями найтонших-найтонших лісових павутинок.

То — срібний дзвін мого дитинства. На довгих віжках життя він звисає прямісінько з неба, гойдається над цілісінькою землею і ненадовго вгамовується тільки над соняшниковими ватрами.

Тим-то, як починають наливатися соняхи, я спішу до невгамовного дзвону, припадаю до живої жовтогарячості цвіту і навстіж відчиняю душу у звабливий світ образків і картин, колись намальованих уявою, таких близьких і рідних мені тепер.

Спроквола видається, що стою посеред сліпучо-білого Сонця, і мені зовсім не гаряче. Соняшниковий пилок

розсипається довкола зорями, започатковуючи нові квітвання і нове сім'я буття. Його гомінливі дзвони ледь чутні в биттях мільйонів пульсів. Чиїхось? Моїх?..

...Срібний дзвін мого дитинства. Умільцями-молоточками ти калатаєш у грудях. Мені од того і солодко, і гірко... (О. Хоменко).

СПРОЩЕННЯ У ГРУПАХ ПРИГОЛОСНИХ

При словотворенні чи словозміні іноді виникає збіг кількох приголосних, що створює труднощі у вимові. Тому в процесі мовлення один з приголосних випадає— група приголосних спрощується. Буква, що випала, на письмі не вживається. Пор.: укр. *радість* — *радісний*; рос. *радость* — *радостный*.

Запам'ятаймо найчастіші спрощення в українській мові:

ждн — *жн* (*тиждень* — *тижневик*);

здн — *зн* (*проїзд* — *проїзний*);

зкн — *зн* (*брязкати* — *брязнути*);

скн — *сн* (*тріск* — *тріснути*, але *випуск* — *випускний*);

слн — *сн* (*ремесло* — *ремісник*);

стл — *сл* (*жалість* — *жалісливий*);

стн — *сн* (*совість* — *совісний*);

стськ — *ськ* (*місто* — *міський*).

У прикметниках, що створені за допомогою суфікса *-н-* від іншомовних слів з кінцевим *ст*, буква *т* на письмі зберігається: *компост* — *компостний*, *контраст* — *контрастний*.

У словах *журналістський*, *шістнадцять*, *хвастливий*, *пестливий*, *контрастний*, *агентство*, *зап'ястний*, *гігантський*, *студентський*, *туристський* тощо спрощення в групах приголосних на письмі не відбувається.

Вправа 34. Перепишіть слова, вставте, де треба, пропущені букви; обгрунтуйте написання.

Чес..ний, проїз..ний, корис..ний, жаліс..ливий, учас..ник, шас..ливий, шіс..надцять, турис..ський, журналіс..ський, студен..ський, контраст..ний, словес..ний, шелес..нути, навмис..не, перепус..кний, ровес..ник, зап'яс..ний, швидкіс..ний, облас..ний.

Вправа 35. Перекладіть текст українською мовою; випишіть виділені слова; зіставте написання в обох мовах; поясніть наявність чи відсутність спрощення у групах приголосних.

Было уже половина девятого. Он **позвонил**, поспешно оделся и вышел на крыльцо, совершенно забыв про сон и мучаясь только тем, что **опоздал**. Подъезжая к крыльцу

Карениных, он взглянул на часы и увидел, что было без десяти минут девять. Высокая, узенькая карета, запряженная парой серых, стояла у **подъезда**. Он узнал карету Анны. «Она едет ко мне,— подумал Вронский,— и лучше бы было. Неприятно мне входить в этот дом. Но все равно; я не могу прятаться»,— сказал он себе, и с теми, усвоенными им с детства, приемами человека, которому нечего стыдиться, Вронский вышел из саней и подошел к двери... (Л. Толстой).

ПОДВОЄННЯ ПРИГОЛОСНИХ

В українській мові подвоюються приголосні **ж, з, л, н, с, т, ц, ч, ш, д**.

Подвоєння відбувається у таких випадках:

1. При збігові двох префіксів (*беззаборонний, беззахисний, ззамолоду*); префікса й кореня (*оббігати, беззвучний, роззброєння*); кореня й суфікса (*осінній, корінний, туманний*); двох суфіксів (*племінник, письменник, прийменник*).

2. При збігу дієслівної основи минулого часу на **-с** і афікса **-ся**: *розрісся, переїсся, піднісся*.

3. При збігу однакових приголосних у складноскорочених словах: *заввідділом, військкомат*.

4. У наголошених суфіксах **-енн-, -єнн-, -анн-**: *числений, воєнний, письменний, нездоланий, але смажений, шалений, жаданий*.

Пор.: *незрівнянний* (прекрасний) і *незрівняний* (нерівний).

Є ще інше подвоєння, що виникло внаслідок прогресивної асиміляції приголосних. Ці приголосні повинні обов'язково стояти між голосними і бути м'якими. Таке подвоєння відбувається:

1. В іменниках середнього роду (*зілля, завзяття, Полісся*); у похідних словах (*лататтєві, життерадісність*), у деяких іменниках жіночого й чоловічого роду I відміни: *Ілля, рілля, стаття*.

2. В іменниках III відміни в орудному відмінку однини перед **ю**: *далечінню, річчю, зеленню, але бідністю, схвильованістю*.

3. У прислівниках перед **я**: *зрання, спросоння*.

4. На початку кореня у словах **лю, ляний** та в похідних: *леш, лє, лємо, лете, лють; перелю, наділю, виллю*.

Не подвоюються приголосні у загальних назвах іншо-

мовного походження: *інтелект, савана, атестат, белетристика*, але *імміграція, контрреволюція, ірраціональний* (бо збіг однакових букв префікса і кореня).

Не подвоюються перед *я, ю, є, ї* губні приголосні [б], [п], [в], [м], [ф] та [р], бо вони тверді: *верф'яний, полум'яний, рум'яний, матір'ю, б'ється, зів'януть, п'є, солов'ї, Мар'яна*.

Вправа 36. Поставте у поданих словах замість крапок, де потрібно, пропущені букви; обґрунтуйте наявність чи відсутність у словах подвоєння літер.

Без..системність, насін..я, вар'єт..е, роздвоєн..істю, розріс..я, без..битковий, вагон..ий, латат..я, вікон..ий, Поліс..я, взут..я, вечірн..ій, прол..ємо, завзят..я, займен..ик, загублен..ий, озброєн..ість, загострен..ий, прикрашен..ий, зобов'язан..ий, стат..я, гордіст..ю, пташин..ий, без..бройний.

Вправа 37. У словах, підкреслених однією лінією, поясніть подвоєння приголосних; слова, що виділені двома лініями, змініть так, щоб відбулося подвоєння.

Серпень

Уже й калина червоніє,
Синіють сливи по гілках;
Без цвіту соняхи сумніють,
Шпаки здружились у верхах.
Вже листя шелестами кволе,
Густіше пахощів злиття;
Уже душі торкнулось болем
Передосіннє відчуття...
Для думки вже немає втіхи,
Але є втіха для очей:
Ще з молодим, веселим сміхом
Приходять квіти до людей.
Вони в природи пригасанні
Для всіх нагадують про те,
Що десь весна ще не остання
У цьому світі зацвіте (М. Удовиченко).

Вправа 38. Поясніть подвоєння приголосних у виділених словах.

1. Притихло море, **крилля** низько мивши собі — як листя; нас покропить.
І промені, мов стеблини колишні,
жоржинні до бурунів скорих.

2. Смирений птах сопілочкам доволі радів: де світлення нетлінне.
Докинеться в скриковий гомін любе —
провіщення благословенне.
3. Ближні три берізки, в ліру ставши,
враз відтворюють ридання
й радості при всеплемінній чаші! —
Осінь: мов ікона давня.

(В. Барка)

СКЛАД СЛОВА

У мовному потоці звуки, поєднуючись між собою, утворюють склади. Вони вимовляються одним поштовхом видихуваного повітря. З фонетичного боку склад слова характеризується наростанням і спаданням сили звучання і м'язового напруження. Складотворчим звуком є голосний, який і становить основу складу. Залежно від того, на який звук склад закінчується, склади бувають відкриті й закриті: відкриті — що закінчуються на голосний (*де-ре-во, пле-че, п'я-те-ро, ли-на, тра-ва, ро-би-ти, зе-ле-но*), закриті — на приголосний (*швидкий, різкий, страйк-ком, міцний*). Ще склади поділяються на прикріті, які починаються на приголосний (*го-лос, па-ру-бок*), і на не прикріті, які починаються на голосний (*і-ней, о-лень*).

Здавна для української мови, як і для інших слов'янських мов, було властиве тяжіння до відкритих складів і наростаючої звучності. Ця тенденція спостерігається й у сучасній мові, а саме: а) два приголосні належать до наступного складу, крім сонорних та нескладових [й] та [у] (*не-сти, ті-сний, але: від-ро, зай-чик, мір-ний, гай-ка*); б) два однакових приголосних, які стоять поряд, також відносяться до наступного складу (*зі-лля, ко-ха-ння, май-бу-ття*).

Коли приголосних між голосними багато, перша половина, якщо там є сонорний чи дзвінкий, може відноситись до попереднього складу (*під-ско-чи-ти, О-ле-ксанд-ром*), але глухі належать до наступного складу (*мі-ні-стро-ві, під-сні-да-ти*).

Необхідно розрізняти орфографічні правила переносу слів із фонетичним поділом слів на склади (в орфографії — *ро-зі-рва-ти, обі-йшли*, у фонетиці — [*ро-з'ір-ва́-ти*], [*о-б'ій-шли́*]). Проте не слід розривати склади довільно, як це часом допускає періодика — відривається

навіть приголосний від голосного: *скл-адають, перем-ага-ти*. Такий перенос негативно впливає на сприймання тексту.

Склад є також опорою для словесного наголосу, адже іноді значення слова можна розрізнити лише за наголосом. Пор.: *дороба — дороба́, стріла — стріла́, води — воді́, склади́ — склади́, збігати — збіга́ти* тощо.

Вправа 39. Розбийте слова на склади і поясніть межі складоподілу. Запишіть слова фонетичною транскрипцією.

Рівний, оповістити, різко, гайда, креслення, довідник, стрибнути, скубнути, гукнув, стрільба, крейда, служба, сестра, крапка, шишка, подружка, міжгір'я, затишшя, робітник, завзято, подружжя, згаснути, оповзень, розім'яти, Анастасія, Васильківський, морквяний, квітка, каштан, прохання, берізка, біолог, сонце, водограй, пісня, журба, проліски, Сергійко, Іванко, сердечко, фіалка, таємниця, хлюпатися, барвінок.

Вправа 40. У поданих текстах виділені слова поділіть на склади; де не можна поділити, поясніть чому. З'ясуйте, у яких випадках не можна розбивати збіг приголосних. Знайдіть у текстах таке сполучення.

I

Бузковий сніг, сліди пташок —
немов мереживо на ньому.

Стовпів залізних в полі крок
несе в дротах зорі **утому**.
Вже де-не-де — **огні зірок**.

Десь там на обрії тополі
неначе **радяться** про щось,
і чайка над Дніпром когось
гукає. Я **один** у полі,
і серце з піснею злилось.

Мов казка Київ на горі
мене мережами вітає
і кличе в казку, **і в зорі**
меч Святослава гостро сяє
з шаленим ворогом у грі... (В. Сосюра)

II

1. Як можна самому визначити **біологічну активність ґрунту**? **Необхідно** взяти кілька аркушів **фільтрувального паперу** (типу «промокашки») і **закопати їх у різних місцях садової ділянки**. Через місяць треба подивитися, що з ними **станеться**. Якщо **аркуш дуже перетлів**, значить біологічна **активність ґрунту** дуже висока. Якщо папір **зруйнувався лише в окремих місцях** — активність ґрунту

середня. Залишився аркуш цілком — ґрунт відчуває голод на органічні добрива (Газ.). 2. Активи — наявні кошти фірми. 3. Ліцензія — дозвіл, що видається державним органом на право ввезення з-за кордону чи вивозу за кордон товарів. У комерційній практиці зустрічаються: патентна ліцензія; ліцензія на певний вид діяльності (торгівля, відстріл тварин тощо); ліцензія на експорт та імпорт; ліцензія на здійснення банківських операцій, на проведення операцій з іноземною валютою (для комерційних банків). Ліцензія надається за плату (продаж ліцензій), чим приносить державі чималий дохід без будь-яких капітальних вкладень.

III

1. Менеджер — керівник, директор, завідуючий, адміністратор — найманий професіональний керівник, який не є власником компанії. Як правило, має достатні знання в галузі економіки, фінансів, соціальної психології і т. ін. 2. Брокер — посередник, що сприяє здійсненню угод між зацікавленими сторонами — клієнтами. 3. Де-факто — наявне в дійсності, але юридично не оформлене. 4. Де-юре — юридично, згідно з законом. 5. Рента — регулярно отримуваний дохід з капіталу, майна чи землі, що не потребує від одержувача підприємницької діяльності. 6. Консенсус — форма колегіального прийняття рішень шляхом одностайної згоди всіх учасників наради, конференції... («Словник для підприємців і бізнесменів»).

НАГОЛОС

Зі складом пов'язаний наголос. Наголос буває словесний і фразовий. До фразового належить наголос акцентної групи (поєднання повнозначного і службового слова: *небо було чисте, на річці*), синтагматичний (наголос групи слів, найтісніше пов'язаних за змістом: *Земля вкрилася цвітом*), логічний (особливе виділення голосом якогось слова в реченні: *Брат приїде завтра*) і емпатичний (наголос емоції слова: *Ви не п-п-повинні так про це говорити*).

Словесний наголос найчастіше пов'язаний з фонетикою. За фонетичною природою він визначається як якісний, кількісний, словий, динамічний, вільний.

Про те, що наголос вільний, видно з наголошення складів у різних словах (*в'оля, Дунáй, переступáє*), а

також у формах того самого слова (*голова́ — голів — го́лови, рука́ — ру́ки — руко́ю*).

Якщо простежити за наголосом у різних частинах мови, можна виділити групи слів, які мають однаковий наголос в неоднакових формах. Наприклад, іменник у формі множини має наголос переважно на закінченні, як іменники родового однини. Пор.:

Множина

Родовий однини

*листа́, поля́,
берега́, рушника́,
ластівка́, небеса́,
стежка́, пісні́,
поїзда́, а л е: ві́кна,
дороба́, до́лі, се́ла, о́чі*

*стола́, голова́, сестри́,
землі́, вода́, а л е: шпíльки,
ру́чки, ка́ліни, ка́меня,
діжки́, шля́ху, ялі́нки,
бе́рега*

У словах із суфіксом *-щина(а)*, *-чин(а)* наголос на основі сталий: *Полта́вщина, Сі́мщина, Микола́ївщина, Оде́щина, Донéччина, Ві́нниччина*, але *Галичина́*.

В іменниках із префіксом *ви-* наголос падає на префікс: *ві́няток, ві́падок, ві́писка, ві́клик, ві́хоплення, ві́робіток, ві́скачка*, але: *вихова́ння, вигóда і ві́года* (з іншим значенням), *вимóва, видавни́цтво, вирóбчування* та ін. Так само наголошений і префікс *по-* у словах *пóзначка, пóзичка, пóсвідка, пóсмішка, пóділка*.

У трискладових словах віддієслівного походження наголос падає на той склад, на якому він в інфінітиві (*чита́ння, пита́ння, нада́ння, навча́ння, завда́ння*), а в двоскладових — на закінчення: *життя́, буття́, знання́, звання́, пита́, спання́*, але: *вми́ння, вче́ння*.

У складних іменниках наголошується сполучна голосна: *літо́пис, руко́пис, гу́ртожиток, живо́пис, машинóпис*, але: *листопа́д, земле́р, лісосте́п, снігопа́д*.

Здебільшого слово має один наголос, проте є слова з двома наголосами (*світа́нковий і світанко́вий*). У деяких складних словах ставиться, крім основного, побічний наголос. Основний позначається знаком акут (´), а побічний — знаком графіс (˘): *пси́хонéвропатóлог, багáтостражда́льний*.

В іменниках іншомовного походження наголос переважно сталий. Іменники на *-метр* наголошуються на останньому складі: *кіломе́тр, сантиме́тр, дециме́тр*, але: *барóметр, манóметр, спідóметр* (прилади);

за аналогією до *аноні́м — псевдоні́м*, але: *анто́нім, сино́нім, пароні́м*;

— до *квартáл — порта́л, універса́л*;

— до *цеме́нт — постаме́нт, докуме́нт*;

— до диспансёр — партёр, стажёр, шофёр, револьвёр;
— до гастронómія — куліна́рія, агроно́мія, інду́стрія,
але: поліграфі́я, хіру́ргія;

— до моноло́г — діало́г, некроло́г, катало́г, але: філо́лог, магніто́лог, дермато́лог, фізіо́лог (назви за фахом).

При зміні іншомовних слів наголос, як правило, не змінюється: *костю́м — костю́ма; а́том — а́тома — а́томи — а́томна; авáнс — авáнсу — авáнси; fáбрика — fáбрики*, але: *ко́лір — кольоро́вий — кольору́, профе́сор — професору́*.

У власних назвах (іменах та прізвищах) наголос здебільшого такий, як у мові, з якої їх засвоєно: у французькій — на останньому складі (*Дюма́, Араго́н, Гюго́, Мопассáн, Стенда́ль, Бальза́к*); англійській — на першому (*Ба́йрон, Діккенс, Га́млет, Ра́ссел*, але *Шекспі́р*); польській — на передостанньому складі (*Івашке́вич, Яроше́вич, Жеро́мський, Міцке́вич, Слова́цький, Сенке́вич, Кості́нський*).

Серед прикметників чимало слів з подвійним наголосом: *весня́ний — весня́ний, повітря́ний — повітря́ний, я́сний — ясний, кам'я́ний — камі́нний, коко́новий — коконо́вий, кремез́ний — кремез́ний, мали́новий — малино́вий, увігну́тий — увігну́тий*.

Більшість двоскладових прикметників мають наголос на закінченні: *швидкі́й, низькі́й, вузькі́й, нові́й, легкі́й, баскі́й, близькі́й*, але: *ті́хий, дру́жній*.

У багатоскладових прикметниках (як у всіх багатоскладових словах) є ще й побічний наголос: *ко́рне́вий, ші́ферний, рі́зноскладо́вий*, а в складних — і по кілька побічних наголосів: *авто́мобілолюбі́тельський, сі́льсько́догоспода́рський, гі́рничозбага́чува́льний*.

Багатоскладові прикметники, утворені від іменників іншомовного походження, мають наголос переважно на тому складі, що й іменники: *а́том — а́томний, гі́нс — гі́нсовий, га́з — га́зовий, тра́ктор — тра́кторний, маши́на — маши́нний*, але: *курсові́й, цеге́льний, цегля́ний, цехові́й, цукро́вий, формові́й, фантасти́чний, кольоро́вий*.

У числівника́ щодо наголошення чітко діє закон аналогії: *одина́дцять, чотирна́дцять, бо двана́дцять, трина́дцять* (наголос падає на колишній прийменник *на*); *сімдеся́т, вісімдеся́т, бо п'ятдеся́т, ші́стдеся́т* (наголос на другій частині складного слова); *п'яту́, десяту́* — то й *двадцяті́, тридцяті́*; *одина́дцяти, двана́дцяти* — то й *вісімна́дцяти, дев'ятна́дцяти*; *п'ятьо́х, шістьо́х* — то й *двадцятьо́х, тридцятьо́х* (наголос на закінченні).

У займенників щодо наголошення існує системність. Багато з них мають наголос на закінченні (*менé, собі, тебе́, цього́, того́, тому́*), але, якщо з'являється прийменник, у багатьох займенників наголос переміщується на основу (*до того́, при цьому́, після нього́, біля мене́, за тебе́, для нього́, для себе́, у тому́, для цього́*).

Дієсловам також властива системність у наголошенні, проте вона настільки складна, що в них, як у жодній частині мови, спостерігається порушення норм. Наприклад, у першій особі однини теперішнього і майбутнього часу у дво-, трискладових дієсловах наголошується переважно закінчення (*роблю́, кажу́, люблю́, пишу́, несу́, кладу́, знайду́, ходжу́, бережу́, візьму́, привезу́, перекажу́, зароблю́, укладу́, приведу́*), однак є багато винятків (*раджу́, співаю́, маю́, вболіваю́, читаю́, можу́, дістану́, опаную́* тощо).

Слід звернути увагу, що за аналогією до другої і третьої особи однини часто замість *кажу́, пишу́, стою́, прошу́, роблю́, веду́* помилково вимовляють *кажу́, пишу́, стою́, прошу́, роблю́, веду́*. Так само припускаються помилки і в множині. Наприклад, замість *беремо́ — беретé, несемо́ — несетé* вимовляють *беремо́ — берете́, несемо́ — несете́*, ставлячи наголос на другому складі. Щоб уникнути таких помилок, необхідно звертатися до орфографічних словників, оскільки неправильний наголос не тільки відвертає слухача від змісту вимовленого, а іноді породжує зовсім інший зміст. Пор.: *Я плачу́ щоденно і я плачу́ щоденно, я взяла но́шу і я ношу́*.

Іноді неправильно наголошують двоскладові дієслова в інфінітиві. Замість *везти́, нести́, брести́* роблять наголос на першому складі (*вэсти, нэсти, брэсти*), чого допускати не можна. Або неправильно вимовляють дієслова минулого часу однини жіночого роду. Замість *взяла́, знайшла́, везла́, віддала́, плела́* чуємо наголос на першому складі: *знайшла, взяла, везла, віддала, плела*.

У наголошенні прислівників помилок трапляється менше. Наприклад, потрібно вимовляти *разом*, а чуємо іноді помилкове *разом* (за аналогією до *гурто́м*). Або замість *високо́, широкó, глибоко́* вживають *висо́ко, ширóко, глiбóко* чи *високó, широкó, глибокó*; таке наголошення припустиме лише в поезії.

Деякі прислівники мають подвійний наголос: *байду́же і байду́же, гаряче́ і гарячé, слiдо́м і слiдо́м, завжди́ і завжди́* тощо.

Ще раз підкреслюємо: подвійні наголоси в одному

і тому самому слові розхитують літературну норму. Тому у мові закріплюється один наголос, а з другим слово або вживається рідко, або змінює значення.

Вправа 41. Запам'ятайте наголос у поданих словах.

Завдання, льодінка, тернівий, кілесо, фольга, хворіти, хвацький, хваткий, заробіток, вимірювання, ворон, ворога, втягнутий, лицарство, ходовий, хороше, хороший, шкода (псування, збиток), шкода (жаль), приспів, вимовити, випадок, пізнання, абіде, шкода (марно, некорисно), тужити, тужачі, наздогід, береговий, вираховування; льодозавод, вольелюбний, різночитання, хтозна-де, слововживання; відповісті і відповісти, листковий і листовий, людський і людський, мерзлота і мерзлота, морквяний і морквяний, мрійливий і мрійливий, навкіс і навкіс, нагородний і нагородний, надлишковий і надлишковий, зимовий і зимовий, зокрема і зокрема, малиновий і малиновий, мандрівник і мандрівник, натерпітися і натерпітися, глотковий і глотковий, гумовий і гумовий, діточкі і діточки, дніпровий і дніпровий, доброзичливець і доброзичливець, доповіді і доповіді, жалібний і жалібний, нитки і нитки, завжди і завжди, заворот і заворот, заголовок і заголовок, загнутий і загнутий, закінчити і закінчити, закликання і закликання, закуська і закуська, залишковий і залишковий, замазка і замазка, запашно і запашно, заповіді і заповіді, запродавати і запродавати, змилюватися і змилюватися, ніяковіти і ніяковіти, одяжина й одяжина, оглядач і оглядач, озерце й озерце, оповідачка й оповідачка, оповісті й оповісти, первісність і первісність, підбадьорити і підбадьорити, підлісок і підлісок, підметковий і підметковий, поважаний і поважаний, повітряний і повітряний, подарунковий і подарунковий, позивач і позивач, поласувати і поласувати, полисити і полисити, помилка і помилка, посівний і посівний, посиніти і посиніти, потепліти і потепліти, просвіт і просвіт, проріт і проріт, пташник і пташник, різновид і різновид, розбір і розбір, розлив і розлив, розповіді і розповіді, розпрямити і розпрямити, рясота і рясота, рядковий і рядковий, серпанковий і серпанковий, синявий і синявий, старіти і старіти, туманитися і туманитися, убрання й убрання, увігнутий і увігнутий, уразливий і уразливий, фарфоровий і фарфоровий, фольговий і фольговий, хлюпнути і хлюпнути, хоробріший і хоробріший, цукерковий і цукерковий, черствіти і черствіти, чималий і чималий, шарф і шарф, швартовий і швартовий, щасливіший і щасливіший, юрма і юрма,

юрмитися і юрмітися, ягідник і ягідник, ясний і ясний, ятрити і ятрити.

Вправа 42. Поставте наголос у виділених словах; обґрунтуйте його.

Мені однаково, чи буду
Я жить в **Україні**, чи ні.
Чи хто згадає, чи забуде
Мене в **снігу** на **чужині** —
Однаковісінько мені.
В неволі виріс між чужими,
І, неоплаканий своїми,
В неволі, **плачучи**, умру,
І все з собою **заберу**,
Малого сліду не покину
На нашій славній **Україні**,
На нашій — не своїй землі.
І не **пом'яне** батько з сином,
Не скаже синові: — Молись.
Молися, сину: за **Вкраїну**
Його замучили колись.—
Мені однаково, чи буде
Той син молитися, чи ні...
Та не однаково мені,
Як **Україну** злії люде
Присплять, лукаві, і в огні
Її, **окраденую**, збудять...
Ох, не однаково мені.

(Т. Шевченко)

Вправа 43. Поставте наголос у поданих словах.

Щавель, ревінь, решето, ворота, верба, олень, спина, кропива, ознака, предмет, квартал, кілометр, барометр, шістдесят, одинадцять, сімдесят, до кого, після чого, новий, близький, взяла, плести, однина, множина, узяла, клали, кулінарія, сантиметр, шофер, статуя, постамент, партер, ходжу, вести, заняття, гуртожиток, сільськогосподарський, спідометр, легкий, сосна, прийдемо, прийму, дочка, бюлетень, візьмемо, воджу, широко, висіти, захворів, колесо, ремінь, читання, дрова, будемо, машинопис, ненависть, привезли, монолог, завдання, феномен, агрономія, перекажу, партнер, літопис, донька, чотирнадцять, випадок, старий, вісімдесят, зав'яжу, приятель, подружка, центнер, екскурс, разом, узяли, зокрема, комбайнер, середина, роса, роси (множина), Антарктида, Антарктика.

Вправа 44. Поставте наголос у кожному слові.

Дещо забирають сили — енергію людини — тополя, осика. Але до хворого місця слід їх прикладати, бо якщо

вони енергію забирають, то, безумовно, і заспокоюють (локально) — наприклад, під час зубного болю. Додають людині енергії дуб, береза... (Газ.). 2. У наш вік, вік атома, синтетичної хімії й обчислювальних машин лікарські рослини (пучечки трав) багатьом здаються чимось застарілим, архаїчним. Особливо така думка поширилася в перших десятиріччях нинішнього століття. Цьому сприяв розвиток синтетичної органічної хімії. Здавалося, в хімічних лабораторіях можна створити засоби проти всіляких недугів, а від рослинного світу, мовляв, уже взято все, що можна було взяти. Така думка завдала значної шкоди розвитку науки про лікарські рослини — фармакогнозії... (Журн.).

ФОНЕТИЧНА КРАСА МОВЛЕННЯ

Повторення звуків у текстах художньої літератури, публіцистиці тощо, якщо воно стилістично необумовлене, створює штампи. Але таке повторення використовується для алітерацій, асонансів — фонетичної краси слова. Зокрема, в піснях, поетичних творах звуки розташовуються так, що звуковий ряд, відтворюючи навколишню природу, впливає на сприймання і створює яскравий художній ефект. Пригадайте рядки з пісні: *Тихо, тихо Дунай воду несе, А ще тихше дівка косу чеше...* Тут звуки [х], [с], [ш] передають тихий плюскіт води, шарудіння кіс у руках дівчини... В іншій пісні «Ой за гаєм зелененьким» у рядках «*Ой там Василь сіно косить, тонкий голос переносить*» звук [с] відтворює шелест трави під косою. Сонорні [л], [м], [н], [в], [р], [ї] у народній творчості виконують образну функцію. У колискових піснях, наприклад, звук [л] нагадує задоволене белькотіння дитини в колисці: *Леле, діду, леле, бабо, леле Коваленку!.. Та понесім погуляти дитину маленьку.* Звук [н] нагадує побажання добра, щастя: *Сонки-дрімки в колисоньки, А ростоньки у костоньки, добрий розум в головоньки.* Таку саму функцію виконують і звуки [м] та [ї]: *Ой ну, коте-котино, засни, мала дитино, засни, засни, задрімай та й нічого не думай...*

Читаючи рядки Тараса Шевченка *Хто се, хто се по сім боці Чеше косу? хто се?.. Хто се, хто се по тім боці Рве на собі коси?..* відчуваємо, як звук [с] створює тихий і таємничий шум, який підготовляє читача до сприймання чогось значного, а в словах *Рве та стогне Дніпр широ-*

кий, *Сердитий вітер завива* звук [р] допомагає митцеві передати картину негоди.

У вірші Степана Руданського «Повій, вітре, на Україну» звук [в] створює враження подиху вітру, навіваючи ліричний настрій: «Повій, вітре, на Україну, Де покинув я дівчину, Де покинув карі очі... Повій, вітре, з полуночі...»

У рядках О. Богачука *Кого, кого, кого Шукає вранці на горі? Кого, кого, кого Шукає чайка угорі?* звук [к] відтворює монотонний і журливий голос пташки.

Подібне можна спостерігати і в прозі. Наприклад, у Панаса Мирного: *Пішло знов по селу шушукання*. Тут звук [ш] створює не тільки враження шелесту, шуму, а й неприємного поголосу.

Голосні звуки також можуть виконувати образну функцію, особливо у прислів'ях, приказках. Наприклад: *Одна дяка, що за рибу, що за рака, Все однако — що Яким, що Яков*. Голосний [а] підкреслює байдужість, однаковість.

Отже, знання фонетичних законів дає змогу митцям творити кращі зразки художньої літератури, а читачам допомагає у культурі мовлення.

ОРФОЕПІЯ

Сукупність правил літературної вимови (від гр. *orthos* — правильний і *epos* — мова) становить орфоепічні норми, які повинна опанувати кожна культурна людина. Порушення орфоепічних норм веде до зниження культури мовлення і впливає на загальний рівень культури як окремої людини, так і цілого суспільства. Тому так важливо постійно дбати про дотримання норм літературної вимови.

На порушення орфоепічних норм впливають різні чинники: діалектне оточення, змішання норм близькоспоріднених мов (найчастіше російської, білоруської або польської з українською), іноді письмо, що має зовсім інші принципи, ніж вимова звуків у словах. Так, під впливом письма мовці не вимовляють звука [г] в словах *грати, гава, grunt, гудзик, гуля* (бо в друкарських машинках і станках відсутня літера г), а [дж], [дз] вимовляють як два звуки, тоді коли їх треба чітко вимовляти як єдиний, злитий, складний звук: [джаз], [дос'л'ідже#н':а]. Під впливом російської мови часто вимовляють [хожю́],

[обгорбже^нни], [при^ййжж^ай^те], [вож^у] замість [ходж^у], [обгорб^дже^нни], [при^ййждж^ай^те], [водж^у], а також пом'якшують звук [л] в іншомовних словах: [л'екц'іа], [котл'ета], [пл'енум] замість [л^кц'іа], [котл^кета], [пл^кенум]. Іноді спостерігається вимова звука [а] замість [о] у словах *оренда*, *Охтирка*, *отаман*, *поради*, *громади* (чується: [ар^ненда], [Ахт^нірка], [атаман], [пар^нади], [грам^нади]). Деякі мовці не дотримують милозвучності вимови, яка дає змогу чергувати голосні й приголосні, уставляти голосні звуки і спрощувати приголосні. Це типові помилки, що псують фонетичну красу мовлення, про яку так часто говорять знавці української мови. Так, наприклад, кажуть: *поїхав в Житомир* замість *поїхав до Житомира* чи *у Житомир*, *запитав в студента* замість *запитав у студента*, *прибула з Львова* замість *прибула зі Львова*, *написала у Умань* замість *написала в Умань*, *була в Вишгороді* замість *була у Вишгороді*, *прийшов з школи* замість *прийшов із (зі) школи*, *Петро і Іван* замість *Петро й Іван*, або *Петро та Іван*.

Іноді порушується правильна вимова при різних видах асиміляції приголосних: [см'ій^шс'а] замість [см'ій^с:а], [п^ер^ем^бжц'і] замість [п^ер^ем^бз'ц'і], [зв^ит'азц'і] замість [зв^ит'аз'ц'і], [у кн^ишц'і] замість [у кн^из'ц'і], [вй^тс'а] замість [вй^ц:а], [хов^ай^тс'а] замість [хов^ай^ц:а]. Тут переважає вплив письма.

Особливо помітне порушення норм літературної вимови при наголошенні слів. У цих випадках діють усі чинники: і діалектне оточення — [х^божу], [к^ажу], [р^бл'у] замість [ходж^у], [каж^у], [робл'у], і вплив письма [не ст^ало], [не зн^ау] замість [не^н ст^ало], [не^н зн^ау], і змішання наголошення слів близькоспоріднених мов — [сп^ина], [р^еше^то], [од^инац':т'] замість [сп^ина], [р^еше^то], [од^инац':ат'], [с'імде^сат] замість [сп^ина], [р^еше^то], [од^инац':ат'], [с'імде^сат].

Отже, щоб правильно вимовляти слова, слід добре засвоїти правила літературної вимови, тобто знати орфоепічні норми української мови. Це має усвідомити кожна культурна людина.

Підсумкові запитання і завдання

1. Які звуки називаються голосними? Схарактеризуйте голосні звуки.
2. Як виявляють себе голосні звуки в мовному потоці?
3. Які звуки називаються приголосними? Схарактеризуйте приголосні звуки, що виявляються в мовному потоці як губні.

4. Що є характерним для передньоязикових приголосних у мовному потоці?

5. Назвіть групи приголосних, які стверділи в українській мові.

6. Які властивості виявляють свистячі та шиплячі приголосні?

7. Які види асиміляції приголосних звуків вам відомі? Наведіть приклади асиміляції приголосних за голосом (за дзвінкістю та глухістю), за м'якістю і твердістю, за місцем та способом творення.

Творча самостійна робота № 1

1. Простежте і порівняйте вимову звуків у дикторів радіо і телебачення та в інтерв'ююваних.

2. Зверніть увагу на вимову звуків вашою родиною, перехожими на вулиці, колегами на роботі чи в навчанні.

3. Запишіть власну вимову, читаючи текст на магнітофон (якщо є можливість), і прослухайте запис.

4. Напишіть коротенькі висновки про вимову звуків, про дотримання норм літературної вимови. Зверніть увагу на порушення наголосу в словах — словесного; фразового, логічного в реченні. Поясніть, під впливом чого трапляються відхилення від літературної норми.

ГРАФІКА І ОРФОГРАФІЯ

За «Словником української мови» г р а ф і к а (пишу, креслю, малюю) — це зображення живої мови письмовими знаками, а о р ф о г р а ф і я — правопис. Наприклад, говорять: «Писати, не порушуючи правил орфографії».

Графіка та орфографія тісно пов'язані між собою, але не тотожні. Мовознавці Київського університету ім. Тараса Шевченка у своїх виданнях пояснюють, що «графіка — це правила вживання графічних засобів». Звертаючи увагу на особливості української графіки, слід відзначити, що буква здебільшого позначає один звук. Голосні звуки позначаються буквами *а, е, и, і, о, у, я, ю, є, ї*. Однією буквою позначаються звуки [а], [е], [и], [і], [о], [у], а *я, ю, є* — можуть позначати як один звук (після м'якої приголосної), наприклад: *буря* [б'ур'а], *сюди* [с'уді], *синє* [сін'є], так і два ([й+а], [й+у], [й+є], [й+і]), якщо фонема стоїть після голосної, апострофа, м'якого знака чи на початку слова: *яблуко* [й'а́блуко], *мою* [мо'й'ю], *своє* [сво'є], *б'ють* [б'йут'], *в'ється* [в'йєц'ц'а], *п'ять* [п'йат'], *альянс* [ал'й'анс], *монпансьє* [монпан'с'й'є], *їде* [й'іде].

Приголосні звуки здебільшого позначаються однією буквою: *гора, калина, поле, мода, берізка*. Але приголосні [дж], [дз], [дз'] передаються двома буквами *д+ж,*

д + з. А буква *щ* (ща) передає 2 звуки [ш] + [ч]: *джерело, дзвін, гедзь; кущ [кушч]*.

Вправа 45. Запишіть слова фонетичною транскрипцією і поясніть відповідність чи невідповідність між буквами й звуками.

Мию, шастя, хвилюю, гандж, дзижчить, дзінь, сільський, краще, буряк, лле, зцілення, купують, люблю, знаємо, джерело, гіркий, чотирьох, сполука, з'єднання, колье, діяльність, приїжджають, священник, натхнення, духмянний, пахощі, бджола, калина, хитрощі, джміль, дорожче, тоненько, захоплений, куля, дзеркальний, життя, торгівля, дримають, тьмяно, зв'язані, вільний, дорожній, галка, галька, щєбінь.

Порівняймо і запам'ятаймо українську та російську азбуки:

Українські літери	Вимова	Російські літери	Вимова
А а	а	А а	а
Б б	бе	Б б	бэ
В в	ве	В в	вэ
Г г	ге	Г г	гэ
Ґ ґ	ґе	—	—
Д д	де	Д д	дэ
Е е	е (э)	Е е	е (е)
Є є	је	Е ё	јо
Ж ж	же	Ж ж	жэ
З з	зе	З з	зэ
И и	и (ы)	И и	и (і)
І і	і (и)	—	—
Ї ї	ї	—	—
Й й	йот	Й й	йот
К к	ка	К к	ка
Л л	ел	Л л	эль
М м	ем	М м	эм
Н н	ен	Н н	эн
О о	о	О о	о
П п	пе	П п	пэ
Р р	ер	Р р	эр
С с	ес	С с	эс
Т т	те	Т т	тэ
У у	у	У у	у
Ф ф	еф	Ф ф	эф
Х х	ха	Х х	ха
Ц ц	це	Ц ц	цэ
Ч ч	че	Ч ч	ча
Ш ш	ша	Ш ш	ша
Щ щ	ша	Щ щ	ща
—	—	Ъ ъ	твердый знак
—	—	Ы ы	ы
Ь ь	м'який знак	Ь ь	мягкий знак
—	—	Э э	э
Ю ю	ју	Ю ю	ју
Я я	ја	Я я	ја

Вправа 46. Запишіть слова в алфавітному порядку.

Жанна, барвінок, молодість, волошки, дівчата, едельвейс, голуб, осінь, акордеон, лебідь, весна, чистий, Євангеліє, зеленавість, Київ, літо, їдальня, Петербург, цирк, Одеса, йоржик, Іванко, їхній, незабудки, росяний, проліски, трава, синій, успіх, троянда, шовк, цукерки, черемха, щоранку, ялина, Юпітер, абихто, дзвонячи, слива, журба, колосся, Європа, запорука, сумління, кохання, легіт, подвір'я, фіалка, гомін, матуся, каштан, яблуня, квіти, батько, море, вишня, хризантеми, сніг, екран, грудень, демократія, іскра, хвилі, ганок, бджола, жито, краєвид, юрист, ґрунт, листоноша, щастя, молоко, шість, ліс, намет, відпочинок, число, уряд, біль, слабкість, телеекран, озеро, свято, їй-богу, бач, йод, и-и-и, плакати, інтерв'ю, чемність, небокрай, блакитний, тайга, дощ, озон, світанок.

В орфографії, на відміну від орфоєпії, діють зовсім інші принципи та закони. Слова пишуться за такими принципами: фонетичним (пишуться так, як і вимовляються): *ліс, біленький, скопати, гриб, вишня*; морфологічним (зберігаються значущі частини слова): *шістнадцять* [ш'існац'ц'ат'], *одягаєшся* [од'агайе'с'с'а], *у криниці* [у кри'ніц'ці'], *розщепити* [рошче'піти]; традиційним, або історичним: *комин, кишеня, лимон, левада, Либідь* та змістовим (диференціюючим), коли написання різняться за значенням слів: *Орел* (місто) — *орел* (птах), *Гнідий* (кінь) — *гнідий* (колір), *нагору* — *на гору, проте* — *про те, убік* — *у бік, зате* — *за те, щоб* — *що б, якби* — *як би, удесятьох* — *у десятьох*.

У написанні окремих слів ці принципи часто виступають об'єднано: *схильність, на кладці* (тут поєднано фонетичний принцип з морфологічним).

Вправа 47. Визначте, за яким принципом правопису пишуться подані слова.

І. Угору, шепчу, контрастний, чесні, у хвіртці, Карий (кінь), Рябий (собака), левада, чемодан, Яків, Юля, пестливий, прихильний, прекрасний, жовто-сірий, жовтогарячий, блідувато-рожевий, синій, Наталці, невістчин, залізобетон, Берегове, Уж, тонно-кілометр, манометр, свіжо випечений, легкорозчинний, Івга, Євген, щадити, Йосип, мільйон, мільярд, Бог, Матір Божа, християнство, єпископ, диктор, Федір, «Сокіл» (команда), «Меркурій» (комерційне підприємство), гречно, схвильований, розкидані, безтурботний, у хустці, у хусточці, Парасчин, Вась-

чин, Ващенко, тонна, тон, інтермецо, зіллюся, Ілля, по граминочці, школа, мова, повернув убік, повернув у бік лісу.

II. Їдемо, західноєвропейський, спортсмен, Західноєвропейська рівнина, південно-західний, Північнокримський канал, північнокримський степ, лиман, яро-зелений, західносибірські морози, Східнокитайське море, пасажиропотік, гуртожиток, хреститися, зупиняєшся, духмянний, торф'яний, всередину споруди, в середину речення, юннат, Джанкой, стати скраю, з краю села, тонна, бароко, павільйон, здається, ляний, у голці, Гальці.

М'ЯКИЙ ЗНАК В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

На позначення м'якості приголосних уживається м'який знак та **я, ю, є, і**: *льон, васильки, дядько, сьомий, сік, сюди*.

М'який знак пишеться за фонетичним принципом:

1. У кінці та в середині слова після літер **д, з, л, с, т, н, ц**, що позначають м'які приголосні: *акварель, сьогодні, щось, злазь, Кузьма, ладь, беруть, тьма, заєць, цього, лояльний, синь, щирість, слъоза*.

2. У кінці та в середині слова перед **о**: *польові, десятьох, збадьорювати, чотирьох, тьохкати, останнього*.

3. Після м'якого **л** перед твердим приголосним (крім **л**). Пор.: *бальний, танцювальний і весілля, зілля, лють*.

4. У суфіксах **-альн-, -ельн-, -альник, -ельник, -ильник, -ільник, -ильн-, -альність**: *печальний, земельний, бурильний, відповідальність, копіювальник, горювальник, корабельник, світильник, болільник*.

5. У суфіксах **-зьк-, -ськ-, -цьк-, -еньк-, -оньк-, -есеньк-, -ісіньк-, -юсіньк**: *близький, міський, козацький, близькість, вузько, хвацько, дівчисько, маленький, легенький, дівчинонька, малесенький, точнісінька, малюсінька*. Але: *баский, боязкий, в'язкий, ковзкий, порський*.

6. У сполученні **-ньк-** та похідних від нього **-ньц-, -ньч-**: *донька — доньці, доньчин; ньька — нььці, нььчин*. Але: *голці, у балці, на гілці, бо голка, балка, гілка*.

7. В іменниках родового відмінка множини жіночого роду I відміни м'якої групи (*пісень, вишень*), середнього роду II відміни на **-ни(я), -ц(е)**: *питань, билець, завдань, крилець*.

8. У дієсловах першої особи множини наказового способу (*будьмо, порадьмо*), другої особи однини та

множини наказового способу (*візьми, візьміть; глянь, гляньте*), третьої особи однини та множини дійсного способу обох дієвідмін (*сидить, сміється, задається; пишуть, гуляють, шумлять*).

У словах іншомовного походження м'який знак пишеться після **д, т, з, с, ц, л, н**, що позначають м'які приголосні, перед **я, ю, є, ї, йо** при роздільній вимові: *Кордильєри, батальйон, ескадрилью, ескадрильї, каньйон, більярд, порт'єра, пасьянс*.

М'який знак не пишеться:

1. Після шиплячих **ж, ч, ш, щ**: *рубіж, річка, вишня, дощ*.

2. Після губних приголосних **б, п, в, м, ф**: *дріб, степ, флот, міф, зовні*.

3. Після **р**, коли він закриває склад, та в кінці слова: *кобзар, матір'ю, бур'ян, огірковий, Арсеній, але Горький, горьовий, горьований*.

4. Після **ц** у кінці слова: *палац, шприц, паяц*, бо ці приголосні тверді.

5. Між подвоєними приголосними: *лється, сіллю, навчання, спання, гуляння, подорожжю, неміччу, збіжжя, життя*.

6. Між м'якими приголосними: *гостя, всесвітній, ніжність, кутній, сніп*.

7. Після **л** у сполученнях **-ално, -илно** (*держално, ціпилно*), але у зменшених формах м'який знак пишеться (*держальце, ціпильце*).

Вправа 48. Перепишіть подані слова, замість крапок поставивши, де треба, м'який знак.

Буд..мо, весіл..я, читан..я, гулян..я, спан..я, гіл..я, дзен..кіт, фіал..ка, квітен.., уч..ора, завзят..я, двадцят..ох, Корол..ову, театрал..ний, спеціал..ний, кол..чедан, коктейл.., колез..кий, близ..ко, білен..кий, донеч..ка, сусідон..ка, сусідоч..ка, яблун..я, яблун..ка, зізнан..я, барел..єф, бракон..єр, біл..ш-мен..ш, біл..ярд, біл..шіс..ть, л..люб..яз..ний, любісін..ко, акварел..ний.

Вправа 49. Перекладіть подані слова українською мовою; зіставте вживання м'якого знака в обох мовах; обґрунтуйте написання.

Харьков, хочеш, хочется, берется, ночь, печь, хрящ, яблочный, будут, спят, ловят, сидят, вплавь, читают, плывут, обедают, миллион, серьезно, Сибирь, плачь, сыпь, просыпаешься, знаешь, близко, Поровский, чистенький, русский, рукопись.

СПОЛУЧЕННЯ ЛІТЕР *ЙО, ЇО*

Коротеньке правило говорить про те, що сполучення *йо* пишеться на початку слова (*йод, йотовані, йойкання, Йосип*) і після голосних та губних приголосних (*Воробійов, Гайовий, майоріти, завойований*), а сполучення *ьо* — після м'яких приголосних: *опрацьований, слъозинка, згорьований, съогодні*.

Вправа 50. З поданого тексту випишіть слова зі сполученнями *йо, ъо*; поясніть правопис.

Слідчому Михайлові Вознюку останнім часом явно не щастило. Уже більше тижня він займався розслідуванням крадіжки в школі і ніяк не міг вийти на слід злодіїв, а тут ще одна прикрість (бодай не згадувати) — мало не з-під носа у нього втік інший злодій.

А сталося це так. Вирішив він поїздити вночі по території свого району з пересувною міліцейською групою, щоб побачити, як і чим живуть нічні вулиці, проникнути їх таємницями, дещо уявити. Сподівався: може, це підкаже йому шляхи пошуку злодіїв. До другої години ночі група проїздила без пригод, а на початку третьої по рації передали, що в промтоварному магазині по вулиці Будівельників спрацювала сигналізація...

...Поки викликали собаку-шукача, пішов дощ, і на цьому все закінчилось.

Вранці на оперативній нараді начальник слідчого відділення майор Лужний висловив Вознюкові своє невдоволення...

...Переодягнувшись дома в цивільне (було якраз по дорозі), Коваленко прийшов у комісійний магазин після обідньої перерви. Транзистор, який йому показали, був саме той, що його вкрали у школі, в цьому можна не сумніватись, хоч і радіти було ще рано... (І. Курій).

АПОСТРОФ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Апостроф пишеться:

1. Після букв *б, п, в, м, ф*, що позначають тверді приголосні, перед *я, ю, є, ї* (також за фонетичним принципом) при роздільній вимові: *львів'янин, сім'я, м'ята, обов'язки, здоров'я, в'юнилися, н'є, б'ють, в'їхати*.

2. Після префіксів на твердий приголосний перед названими голосними: *без'ядерний, з'юрмилися, з'явилися, об'єдналися, від'їхали*.

3. У складних словах (*дит'ясла*) та після *ж* у слові

Лук'ян і похідних від нього (Лук'яненко, Лук'янов, Лук'янів).

4. Після **р** у кінці складу при роздільній вимові: *подвір'я, надвечір'я, матір'ю.*

Апостроф не пишеться:

1. Після **р** на початку складу, коли **я, ю, є** позначають м'якість цієї літери: *рясно, рядок, рюкзак.*

2. Після **р** перед **йо**: *серйозний, курйоз.*

3. Після губних приголосних, якщо перед ними стоїть інший приголосний (крім **р**), який належить до кореня: *Святослав, медвяний, духмяний, цвях. Пор. морквяний і торф'яний.*

З а п а м'я т а й т е: якщо приголосний належить не до кореня, а до префікса, то апостроф ставиться: *обв'язати, розм'якнуті.*

У словах іншомовного походження вживання апострофа залежить від роздільної вимови. Коли вона наявна, апостроф ставиться обов'язково. Пор.: *п'едестал і пюре, б'єф і Белград* тощо.

Вправа 51. У поданих словах поставте, де треба, апостроф; випишіть виділені слова, поясніть правопис.

В..язень, зав..язка, дерев..яний, моркв..яний, бур..ян, подвір..я, сім..я, під..іхати, трьох..етапний, трох..еїчний, троф..ей, об..ективний, торф..яний, необ..їжджений, без..ідейний, фотоз..йомка, р..яд, р..ясно, б..язь, п..юре, п..еса, діл..янка, дит..ятко, дров..яний, другор..ядний, дружел..юбний, б..ється, дріб..язковий, солов..їний, в..ється, Лук..янчук, довір..я, об..ява, з..явитися, тьм..яний, бур..я, Трет..як, обв..язаний, двох..основний, двох..укісний, двох..актний, деб..ют, дев..ять, п..ю.

Вправа 52. Перекладіть текст українською мовою; випишіть слова, у яких вжито апостроф, зіставте написання слів в обох мовах й обґрунтуйте написання.

Лувр Габриель прошел беспрепятственно. Со времени взятия Кале имя молодого графа де Монтгомери произносилось так часто, что никому бы и в голову не пришло не допустить его к герцогине де Кастро.

Диана в то время сидела за пальцами с одной из своих камеристок. Но рука ее часто застывала в неподвижности: задумавшись, она снова и снова принималась распутывать клубок утренней беседы.

Вдруг в комнату ворвался Андре.

— К вам, герцогиня, виконт д'Эксмес! — Мальчик еще не привык по-иному называть своего бывшего господина.

— Что? Виконт д'Эксмес?.. (О. Дюма).

Вправа 53. Перепишіть текст; замість крапок поставте, де треба, апостроф чи м'який знак.

1. Кому ж довірена докине стежка
сердечне полум..я по стеблах?..—
Заходьмо в храм: трояндою в надзем..ї
весільний грім, моя прекрасна!
2. Верхів..я пісні, що, мов мак, сіяло,
росисто в смутку доцвіта.
Під світляними кринами сузір..я —
нас повинчают.. солов..ї...
3. Я знаю, суджена з-над океану:
що за л..юбов..ю і грозою
квітки палахкотят..,— я тихо гляну,
але вже гор..я не загою (*В. Барка*).

ВЕЛИКА ЛІТЕРА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

З великої літери пишуться: перше слово, яким починається речення після крапки, трьох крапок, знаків оклику, питання; слово, що йде за знаком оклику після звертання чи вигуку; перше слово прямої мови, що йде після двокрапки, та перше слово у протоколах після двокрапки за словами «Слухали», «Ухвалили».

З великої літери пишуться ремарки, що стоять після закінченого речення, наприклад: *Стежино моя до батьківської хати, добривечір! Як довго я не був тут! (О г л я д а є т ь с я). Упізнаєшся.*

З великої літери також пишуться ремарки-фрази (*Бурхливі оплески*) та рубрики, відокремлені крапкою (*Факт. Коментар*).

У власних назвах велика літера вживається:

1. При написанні індивідуальних імен, по батькові, прізвищ, прізвицьк людей, псевдонімів, конспіративних кличок, назв дійових осіб у казках, байках, драматичних творах: *Іван Семенович Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Куценький, Дід Мороз, Снігуронька, Івасик-Телесик, Мавка, Лісовик, Русалка.*

У складних прізвищах, псевдонімах з великої літери пишеться кожне слово: *Шейко-Медведева, Леся Українка (Лариса Петрівна Косач-Квітка), Кузьменко-Волошина, Драй-Хмара, Май-Дніпрович (Майборода) Дмитро Андрійович, Гирич-Пасько.*

Запам'ятайте, що власні імена зі своїм індивідуальним

значенням хоч і вживаються як загальні, однак пишуться з великої літери. Наприклад: *Загадки процесу народження планет Сонячної системи вивчатимуть майбутні Ціолковські, Канти, Гагаріни*. А одиниці виміру чи конкретні предмети, утворені від власних імен,— з малої літери (*ньютон, рентген, дизель*), проте скорочені позначення їх — з великої: *Н — ньютон, Р — рентген, Д — дизель*.

2. З великої літери пишуться усі частини в'єтнамських, японських, корейських, індонезійських, бірманських прізвищ та імен: *Сен У Дам, Хо Ши Мін*.

3. Велика літера вживається при написанні індивідуальних міфологічних та релігійних найменувань (*Орфей, Прометей, Перун, Нептун, Зевс, Лета, Кастор і Поллукс (Діоскури), Голіаф, Гідра, Венера, Геркулес*); при написанні астрономічних назв: *Земля, Сонце, Чумацький Шлях, Велика Ведмедиця*.

П р и м і т к а. Частини світу в прямому значенні пишуться з малої літери (*схід, північний схід, захід, північний захід, південь, північ* та ін.), а в непрямому (як територіальні найменування або в складі географічних назв) — з великої: *Крайня Північ, країни Сходу, курортні райони Півдня, культура Сходу, Північна Буковина*.

4. У назвах держав, міжнародних об'єднань, організацій, у неофіційних назвах держав, міст: *Сполучені Штати Америки, Організація Об'єднаних Націй, Всесвітня Рада Миру, Закарпаття, Полтавщина, Сумщина, Лівобережна Україна*.

У назвах зарубіжних державних установ, що обираються, вживається мала літера: *сенат, сейм, бундестаг*.

Родові та службові слова пишуться з малої літери. Наприклад: *Середньоазіатські країни, Західноєвропейські країни, Товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця, Ростов-на-Дону*.

5. Велика літера також пишеться у географічних назвах, що вжиті в переносному значенні: *Парнас* («світ поезії»).

6. Утворені від географічних назв назви тварин, птахів пишуться з малої літери: *холмогорка, ярославка, сіамочка*.

7. У назвах найвищих державних посад пишеться велика літера: *Голова Верховної Ради України, Генеральний Прокурор України*, а назви посад, звань, титулів пишуться з малої: *декан, ректор, президент, лауреат, посол*, але *Надзвичайний і Повноважний Посол України в Канаді*.

Отже, як бачимо, у вживанні великої літери (в найменуваннях дипломатичних та консультативних представ-

ництв) є певна неусталеність; в офіційних документах, наприклад, для урочистості велика буква зберігається: *Посол Сполучених Штатів Америки в Україні, Президент Національної Академії наук України.*

Примітка. Назви найвищих державних посад зарубіжних країн пишуться з малої літери (крім написання в офіційних матеріалах газет): *президент США, президент Франції, прем'єр-міністр Австрії.*

8. Велика літера зберігається в індивідуальних назвах машин, літаків, кораблів: *Таврія, Запорожець, Мрія.*

Примітка. Назви машин іноземних марок пишуться з малої букви: *фантом, тойота, форд, вольво.*

9. Велику літеру зберігають назви газет, журналів: *газета «Вісті з України», журнал «Журналіст України», газета «Вечірній Київ»;* назви телеграфних агентств: *агентство Франс Прес;* назви творів літератури, наукових праць тощо: *роман «Вітер в обличчя», повість «Голодна весна», наукова праця «Причини діагностичних помилок у педіатрії».*

10. Велика літера вживається при написанні назв сторінок в актах, договорах: *Договірні Сторони, Автор.*

11. При написанні кличок тварин: *Мурка, Гнідий, Босий, Сірко,* але назви порід пишуться з малої: *вівчарка, рисак, сіамський кіт.*

12. Велику літеру зберігають присвійні прикметники, утворені з прізвищ, імен: *Петрів, Людмилини, Зайченків.*

13. Назви сортів рослин у спеціальній літературі: *Антонівка, Білий Налив, Шпанка, Угорка.*

14. Назви океанів, морів, озер, річок, гір, пустель, родовищ корисних копалин, геологічних і водних басейнів: *Тихий океан, Балтійське море, Дніпро, озеро Ріца, Карпати, Сахара, Криворізький басейн, Київське водосховище.*

15. Перше слово у назвах вищих державних установ та організацій, головних управлінь тощо: *Академія наук, Музей українського мистецтва, Державний банк, Міністерство освіти України, Головне управління автотранспорту;* у назвах областей, районів, шкіл, шляхів: *Полтавська область, Кременчуцький район, Київська середня школа, Житомирська автострада.*

16. Перше слово у назвах історичних епох, подій, революцій, війн, народних повстань, рухів, знаменних дат: *Паризька комуна, Вітчизняна війна 1812 року.*

17. Перше слово в офіційних назвах музеїв, навчальних закладів, наукових і культурних установ: *Київський медичний університет, Музей історії релігії, Київський науково-дослідний інститут сільського господарства.*

18. Перше слово в офіційних назвах зі словами *палац,*

будинок, якщо таке словосполучення вжито не як загальна назва. Пор.: *Палац культури металургів, Будинок актора Українського театрального товариства і чарівний палац, дитячий будинок.*

19. Перше слово в офіційних назвах творчих спілок, колективів: *Спілка художників України, Заслужений ансамбль пісні й танцю.*

20. У сучасній мові сфери діловодства (творення нових законів, переведення діловодства на українську мову) поява нових фінансових, економічних установ сприяла виникненню багатьох назв, що виражаються офіційно цілим словосполученням. Перше слово в них, як правило, пишеться з великої літери: *Українська міжбанківська валютна біржа, Зовнішньоекономічна акціонерна компанія «Світязь», Акціонерний банк «Ліга», Акціонерне товариство «Українська фінансова група», Українська біржа «Десятинна», Акціонерний комерційний банк «Геосантріс».*

Вправа 54. Напишіть, де потрібно, велику літеру у словах і словосполученнях.

(п)олтавка, навчався в (к)иївському (у)ніверситеті (і)мені Тараса Шевченка, (к)иївщина, (д)ід (м)ороз, (к)ияни, наші майбутні (л)омоносови, (н)овий (р)ік, (д)ев'ять (п)ланет (с)онячної (с)истеми, наша (п)ланета (з)емля, (у)країнські (з)емлі, (у)країнський (н)арод, (у)країнка, (р)осіянка, все знаємо про (в)елику (в)едмедицю, об'їздити (к)раїни (с)ходу, (к)ультура (с)ходу, (г)енеральний (п)рокурор (у)країни, (п)резидент, (п)резидент (а)кадемії (н)аук (у)країни, (м)ерседес, (з)апорожець, (о)лексіїв, (ж)аннин, (т)ерещенків автомобіль, (м)урчик бігав слідком, (к)ременчуцьке (в)одосховище, (п)олтавська (с)ередня (ш)кола, (м)осковський (н)ауково-(д)ослідний (і)нститут, (з)аслужений (а)ктор, (з)аслужений (х)ор, (л)еонардо (д)а (в)інчі, (г)раф (к)ейзерлінг, (г)енерал (з)інковський, (м)ис (к)рива (к)оса, (п)іщаний (м)ис, (м)ис (д)ежньова, (к)оморські (о)строви, (р)усь, (р)уський, (к)амбоджа, (к)амбоджійський, (б)ерингова (п)ротока, (а)ттїка, (а)ттїчний, (а)мериканець, (а)мериканський, (с)омалі, (с)омалійка, (о)б, (о)б'ю.

Вправа 55. Перекладіть подані речення українською мовою, вставляючи замість крапок велику чи малу літеру.

1. Под прикриттям холма, розположеного позади ..ндейского становища, ..веробой и ..ингачгук незаметно продвигались вперед (*Куп.*). 2. Вместе с семьей, спасаюсь

от ..ашкентской жары, ..енерал-..ейтенант выехал в Пятигорск, где мечтал провести отпуск, чтобы подлечиться минеральными водами. Но 1 ..юля в Сараеве грянул суматошный выстрел ..имназиста Гаврилы Принципа, что дал повод Ярославу ..ашеку начать свой роман о похождениях ..равого ..олдата ..вейка словами: «А ..ердинанда-то убили...» (В. Пик.). 3. В кабинете находились четыре ..осподина ..дипломатического ..орпуса. С ..нязем Ипполитом Курагиным, который был ..екретарем ..осольства, Болконский был знаком... (Л. Толст.). 4. Вторую неделю пировал ..ан Малаховский, шумел на все ..ршанское ..оеводство (А. Толст.).

ПРАВОПИС СЛІВ ІНШОМОВНОГО ПОХОДЖЕННЯ

Іншомовні слова пишуться за принципами української орфографії — морфологічним, фонетичним і традиційним.

Написання **и, і, ї** підлягає фонетичному принципу.

Цей матеріал розгляньмо уважно і детально, оскільки найбільше помилок під час виконання контрольних робіт студенти припускаються саме при написанні **и, і**.

Отже, запам'ятаймо правила.

И пишеться:

1. У загальних назвах після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р** (правило «дев'ятки») в основах слів перед наступною приголосною (крім **й**): *кипарис, дидактизм, юрист, титаніт, фізика, комшиит, циркуль, джинси, чиновник, чини, джип*.

А перед літерами, що позначають голосні звуки та **й**, пишеться **і**: *діагностика, Діана, тіол, тіосульфат, трансляція, фізіологія, соціологія, канцелярія, матеріал, радій*.

2. У складних словах з першою частиною **ди-**, що означає *двічі*: *дилогія, дифтонг*.

3. У префіксі **анти-** (*антитоксин, антициклон*) і після **ц** у словах, що починаються на **деци-**: *децилітр, дециграм, дециметровий*.

4. У суфіксах **-ир, -изм, -ист** після **д, т, з, с, ц, ж, ч, ш, р**: *командир, інтурист, афоризм, фашист, таксист*.

Після всіх інших приголосних у загальних назвах пишеться **и** чи **і** (залежно від вимови): *вимпел — вібрація, гігієна — гиря, кінематограф — китобій*.

І пишеться:

1. На початку слів: *інститут, іонізатор, імпорт, іприт, ірис, історія, Ія*.

2. У кінці невідмінюваних слів (*таксі, поні, журі*) та в словах із суфіксом **-іс-**: *бравісимо, піанісимо, але фор-тисимо*.

3. У власних назвах (і похідних від них) після букв, що позначають приголосні: *Гвінея — гвінейський, Філіппіни — філіппінський, Вірменія — вірменський*.

4. Після префікса **дез-**: *дезінформатор, дезінфекція*.

Запам'ятайте, що у географічних назвах (здебільшого в буквосполученнях **ри, ти, ки**) пишеться **и**, а не **і**: *Америка, Китай, Палестина, Флорида, Арктика, Аргентина, Крит*. А також в інших буквосполученнях: *Чилі, Сирія, Мексика, Скандинавія*.

І пишеться:

Після букв, що позначають голосні: *прозаїк, альтруїзм, сюїта*.

Написання **е, є** у словах іншомовного походження підлягає різним принципам української орфографії.

Е пишеться:

1. Після твердих приголосних: *інтелект, декан, референт, реферат, лекція*.

2. Після голосних, крім **і**: *аерологія, аерометр, фаєтон, проект, дуєт*, але *траєкторія*.

3. У префіксах **де-, ре-**: *дестабілізація, репродукція, регенерація*.

Примітка. Отже, у префіксах **де-, дез-, диз-, дис-** вживається **і, е, і, и**. Який саме голосний писати, залежить від значення слова. Префікс **де-** означає «зменшення, знищення» (*девальвація*). **Дез-** означає «спотворення або й знищення чогось», наприклад: *дезорієнтувати, дезорганізувати*. Префікси **диз-** і **дис-** означають поділ, розлад: *дизасоціація, дискримінація, дискваліфікація*.

Є пишеться:

1. Після **е, і, ї**, м'якого знака, апострофа: *феєрія, ієрархія, конвеєр, феєрверк, прем'єра, кур'єр, порт'єра*.

Пам'ятайте, що в українській мові, як і в російській, на початку іншомовного слова пишеться **е** чи **є** залежно від вимови: *експозиція — євразієць, екскурсія — Європа, експромт — Євангеліє*.

Розглянемо подвоєння літер, що позначають приголосні, у словах іншомовного походження і вживання м'якого знака та апострофа.

1. Подвоєння приголосних.

Подвоєння в українській мові у власних назвах (та похідних від них) відбувається тоді, коли воно наявне у мові-першоджерелі: *Калькутта — калькуттський, Бонн — боннський*.

Подвоєння відбувається при збігу однакових приголос-

них на стику префікса й кореня (*імміграція, ірраціональний, контрреволюція, іррадіація*), але якщо слова без префікса не вживаються, то подвоєння відсутні: *імператив, імпровізація, контролер* тощо.

У загальних назвах українська мова, на відміну від російської, подвоєння однакових приголосних не зберігає: *касета, масаж, алея, кореспондент, акорд, акордеон, клас, імунітет, анотація, пано, анексія, але брутто, нетто*.

2. М'який знак в іншомовних словах.

М'який знак пишеться після *д, т, з, с, л, н*, що позначають м'які приголосні, перед *я, ю, є, ї, їо* при роздільній вимові: *Нью-Йорк, Ньютон, ательє, барельєф, кондот'єр, конференсьє, мільярд, Гот'є, бульйон, син'йор, павільйон, шампін'йон, мільйон*. Але: *бязь, маляр* (немає роздільної вимови).

3. А п о с т р о ф у словах іншомовного походження вживається:

а) перед *я, ю, є, ї* після губних приголосних (*б, п, в, м, ф*), шиплячих (*ж, ч, ш, щ*) і приголосних *г, к, х* та *р*: *інтерв'ю, кур'єр, комп'ютер, Х'юстон, миш'як*;

б) перед *я, ю, є* після префіксів на твердий приголосний, якщо наявна роздільна вимова: *диз'юнктивний, ад'ютант, об'єктивація, об'єм, ад'єктивація, ад'юнкт, ар'єргард*.

Вправа 56. У поданих словах на місці крапок поставте, де треба, пропущені букви чи знаки; обґрунтуйте написання.

..н..ц..ат..ва, ант..б..от..к, д..в..з..о..н..й, аквар..ум, бук..н..ст..чн..й, кол..кт..в, такс.., сю..та, Д..дро, ..нсбрук, Пал..ст..на, Х..рос..ма, Л..тва, Арг..нт..на, Узб..к..стан, ц..ган, р..цар, дж..нтл..м..н, л..кц..я, мод..л..єр, груп..а, сум..а, кол..екц..я, ком..юн..ке, ак..умулятор, морж.., пав..л..йон, н..юанс, вуал..ю, ател..є, фам..л..ярн..сть, д..юшєс, б..юст, б..юрократ, п..йзаж, м..н..рал..н.., ім..іграц..я, ем..іграц..я, пр..ц..д..нт.

Вправа 57. Перекладіть текст українською мовою; випишіть іншомовні слова, поясніть їх правопис.

...Когда пограничный шлагбаум Германии остался позади, он (Штирлиц) обернулся к Кэт и сказал:

— Ну вот, девочка. Считай, что все.

Здесь, в Швейцарии, небо было ослепительное и высокое. В нескольких десятках метров за спиной небо было такое же бездонное, и так же в нем угадывался размытый утренним светом желтый диск луны, и так же в этом желто-голубом небе стыли жаворонки, и так же оно было прекрасно — но это было небо Германии... (*Ю. Семенов*).

Вправа 58. Знайдіть слова іншомовного походження та поясніть, з якої мови вони запозичені і яку функцію виконують в українській мові.

I

Згідно з нормативними актами ведення касових операцій усі установи, організації і підприємства зобов'язані не рідше одного разу на місяць проводити ревізію каси.

Для проведення ревізії наказом керівника організації утворюється комісія, до якої обов'язково входять бухгалтер і касир.

Ревізія каси має бути проведена раптово, з повним перерахуванням наявної готівки. Якщо в організації діє кілька кас, то їх ревізію треба проводити одночасно з метою відвернення можливих зловживань. Результати ревізії оформлюються актом, який складають не менше ніж у двох примірниках. В акті відзначають виявлені нестачі і надлишки, причини їх виникнення. До акту додаються пояснювальні записки касира й інші документи (*М. І. Молдованов, Г. М. Сидорова. Сучасний діловий документ.— К., 1992.— С. 352—353*).

II

Поїзд наближався до Вапнярки, коли на пероні з'явився цей елегант у чорних окулярах «дипломат» та костюмі з лавсановою ниткою. Піджак на ньому переливався натуральним сріблом дунайського оселедця і викликав у пасажирів жагуче бажання випити й закусити. До його лакованих черевиків, здавалося, бракувало тільки смолянистих, як і чуб, тоненьких вусиків «а ля Дон-Жуан», краватки типу «метелик» і золотої «цибулини»-годинника з позолоченим ланцюжком, що мав претензійно звисати з бокової кишені жилетки.

Вони зупинилися одночасно: поїзд і оцей периферійний фронт, що артистично схрестив руки на грудях, ніби даючи можливість новоприбулим провідницям помилюватися собою... (*О. Черногуз*).

ПРАВОПИС РОСІЙСЬКИХ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ ПРІЗВИЩ

Прізвища та імена по батькові пишуться за правилами української орфографії.

Так, російська літера *е* (укр. *є*), що стоїть після приголосних, передається на письмі українською буквою

е. Н а п р и к л а д: *Степанов, Семенов, Кисельов, Лермонтов, Весельський, Мельников.*

Російська **е** (укр. **є**) передається через **е** в таких випадках:

1. На початку слова (*Євдокимов, Єфремов, Єгоричев, Єсенін*) і в середині слова після голосної (*Ісаєнков, Фадеєв, Фатєєв*).

2. Після приголосної при роздільній вимові: *Кондратьєв, Лаврентьєв, Астаф'єв, Аляб'єв.*

3. У коренях слів, якщо в спорідненому українському слові в усіх формах виступає **і**: *Сєнов* (бо *сіно, сіном, сіна*), *Лєсков* (бо *ліс, лісом, лісок*), *Мєшков* (бо *мішок, мішка, мішком, на мішку*), *Бєлий* (бо *білий, білого, білому, на білому*), *Смєхов* (бо *смій*). Але *Кисельов* (бо *кисіль, киселя, киселем*).

4. **Є** пишеться у суфіксах **-ев, -єєв**, що стоять після приголосного, крім шиплячих, **р**, та **ц**: *Андрєєв, Тургєнєв, Фадеєєв, Матвєєєв*; але *Горшєєв, Писарєєв, Крицєєв, Кучєєєв*.

Російський звук [ĕ] передається на письмі через **о** *йо, ъо*.

Через **о** передається під наголосом та після **ч, щ** *Борщов, Лихачов, Горбачов*.

Через сполучення **йо** — на початку слова, у середині слова після приголосних, а також після **б, п, в, м, ф** при роздільній вимові: *Йосипов, Йоржиков, Воробйов, Соловйов*.

Через сполучення **ьо** — в середині слова після м'яких приголосних: *Новосьолов, Гриньов, Аксьонов, Кисельов, Корольов*.

Через **е** російський звук [ĕ] передається тоді, коли прізвища утворені від спільних основ: *Семенов* (бо *Семен*), *Аксєнов* (бо *Аксєн*), *Артемєв* (бо *Артем*).

Російський звук [ы] (укр. [и]) передається через **и**: *Малишев, Салтиков-Щєдрін, Малигін, Тализін, Буличов*.

Російський звук [и] (укр. [і]) передається на письмі таким чином:

а) буквою **і** — на початку і в середині слова після приголосних: *Ібрагїмов, Іпатов, Іванов, Мінін, Пушкін, Рєпін, Звїнченков*;

б) буквою **и** — після **ж, ч, ш, щ** і **ц** та у прізвищах, утворених від спільних основ: *Жигарьов, Чиркін, Щитков, Циганков, Тихонов, Чигиринкін, Вишневський*. Але: *Нікулін, Філіппов, Нікітін*;

в) буквою **и** — у суфіксах **-ик, -иц, -ич, -иц:** *Смоличев, Новиков, Коперник, Синицин, Радищев;*

г) літерою **и** — у префіксі **при-**: *Прищепов, Прибережний, Пришвін, Пригоркін;*

д) літерою **ї** — після голосного (*Заїкін*) та після приголосного при роздільній вимові (*Ільїчов, Захар'їн*).

Прикметникові закінчення прізвищ на **-ий** (укр. **-ий**) передаються на письмі через **-ий**; російське **-ий** після твердих приголосних — через **-ий**, а після м'яких приголосних — через **-ій**: *В'яземський, Қалмановський, Горелій.*

Розглянемо вживання у російських прізвищах м'якого знака.

М'який знак у прізвищах пишеться перед **я, ю, є, ї** (*Афанасьєв, Третьяков*); перед твердим приголосним (*Бруньков, Стрельцов, Паськов, Петьков*).

У суфіксах **-ець-, -ець-, -ськ-, -цьк-**: *Мирославець, Білоблоцький, Тарковський, Трубецької.*

Апостроф у прізвищах ставиться після **б, п, в, ж, ф, к** та **р** перед **я, ю, є, ї**: *Прокоф'єв, Аляб'єв, П'ятаченков, Кир'янов*. Але: *Рюйтенков, Рябов* (оскільки позначається на письмі м'якість попереднього приголосного).

Вправа 59. Запишіть прізвища українською мовою.

Толстой, Чехов, Леонов, Михайловский, Королев, Гагарин, Щипачев, Никитин, Николаев, Береговой, Бережной, Кузнецов, Евтушенко, Чижиков, Тихонов, Кирий, Благовецкий, Неведомский, Леонтьев, Алексеев, Александров, Попович, Савельев, Гирич, Козловский, Чернявский, Онегин, Семенов, Лозовой, Зорский, Гурьин, Васильковский, Беяев, Пушкин, Самойлов, Белов, Черниченко, Степанков, Горбачинский.

НАПИСАННЯ СКЛАДНИХ СЛІВ

Складне слово — це слово, утворене з двох чи більше коренів. До складних слів належать і звукові комплекси *щоб, зате, якби, немов, ніби, проте* тощо.

Складні слова пишуться разом і через дефіс.

Разом пишуться:

1. Складноскорочені слова і похідні від них. Наприклад: *автобіографія, автобіографічний, хромолітографія, хромолітографічний.*

2. Складні слова, першою частиною яких є кількісний числівник: *трипроцентний, п'ятиповерховий, двоколісний, двохмільйонний, двотомний, двотомник, двотижневик,*

двоскладний, двоскладовий, чотирикамерний, чотириколірний, чотириюрідний, десятиструнний, десятилітній.

3. Складні іменники, утворені з двох чи кількох основ за допомогою сполучних голосних **о, е**: *водограй, землемір.*

Необхідно пам'ятати, що після основи на твердий приголосний або шиплячий не завжди пишеться **о**, а трапляються й винятки. Пор.: *складносурядний, пішохід і овочесховище.*

Після основи, що закінчується на м'який приголосний, сполучним голосним виступає **е**: *зорепад, серцебиття*, але: *коногон, костоправ*. А коли основа першої частини закінчується на **й** або на подвоєний м'який приголосний, то сполучною літерою буде **є**: *життєрадісний, кравзнавець.*

Разом пишуться також складні іменники (назви міст) утворені з двох чи кількох основ без сполучних голосних або з ними (*Петербурґ, Зеленоград*); іменники, утворені з числівника в родовому відмінку (*двадцятиріччя, п'ятиліття*); складні іменники, утворені з дієслова 2-ї особи однини наказового способу та іменника (*горицвіт, отигорошок*); іменники з першою частиною **пів-, напів-, полу-, спів-**: *півкуля, півсвіту, напівбілий, полукіпок, співчуття, півлимона, півогірка.*

4. Складні прикметники, утворені від складних іменників, що також пишуться разом: *лісостеповий (лісостеп) теплообмінний (теплообмін).*

5. Прикметники, які походять від підрядних словосполучень:

а) від прикметника та іменника: *кароокий (карі очі) білосніжний (білий сніг), білозубий (білі зуби);*

б) від дієслова з іменником: *зерноочисний (зерно очистити), лісозахисний (ліс захистити);*

в) від прислівника з прикметником або дієприкметником: *швидкоплинний, вищезгаданий*. Але: *суспільно корисний, суспільно необхідний* (бо це словосполучення)

г) від прикметника та дієприкметника з префіксом **напів-**: *напіврадісний, напівзабутий, напівосвітлений, напівінтелігентний, напівшовковий.*

6. Складні географічні назви, першою частиною яких є прикметники (*Світловодськ, Червоноград*); першою частиною яких є дієслово (*Звенигородка, Гуляйполе*) або кількісний числівник (*П'ятигорськ, Семипалатинськ*).

7. Складні слова з обома іменниковими основами, якщо другою є **-город, -град, -піль, -поль**: *Кіровоград, Бориспіль, Новгород, Ставрополь.*

Через дефіс пишуться:

1. Складні іменники (без сполучної літери), які означають:

а) близькі за змістом поняття: *щастя-доля, срібло-золото*;

б) протилежні за змістом поняття: *схід-захід, візьми-віддай*;

в) одиниці виміру та назви механізмів (*грам-атом, дизель-мотор*), а також складні слова зі сполучною літерою **о**: *пасажи́ро-кілометр, людино-години́на, людино-де́нь*;

г) сполучення, що означають державні посади, назви вчених ступенів, військові та інші звання: *генерал-лейтенант, член-кореспондент, прем'єр-міністр, віце-президент*.

2. Назви людей з першою частиною *екс-, унтер-, віце-, обер-, штаб(с)-*: *екс-імператор, унтер-офіцер, віце-президент, обер-лейтенант, штаб(с)-ротмістр*.

3. Прикладки: *льотчик-винищувач, лікар-хірург, дівчина-геолог*.

4. Прикладки, що стоять після пояснюваного іменника (*дівчина-красуня, хлопець-богати́р*); прикладки, що виражають родове поняття і стоять після слова з видовим поняттям (*буркун-трава*).

5. Терміни з прикладкою: *заєць-русак, льон-кучерявець*.

6. Іменники зі словом **пів-** перед власною назвою: *пів-Ки́єва, пів-Європи, пів-Азії*.

7. Словосполучення, утворені за допомогою синонімів (*часто-густо*) або антонімів (*більш-менш*).

8. Складні прізвища та географічні назви: *Квітка-Оснoв'яненко, Новоград-Волинський, Нечуй-Левицький*.

9. Складні слова, першою частиною яких є цифра: *100-ліття, 70-річчя, 5-хвилинний, 10-денний, 1000-кратний*.

10. Власні назви, до складу яких входять службові слова: *Ростов-на-Дону, Серро-де-Паско, Анн-де-ле-Пока́тьєр*.

11. Складні прикметники, що утворені від складних іменників, які пишуться через дефіс: *член-кореспондентський, віце-президентський*.

12. Складні прикметники, утворені від прикметникових основ рівноправних чи протилежних понять: *опукло-ввігнутий, опукло-вгнутий, аграрно-сировинний*.

13. Складні прикметники з другою префіксальною дієслівною частиною: *вантажно-розвантажувальний, контрольовано-вимірювальний*.

14. Складні прикметники, утворені з компонентів, що

означають якість з додатковим відтінком (*гірко-солонуватий*); різні кольори чи відтінок того самого кольору: *блідо-рожевий, синьо-червоний, жовто-блакитний, біло-рожевий*. Але: *жовтогарячий* (бо окремих колір).

15. Складні прикметники, що повторюються, також пишуться через дефіс: *яскравий-яскравий, голубий-голубий, щасливий-щасливий*.

16. Складні прикметники, перша частина яких має суфікси *-ико- (-іко-), -ово-*: *фізико-географічний, військово-геодезичний*, але: *військовослужбовий, військовозобов'язаний* (бо утворені з підрядних словосполучень *зобов'язаний до війська, службовець у війську*).

Примітка. Складні прикметники, перша частина яких виражена іменником зі сполучним голосним, пишуться разом або через дефіс залежно від традиції: *зернобобовий, плодоовочевий*, але: *зерно-трав'яний, м'ясо-молочний*.

Вправа 60. Напишіть складні слова разом або через дефіс; поясніть написання.

Мовно/стилістичний, мовно/літературний, багат/вечір, штабс/капітан, дерево/переробний, військово/господарський, військово/інженерний, військово/зобов'язаний, дрібно/плідний, ясно/фіолетовий, ясно/зернистий, зерно/сховище, стежки/доріжки, синій/синій, ясно/чолий, синьо/окий, ранньо/стиглий, синьо/біло/червоний, синювато/блакитний, рано/рано, обер/прокурор, мово/знавство, мово/знавець, нагірно/карабаський, сорто/випробувальний, біло/зелений, образо/творчий, одно/складний, ясно/вельможний, вельми/шановний, опукло/вгнутий, скло/графічний, загально/обов'язковий, гарний/гарний, біло/рожевий, біло/зубий, біло/лиций, біло/крилий, біло/головий, біло/жовтий, біло/лиций, колісно/гусеничний, криго/ламний, крило/подібний, креп/жоржет, креп/жоржетовий, креп/марокен, креп/марокеновий, криво/різький, критико/бібліографічний, ново/будівля, ново/винайдений, ново/гвінейський, південно/американський, північно/західний.

Вправа 61. Перепишіть речення, розкриваючи дужки; поясніть написання складних слів.

1. На одній із вирізок був зображений Георгій (Побідо)носець. 2. І головне — (дрібно)каліберність ізложниць. 3. (Стале)вари знали лише один брукхт — поріzana на шматки танкова броня, уламки гармат, (міно)метні плити. 4. Сильний, глибокий баритон з м'якими, шовковистими відтінками рокотав над хвилями Дніпра, надаючи нових, яскравих барв улюблених, (загально)відомій пісні.

5. Як жаль, що (паро)плав прибув уночі! 6. Стаття була написана в (піднесено)захопленому тоні, в кожній фразі красувалися найдобірніші епітети — «прекрасний», «видатний», «улюблений»... 7. Відомий (поет)лауреат, прочитавши статтю Івана Несумного, запросив його додому, подарував книгу з автографом, який (красно)мовно промовляв... (*З творів М. Руденка*). 8. Д. Чижевський розглядає його (Тараса Шевченка) творчість цілком у романтичному ключі, що для (літературо)знавства на материковій Україні є цілковитою новизною, оскільки тут уже понад (пів)століття романтичною вважають лише ранню творчість поета, а все інше то, мовляв, «престижніший» реалізм (*М. Наєнко*).

Вправа 62. Випишіть складні слова; утворіть з них, де можна, словосполучення, від яких вони походять. Знайдіть у тексті словосполучення, які можна замінити одним словом.

1. Наш старенький, многогрішний, та в чомусь, проте, і немеркнучий Вавилон, що, окрім назви, запозиченої з Дворіччя, не має нічого спільного з Вавилоном месопотамським, стоїть, як і стояв здавна, над річкою Чебрецем, маловідомою притокою Південного Бугу, майже нечутною в повінь та хлюпотливо-тривожною в сушу (*Земл.*). 2. А над сніжно-блискучим глетчером згусла вже пара; мов прозорчаста завіса упала між оком і скелями, і все ніби в далечині відсуваються прекрасні контури (*Г. Хотк.*). 3. Велика випещена борода, густо пересипана сивиною, м'яко збігала на сніжно-білу маніжку й на вилоги темно-синього фрака з найтоншого англійського сукна, на якому тьмяним золотом виблискували дві великі орденські зірки, а червона анненська стрічка навскіс перетинала жилет (*Тул.*). 4. А та дорога, якою вони їхали в Каховку, широкий шлях степовий, на десятки кілометрів обсаджений мальвами-рожами! Збожеволіти можна було від тієї краси! Від самого Новотроїцька й до Каховки квітують і квітують вони, цупкі та високі, — білим цвітом! рожевим! червоним! жовтим! — не бояться ні спеки, ні гарячих сухих вітрів, що налітають та шарпають їх весь час... (*Гонч.*).

ПРАВИЛА ПЕРЕНОСУ СЛІВ

Слова з одного рядка в другий переносяться за складами (*сві-та-нок*). Склад, що закінчується на голосний, вважається відкритим, на приголосний — закритим. У слові стільки складів, скільки голосних звуків. Проте,

якщо склад відповідає на письмі одній літері, її не можна ні залишати, ні переносити в інший рядок (*арія, іти, обіч, есе, удаль, удень, ятір, Ява, юність, Юрій*).

Якщо між голосними стоїть два чи більше приголосних, то звуки [в], [ґ], [ї], [л], [р], що йдуть після голосних (лише ці), належать до попереднього складу. Наприклад: *май-стер, дав-но, гол-частий, мур-ликав*.

Якщо при збігу приголосних другим стоїть л чи р, то разом із попереднім він належить до наступного складу: *гу-блю, му-дрий*.

Якщо між голосними стоїть кілька приголосних, то після наголосу лише один з них відходить до попереднього складу, решта — до наступного (*сон-це, жор-стко*), а після ненаголошеного складу всі приголосні, крім *в, л, р*, відходять до наступного: *се-стра, све-круха, світа-нковий*.

Не можна розривати сполучення *йо,ьо: си-ньо-го, га-йок*, але *най-обережніше* (префікс перед коренем).

Неприпустимо розривати буквосполучення *дж, дз*, коли вони означають по одному звуку (*хо-джу, за-дзво-ню*), а коли *д і ж, д і з* стоять на межі морфем, розділяти їх треба: *над-зе-лень, під-жи-вити*.

У словах типу *колосья, гілля, життя* допускається подвійний перенос: *ко-лос-ся, коло-сся, жи-ття, жит-тя* тощо.

Якщо на початку другої частини похідного слова стоять дві однакові приголосні, вони не розриваються (*не-ввічливий*), але: *від-даль, роз-зброєння*.

Не можна розривати односкладові префікси, якщо вони стоять перед приголосним кореня (*роз-водити, під-носити, над-водний*), проте, коли односкладові префікси стоять перед голосним, можливі два варіанти переносу: *роз-ойкатися, ро-зойкатися*.

Кількаскладові префікси розриваються: *пере-вантажити і пе-ре-вантажити, піді-йти і пі-ді-йти, не-договорити і недо-говорити*.

Не відривається при переносі літера *й* від попередньої голосної (*чай-ка, Вой-тенко, тай-га*), але *піді-йти*. З цього приводу наступне правило говорить, що при переносі одна літера від кореня не відривається. Отже, слід переносити таким чином: *піді-йти* (а не *підій-ти*), *роз-бризкувати* (а не *розб-ризкувати*).

Не можна розривати ініціальні абrevіатури (*КрАЗ, КамАЗ*), а також відокремлювати від них цифри (*АН-2, ЗІЛ-111, ТУ-134*).

Не відокремлюються від попередньої літери м'який

знак та апостроф: *буваль-щина* (а не *бувал-ьщина*), *сі-м'-янин* (а не *сім-'янин*), *лю-б'-язний* (а не *люб-'язний*).

Не можна відокремлювати ініціали чи інші умовні скорочення від прізвища: *Т. Г. Шевченко* (а не *Т. Г./Шевченко*), *проф. Яценко* (а не *проф./Яценко*).

Проте якщо імена, по батькові, титули подаються повністю, то відокремлювати їх при переносі можна: *Тарас/Григорович/Шевченко, професор/Яценко*.

Не розриваються при переносі також скорочення *т-во, і т. д., і т. п., та ін.* тощо.

Вправа 63. Подані слова поділіть на склади для переносу.

Незбагненний, приєднуватися, квітка, благородство, сльозинка, серце, червоний, розбрелися, роз'єднати, зеленість, донечка, переїзд, майже, нервувати, роз'їжджати, ходити, ходжу, надзвичайний, мрія, приклади, перебороти, око, краватка, задзеленчати, розораний, зайча, пристати, побратися, поспілкуватися, сонячний, ТУ-104, який, М. Д. Руденко, Микола Данилович Руденко, закохатися, світанковий, небосхил, кохання, Бровченко, голубизна, Слюсаренко, голублячий, гомельський, читацький, яскравий, люблю, захотити, КрАЗ, юрисконсульство, абрикосний, вишневий, кавою, чорнобривці.

Підсумкові запитання

1. Що таке графіка та орфографія?
2. Яка відмінність між українською та російською азбуками?
3. Які основні правила написання слів разом і через дефіс? Наведіть приклади.
4. У чому ви відчуваєте труднощі в уживанні великої літери? Чи є, на вашу думку, найважливіші правила написання великої літери?
5. Чим відрізняється правило «дев'ятки» від правопису *и* та *і* в коренях слів?
6. Яке правило написання російських та інших слов'янських прізвищ на *-о, -ой* та приголосний?
7. За допомогою яких суфіксів утворюються чоловічі та жіночі імена, по батькові?
8. Коли пишуться м'який знак та апостроф у російських та інших слов'янських прізвищах?
9. У чому особливості переносу слів?
10. Які найпоширеніші порушення правил переносу слова?

Творча самостійна робота № 2

1. Подані нижче слова введіть у речення і запам'ятайте їх правопис.

Вашингтон, Мексика, Чикаго, Корсика, Цюрих, Алжир, Крит, Мадрид, Флорида, Бразилія, Кордильєри,

Сицилія, Сирія, Сардинія, Ватикан, журі, парфумерія, феєрверк, конвеєр, траєкторія, проект, хобі, фортисимо, лібрето, інтермецо, стакато, булла, нетто, брутто, білль, тонна, хіпі, мірра, ванна, манна, шасі, майя, фойє, сесія, Тибет, Єгипет, Скандинавія, Суец, Ніцца, Аргентина, Єлисейські Поля, Абашидзе, Жиронда, анотація, аннали, беладона, дезінтеграція, бароко.

2. Знайдіть у тексті слова, у яких змінилося написання за новим правописом.

Українська — у Бразилії

Українська громада в далекій Бразилії докладає чимало зусиль, щоб дбайливо зберегти рідну мову, прищепити любов до неї з боку молодого покоління бразильців українського походження... Допомога Шкільній раді Українсько-бразильської центральної репрезентації надходить також від Українського конгресового комітету Америки, Суспільної служби українців Канади, Товариства «Україна» з Києва, Асоціації «Зв'язок» з Торонто, банку «Певність» з Чикаго (Газ.).

3. Складіть кілька речень, вводючи слова, що змінилися за новим правописом.

4. Випишіть з російського тексту кілька речень, у яких є складні слова, і перекладіть речення українською мовою.

5. Доберіть (із творчості українських письменників) текст (обсягом зі сторінку), у словах якого є звукосполучення *дз, дж* та інший збіг приголосних; випишіть ті слова, поділяючи, де можна, на склади для переносу з рядка в рядок; перекладіть текст російською мовою.

Кілька речень з аналогічними звукосполученнями складіть українською мовою самостійно; поділіть слова, де можна, на склади.

6. Випишіть з російських художніх творів кілька речень, у яких вжито слова, що пишуться з великої літери. Поясніть написання.

Складіть кілька речень українською мовою зі словами, що пишуться з великої літери; обґрунтуйте написання.

Складіть кілька речень зі словами, які в одних випадках пишуться з великої літери, а в інших — з малої. (Бажане використання урочистих текстів, офіційних документів.)

7. З творчості російських письменників доберіть текст, у якому є слова іншомовного походження; випишіть їх, перекладіть українською мовою; зіставте написання в обох мовах; поясніть правопис.

Складіть українською мовою кілька речень, використовуючи слова іншомовного походження, у яких можна буде порівняти написання *и, і*.

8. Перекладіть українською мовою російський текст, у якому використані прізвища. Зіставте написання, поясніть.

Запишіть (на вибір) жіночі та чоловічі прізвища на *-о, -ой* та приголосний і поставте їх у родовому й орудному відмінках.

9. Напишіть українською мовою (коротенько) розмовну тему «Україна — суверенна держава», називаючи прізвища осіб, які сприяли прийняттю Закону про мови в Українській РСР.

ЛЕКСИКА І ФРАЗЕОЛОГІЯ

ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лексика (від гр. *lexikos* — словесний, словниково-вий) — це сукупність слів мови, говору або відповідної сфери вживання. Лексика української літературної мови надзвичайно багата й різноманітна.

Систему слів, групування їх за значенням, походженням, стилістичним уживанням та шляхами розвитку вивчає розділ мовознавства лексикологія, а збиранням слів, упорядкуванням їх та описанням словникового матеріалу займається лексикографія. Етимологія досліджує походження слів і їх первісне значення.

Слово — основна одиниця мови, яка являє собою єдність звукового знака і значення. Під звуковим знаком розуміємо зовнішнє вираження значення слова, внутрішнє дає саме лексичне значення, пов'язане з граматичним. Так, слово *вогонь* складається з п'яти звуків, а лексичне значення його — іменник, що означає виділення розжарених газів під час горіння. Це пряме значення цього слова. Проте в цьому слові є ще й переносні значення — душевне піднесення, стрільба з вогнепальної зброї та ін. Властивість слова вживатися в кількох значеннях називається багатозначністю. В українській мові більшість слів багатозначна, а однозначними бувають терміни, власні назви та деякі загальноживані слова, як, наприклад, *паралелепіпед*, *прикметник*, *область*, *овочесховище*, *газон*, *Павло*.

Вправа 64. Випишіть з тексту однозначні й багатозначні слова. Виявіть, скільки значень має те чи інше багатозначне слово (можна скористатися тлумачним словником).

Густинський літопис

Коли мова заходить про будь-який із наших давніших літописів, ми повинні щоразу казати вдячні слова на адресу монастирів — найголовніших тогочасних культурно-духовних осередків життя всього народу. Там творилися літописи, там їх розмножували переписуванням, звідти вони розходилися копіями по всій українській землі. І саме завдяки цій подвижницькій роботі скромних ченців письменна давніх літ не зникли безслідно у вогненних хуртовинах століть. То тут, то там знаходили рукописні

копії літописів — дорогоцінні реліквії історії, науки, культури, літератури.

Цей манускрипт відомий серед фахівців за назвою монастиря, в якому він і був створений. 1623—1627 років у Густинському монастирі укладався твір, що йому судилося увійти в історію під найменням Густинського літопису. Для нащадків збереглося ім'я людини, яка переписувала розрізнені тексти, що під її пером стали цілним і завершеним твором. Це ієромонах Михайло Лосицький. Вчені також висловлюють припущення, що душею цієї багатолітньої роботи був славнозвісний Захарія Копистенський, який згодом став архімандритом Києво-Печерської лаври. Вчений, проповідник, письменник, автор численних творів, спрямованих проти унії й покликаних захистити чистоту віри, добирав тексти й документи, що й стало основою «Густинського літопису» (*М. Слабошпицький*).

Переносні значення слів утворюються різними способами. Найчастіше — на основі зовнішньої подібності або однаковості функцій (метафора), на основі просторової або часової суміжності предметів і явищ навколишньої дійсності чи кількісного співвідношення предметів або частини до цілого (метонімія, синекдоха): *золотий годинник — золоті руки, золоте серце — золотий колос; вушко дитини — вушко чашки, вушко глечика, ведмеже вушко* (рослина); *дорога до Києва — дорога до серця, дорога життя; сердитий звір — сердитий вітер, сердите море; карі очі засміялися, Червона Шапочка нічого не сказала.*

Вправа 65. Знайдіть у тексті слова з переносними значеннями і визначте способи перенесення значень цих слів.

Находила степова буря; попереду сивими кінцями мчали вітри; за ними, вибиваючи у великого бубна якийсь дивний ритм, співало кожне стебло землі; навіть маленька суха берізка перегнула на стежці свого тонкого хребта та надулася, мов ящірка, і злякано прислухалася, — а вітри схилилися, перебігаючи полями, крихкі хліба долу...

Сонце у темі пилу було дивне: синє — ніколи не бачив Короп за своє життя такого сонця!.. (*Г. Косинка*).

Омоніми

Багатозначні слова слід відрізнити від омонімів — слів, що однаково звучать, але мають відмінні значення (гр. *homos* — однаковий і *опута* — ім'я); *байка* (твір) — *байка* (тканина); *бал* (одиниця виміру) — *бал* (бенкет);

бар (одиниця тиску) — *бар* (невеличкий ресторан); *блок* (механізм) — *блок* (об'єднання); *бракувати* (не вистачати) — *бракувати* (визнавати низькоякісним), *гранат* (*дерево*) — *гранат* (коштовний камінь); *ріжок* (у тварин) — *ріжок* (духовий інструмент); *кучер* (візник) — *кучер* (локон). Це так звані повні, або абсолютні, омоніми. До неповних, або часткових, омонімів належать такі, які частково збігаються звуковим складом у деяких формах слів: *мило* (іменник) — *мило* (дієслово); *поле* (іменник) — *поле* (дієслово); *прав* (іменник) — *прав* (дієслово); *долі* (іменник) — *долі* (прислівник); *погас* (іменник з прийменником) — *погас* (дієслово); *дорога* (іменник) — *дорога* (прикметник); *коса* (іменник) — *коса* (іменник).

Вправа 66. За допомогою тлумачного словника української мови до поданих слів, де можливо, доберіть омоніми.

Образ, ласка, бабка, вал, бунт, розвідка, ріг, диба, жати, запал, закладка, замок, захват, захід, знаки, дати, кілька, кредит, гурток, лак, лайка, магазин, накидка, натяжка, націнка, орган, пересипати, послатися, прийми, спасти, слід, старець, старшина, тик, усувати, самий, рибка, ручка, лист, діяння, листопад.

Вправа 67. Введіть слова-омоніми у речення і поясніть, чому однакові за звучанням і написанням слова не заважають спілкуватися.

Орган, батарея, балка, захід, туш, соляр, Сінгапур, частковий.

Синоніми

Слова, різні за написанням і звучанням, але близькі чи однакові за значенням, називаються синонімами (гр. *synōnymos* — однойменний). Наприклад: *дорога* — *шлях, путь, путівець, тракт, траса, шосе, автострада, гостинець*; *відносини* — *стосунки, взаємини, взаємовідносини*; *відкривати* — *відчиняти, відтуляти, відслоняти, прочиняти*; *швидко* — *скоро, бистро, хутко, прудко, шпарко, живо, жваво, квапливо*.

Синоніми розрізняються відтінками значень, емоційно-експресивним забарвленням або можливостями поєднання з іншими словами: *дошка* — (відпиляна) *тертиця* (крайня при розпилюванні) *обаніл*, (тесана) *тес*, (тонка) *шалівка*; *багато* — *чимало, купа, сила, безліч, сила-силенна, тьма, видно-невидимо, хмара, достобіса*; *крутий* — *стрімкий, суворий*; *старий* — *старезний, ветхий, дряхлий, старовинний, древній, похилий, стародавній, незапам'ят-*

ний, колишній; чарівний — надзвичайний, чудовий, незрівнянний, неповторний, зворушливий, приємний, вродливий.

Залежно від цього синоніми, що виражають єдине, спільне для всіх слів поняття, об'єднуються в синонімічні ряди. Кожний такий ряд починається із стрижневого слова, або домінанти. Це слово — основне, найменш емоційно забарвлене: *ворог — недруг, супротивник, противник, супостат; сумний — смутний, засмучений, сумовитий, безрадісний, невеселий, безутішний, нерозважний.*

Синонімічне багатство української мови свідчить про її красу, про її можливість передавати всі відтінки значень слів та емоційно-експресивне забарвлення.

Вправа 68. Утворіть синонімічні ряди слів до поданих домінант.

Прозорий, щілина, широко, палиця, набриднути, розумний, просити, дякувати, вірний, любити, світлий.

Вправа 69. Замініть слова синонімами і поясніть, яких відтінків у значеннях слів та в емоційному забарвленні вони набувають.

Щирий український спів... Жодне шановане й улюблене свято не обходиться без симпатичних, добре знайомих багатьом киянам людей, одягнутих у національні строї — не фабричного крою, виготовлені для ширвжитку, а старовинні, успадковані від бабусь або з любов'ю пошиті і вигаптовані власноручно. Від того трохи розмаїтим, «неофіційним» може видатися цей гурт, але в тому його і принада, тим він і чарує. Та й назва його (хор «Гомін») відповідає невимушеній і розкутій атмосфері, яка відразу ж утворюється, коли заклично і чисто заводить сопілка Леопольда Ященка мелодію «Червоної калини» і майдан наповнюється щирим українським співом... (М. Цівірко).

Вправа 70. Визначте вжиті автором синонімічні засоби у художньому творі. Запам'ятайте, як влучно майстер прози добирає щирі й ніжні українські слова.

I

...Вечірня вулиця — в берегах вишневого цвіту. Вечірня вулиця — наче дно річки, по якому ти йдеш, ідеш по грузькому піску, а з обох боків над тобою здибилися білі пахучі хвилі. Вони поки що застигли, вони поки що дивляться цікаво на тебе кожною своєю квіточкою, вони ніби очікують слушної миті, щоб линути донизу, в цей неприродний вакуум, і залляти його до верхів. Накрапає теплий, справді-таки дрібен-дрібен дощик, дерева стоять чи то в парі, чи то в ріденькому туманці, який зм'якшує все, злагіднює, і маєш таке відчуття, ніби зараз ти

присутній при акті першотворення, наче ти перенісся в первісні часи. Бо й тоді так само цвіло дерево...

II

Ще ж наче й не одцвітати садкам завтра чи позавтра, бо яблуні лише збираються випустити цвіт на волю, а проте на землі вже біліє опалими пелюстками. Й чорна земля здається від них ще темнішою, відмолодженою. І хоч криницю накривають дерев'яною накривкою, а проте у витягнутому відрі води плавають змарнілі, зводянлі пелюстинки, бо ж вишня стоїть над самою криницею. Ось ти сам нахилився — і з голови твоєї посіялось два чи три кружливих крилечка.

III

Можна стежити, як смеркає небо, повітря, — й розквітлі дерева теж смеркають. Частку за часткою свого пелюсткового світла віддають вони похмурим посланцям ночі, проте не все, проте дещо залишають і собі. А тому, гаснучи, не зовсім пригасають, і пізнього вечора вони обачно так, хворобливо світяться; а потім і вночі, коли вийдеш на них подивитися, вони вперто не примеркають, випромінюючи хоч і коротке, хоч і зжухле, та все ж таки світло; а далі вже, під ранок, вони, ніби омившись свіжістю, починають теж розвиднятися разом із досвітком, і недавно прижухле їхнє світло займається невбитою внутрішньою снагою. І хоч як прагла погасити їх ніч, хоч як силкувалася вбити їхню чисту душу — але не вбила, й ось тепер, при сонці, всі вони раптом вибухнули ясным цвітінням, і воно таке яскраве, що затьмарює й цей день... (Є. Гуцало).

Вправа 71. Доберіть синоніми до поданих слів. Найчастіше вживані введіть у речення.

Линути, застигати, очікувати, залляти, зм'якшувати, опалий, відмолоджені, зводянлі, кружливі, похмурий, пригаслий, випромінений, прижухлий, вибухнути, затьмарювати, зайнятися, змарнілий, омитий, розвиднятися.

Вправа 72. Напишіть коротенький твір на тему «Біля річки», уникаючи тавтології.

Антоніми

Слова з протилежним значенням називаються антонімами (від гр. *anti* — проти і *опута* — ім'я). Антоніми, як правило, утворюють пари на основі зістав-

лення і протиставлення, яке відбувається на одній семантичній площині: *легкий — важкий, вузький — широкий, мовчати — кричати, весело — сумно, любов — ненависть, сміх — сльози, корисний — шкідливий, людяність — бездушність, минулий — майбутній, щедрий — скупий, завжди — ніколи*.

Найбільше антонімів серед прикметників, прислівників, менше серед дієслів та іменників. Іменники, що мають антоніми, — це абстрактні слова: *гнів — милість, багатство — бідність, щастя — лихо*.

Антоніми є яскравим засобом зображення й виразності: *на чорній землі білий хліб родить; з великої хмари малий дощ буває*.

Не мають антонімічної пари іменники з конкретним значенням, а також числівники й більшість займенників та службових слів. Наприклад: *парта, шість, ми, або*.

Вправа 73. Доберіть до поданих слів антоніми і визначте, якими частинами мови вони виражені.

Купівля, порожній, старий, літо, тепло, світає, ранок, частина, життя, світло, голодний, пізно, успіх, тиша, гострий, шити, праворуч, рідний, опускати, починати, воля, журба, актив, без, мовчун, обмеженість, боротьба, низина, незалежність, глибочінь, гуманний.

Вправа 74. Пригадайте і запишіть кілька прислів'їв та приказок, побудованих за допомогою антонімів. Поясніть, з якою метою використані в них антоніми.

Вправа 75. Назвіть твори художньої літератури, заголовки яких побудовані на антонімії. Пошукайте антоніми в заголовках газет. Впишіть заголовки, запам'ятайте їх; спробуйте замінити антоніми і порівняйте написання.

Лексика за походженням

Розгляньмо лексику української мови за походженням. Більшість слів української лексики дуже давня. Деякі з них відомі і в інших слов'янських мовах: *мати, син, дочка, сестра, брат, стіл, віл, хліб, борона, вила, лопата, сито, сосна, гриб, дуб, калина, огонь, вода, погода, сонце, терти*.

Проте є слова, які властиві тільки українській мові. Наприклад: *лютий, жовтень, іменник, виробництво, рада, борщ, галушки, вишнівка, спідниця, запаска*. Це так звані власне українські слова, і якщо вони й уживаються в інших мовах, то сприймаються як українізми.

Багато в українській мові запозичених слів, які потрапили з інших мов у різний історичний період. Наприклад, із тюркських запозичено слова *кинджал, аркан, батіг*,

сагайдак, башлик, барабан, баштан, гарбуз, чабан та ін. До найдавніших запозичень належать грецькі слова *левада, лиман, огірок, корабель, фізика, історія, філософія, театр, Микола, Степан, Микита, Олена, Софія, Харитина* тощо. З латинської мови слова прийшли до нас значно пізніше (XV — XVII ст.): *школа, ультиматум, аудиторія, квадрат, операція, вірш, проект, рекомендувати, циркуль, радіус, орнамент, корозія, мотор*. З німецької українською мовою засвоєно слова *шахта, шихта, колір, крейда, цех, майстер, марганець, масштаб*, з французької — *конкретизувати, сертифікат, масаж, бюро, сюжет, маскарад, шифон*, з англійської — *шквал, комбайн, трамвай, банкноти, скрепер, джерсі, стопор, реглан, конгресмен, менеджер, хобі*. У меншій кількості засвоювалися слова з інших мов. Наприклад, з італійської запозичені музичні терміни: *стакато, форте, фортисимо, піано, піанісимо, піаніно, фортепіано, брутто, нетто, легато, легатисимо, інтермеццо*. З голландської — морські терміни: *боцман, лоцман, бакен, кубрик, кок, трюм, стапель, каюта, буксир, баркас, камбуз*. З фінської — назви деяких риб та морських тварин: *камбала, харіус, нерпа, кумка* тощо.

Із російської мови потрапили такі лексеми, як *самовар, чиновник, підшипник, швейний, училище, затвор, льотний, льотчик, льодоріз, льодоруб, зачинатель, самодержець, самосплав, корівник* та ін. З-поміж них багато кальок: *самоскид (самосвал), самопочуття (самочувствие), сфокусувати (сфокусировать), водонепроникний (водонепроницаемый), пониження (унижение), чашоподібний (чашеобразный), шпигувати (шпионить), електродвигун (электродвигатель)*.

З білоруської — *жлукто, шула, дьоготь, бадьорий*. З польської — *жупан, стодола, ремез, вензель, хлопець, кохати, мешкати, драбина, млин, в'язень, пильнувати, місто, підлога, шикувати* тощо. З чеської — *брама, влада, ганьба, праця, табір, бавовна, гасло*. З болгарської — *другари*, із сербської — *задруга*.

Потрапляючи в українську мову, іншомовні слова відповідно засвоюються, підпорядковуються її графічній, граматичній та звуковій системам. Вони пристосовуються до українського правопису, передаючись українськими літерами.

З граматичного погляду іншомовні слова теж засвоюються своєрідно: зникають артиклі, а закінчення, яких ці слова набувають, оформляють і їх рід. Наприклад, слово *das Dach* (середній рід у німецькій мові) засвоїлось

в українській як іменник чоловічого роду; *la puree* (жіночий рід у французькій) як іменник середнього роду. Деякі слова втрачають іншомовні суфікси (гр.— об, лат. *-um, -us*): *премія, фразеологія, порт, активний* та ін.

Іншомовні звуки при фонетичному засвоєнні замінюються відповідними українськими звуками: *die Kreide* — *крейда*, *Börse* — *біржа*. Наголос часто зберігається на тому складі, на який падає в мові, звідки походить слово: *марокен* (фр. *maroquin*), *маркізет* (фр. *marquisette*), *епатаж* (фр. *epatage*), *шіна* (нім. *Schiene*), *шіфер* (нім. *Schiefer*), *дóкер* (англ. *dócker*), *кліринг* (англ. *cléaring*), *ластик* (англ. *lásting*).

Для культури мовлення важливо те, щоб з усієї маси запозичених слів вибрати найнеобхідніше, найвагоміше, найвідповідніше для контексту слово. Інакше немає потреби вдаватися до іншомовних слів там, де без них можна обійтись. Адже засилля іншомовних одиниць у тексті свідчить й про те, що людина або не знає української мови, або ставиться до неї байдуже чи недбало.

Вправа 76. Випишіть з поданого тексту іншомовні слова. Визначте їх походження і значення за словником іншомовних слів.

Комерційне телебачення

I

Комерційне телебачення — це канал, на якому можна продати (і, відповідно, купити) рекламний час. На Заході суть його роботи дуже проста: кожна програма каналу має рейтинг популярності. Чим вищий рейтинг, тим вища ціна на рекламу...

Наше комерційне телебачення схоже на західне лише у «першому наближенні» — у тому, що це канал, на якому можна продати і купити рекламний час. Причому дуже часто рекламодавець погано розуміється на тому, якій саме комерційній структурі віддати перевагу. У кращому разі він замовляє «щось відеорядне», а в гіршому — несе певну суму доларів, за що його садовлять у кадр, іноді зачісують і включають мікрофон. (Немає телевізійника, котрий не знав би, що традиція «гроші — екран — гроші» народилася ще на державному телебаченні.)

Результат — в ефірі...

II

Протягом кількох місяців по ICTV йшла аналітична програма «Ревю», але її задавила інфляція: забракло грошей на оплату роботи експертів та й просто на бензин.

За логікою проекту Закону про телебачення цю програму слід випускати будь-якою ціною — без спеціалістів-експертів, без якісного відео тощо. Але хто стане таку передачу дивитися?..

Діяльність комерційного телебачення нічим не регламентована. Новостворені телестудії потрібно просто зареєструвати на Держтелерадіо. Якщо в статуті організації буде записано, що вона має намір відображати відродження української державності й культури, цього досить для реєстрації (*З газети*).

Вправа 77. До поданих іншомовних слів доберіть українські відповідники.

Персона, конденсувати, інцидент, ефективний, баталія, експеримент, інфекційний, нюанс, тривіальний, локальний, корпорація, комфортабельний, інспірувати, евфонія, апелювати, докер, інфікований, каузальний, домінувати, драгоман, екземпляр, інтелектуальний, біографія, легальний, меценат, превалювати, релятивний, сертифікат, спектакль, спікер, стажер, структура, сувенір, фольклор, форвард, фривольний, функція, хавбек, хаос, циркуляр, ягдташ, астральний, вернісаж, візит, віртуозний.

Вправа 78. Поставте замість крапок букви; поясніть правопис слів та їх значення.

Проп..ганда, трансп..рант, д..спансер, д..стиляція, інтел..гентний, д..ректива, д..крет, д..рматин, д..тектив, д..версія, д..зайн, д..скредитація, д..скримінація, конкрет..зувати, кор..гувати, пр..вілей, пр..оритет, р..зидент, р..жисер, пр..вілейований, р..комендувати, ц..кламен, т..риторія, т..рикон, ф..ерверк, тр..котаж, фет..шизм, ф..дерація, т..оретичний, ф..стиваль, т..ранія, т..рада, с..ртифікат, р..читатив, р..ферендум, р..ферувати, пат..логія, п..р..скоп, п..нтонний, пр..амбула, про..кт, тра..кторія, ко..фіц..ент, ауді..нція, д..р..гент, д..р..жабль, пр..д..кат.

Вправа 79. Поставте замість крапок букви *и*, *і* чи *ї*; поясніть їх написання.

Дж..нси, ч..пси, Мекс..ка, Мавр..тан..я, Австр..я, Алж..р, роз..граш, Вірдж..нія, Флор..да, Р..о-де-Жанейро, Сев..лья, Ч..каго, С..dney, Л..сабон, д..зель, Лейпц..г, джерс.., артер..я, Єрусал..м, Кр..т, Сард..нія, С..рія, Ват..кан, Сканд..навія, Ед..нбург, Тр..ест, Р..в'ера, Гальван.., Мадр..д, кол..бр.., фінанс.., п..ан..с..мо, жур.., в..брац..я, форт..с..мо, акс..ома, артез..анський, Ваш..нгтон, Корс..ка, Ка..р, В..нн..пег, Ізма..л, дез..нформац..я, м..тропол..т, моза..ка, х..м..я, дез..нфекція, соц..олог..я, Аргент..на, Адр..ат..ка, еп..скоп, М..сс..с..п.., Ене..да, Т..бет, Вав..лон.

Вправа 80. Напишіть текст під диктовку і перевірте правопис слів іншомовного походження.

Україні потрібна нова економічна політика, головним стратегічним напрямом якої має стати режим найбільшого сприяння всім, хто виробляє щось необхідне суспільству та державі. Йй потрібні чіткі й лаконічні закони, в яких міг би розібратися кожен без тисяч додаткових роз'яснень, інструкцій та уточнень Мінфіну, Мінпраці чи Мінекономіки... В системі агропромислового комплексу найважливішим законом має стати раз і назавжди встановлений принцип щодо суворої заборони втручання у справи сільськогосподарських підприємств з боку будь-яких державних органів. При цьому держава повинна всі свої фінансові можливості інвестувати не в дотування сільгосппродукції, а в розвиток переробної промисловості на місцях, у забезпечення господарств машинами й механізмами, паливом, запасними частинами, добривами й гербіцидами.

Вивести Україну з глибокої кризи можуть тільки спільні, чітко скоординовані дії вчених і виробничників, інженерів і конструкторів, фінансистів і менеджерів, спеціалістів у галузі зовнішньоекономічної діяльності (*З газети*).

Вправа 81. Введіть слова у речення і поясніть їх значення.

Спонсор, менеджер, клірингові розрахунки, банк «Ажіо», біржа, фірма, комплект, комплекс, коледж, асоціація, картриджі, офіс, асортимент, принтер, телефакс, дискета, імпорт, калькулятор, клавіатура, дисковод, лазерний, матриця, автоінформатор, відеокамера.

Лексика щодо функціонального і стилістичного використання

Наша мова — дзеркало нашої культури. Щодо стилістичного використання та функцій слова у різних стилях мови розгляньмо насамперед стилі сучасної української мови, в яких переважають ті чи інші групи лексики. Насамперед виділяються загальноживані слова, що використовуються в усіх мовних стилях. Такі слова — основа стилю, проте стилістичного забарвлення вони не мають, тобто є у стилістичному відношенні нейтральними. Це й іменники, і прикметники, і дієслова, і прислівники, й інші частини мови, вжиті у прямому значенні. Наприк-

лад: село, місто, будинок, вулиця, людина, майдан, автомобіль, залізниця, роса, погода, хмара, широкий, вузький, зелений, простий, легкий, добрий, ходити, нести, бачити, гуляти, творити, знати, багато, мало, кругом, навколо, високо та ін. У художніх творах ці слова набувають переносного образного значення і створюють зорові, слухові та інші картини: *По діброві вітер віє, Гуляє по полю...* (Т. Ш). У публіцистичному стилі (преса, журнали, радіо, телебачення) вони наділяються різними експресивними відтінками, які виконують оцінювальну функцію: *Містом поповзли нездорові чутки* (Газ.). У розмовному стилі такі переносні значення слів надають висловлюванню розмовного характеру, невимушеності та фамільярності: *Він ніби хлопець і нічого собі, але правду в очі так і ріже...* Розмовний стиль характерний для побутового мовлення, усного неофіційного спілкування. В науковому стилі ці слова сприйматимуться як нейтральні, а натомість властивими для нього будуть наукові терміни з різних галузей знань: *синус, косинус, гіпербола, літота, іменник, дієслово, електричний струм, інтенсивність, нуклеїнова кислота, луги, виборча система, гласність, індексація, клірингові розрахунки* або їхні замітники (професіоналізми): *гілки бронхів, листочки плеври, жучок* (в електриці), *голівка* (цвяха), *крило* (літака), *ніс, борт* (корабля), *стрілка* (годинника), *компас* (у моряків), *кожух* (у водіїв машин).

Отже, науковий та діловий стилі розмовних слів не припускають. Пор.:

Розмовний стиль

газетчик
гасати
обходисвіт
обік
фальшивка
гарбузена
хвастун
фугаска
цвіток
гарикати
гармошка, гармонь
сиділка
ген-ген
наслідок
гепнутися
геройствувати
оторопіти
хваткий
геть чисто

Діловий стиль

газетяр
жваво бігати в різних напрямках
той, хто багато мандрує
поруч
підроблений документ
маленький гарбуз
хвастовита людина
фугасний снаряд
квітка
гнівно бурчати
гармонія
особа, що доглядає хворого
далеко
під кінець
впасти
виявляти героїзм
украї розгубитися
зав'язаний
цілком

дещця
сонях
нашіптувач
глухань
гілляка
форсити
що-будь
їжджений
осовілий
саморобка
вчительша
центровик
глодина
обувачка
гнідко
сидір
хурделиця
головиха
щорік
цяга, цятка
дворняга
двотомник
кумекати
клітчастий
тарабарщина
шкаרבани
дебелий
шепотун
манесенький
щоранок
деколи
хлопчина
мітингувати
рибина
цидулка
журавка
шипучка
захожий
обмаль
яснина
депутатство
чом

Надворі — **яснина!**

Я одержав від нього **цидулку**.

Ми взяли **шипучки**.

трохи
соняшник
той, хто **нашіптує**
глухар
гілля, **гілка**
хизуватися
що-небудь
привчений до їзди
напівсонний
саморобна річ
учителька
представник центру
дерево глоду
взуття
гнідий кінь
торбина з харчами
хуртовина
жінка голови
щороку
маленька пляма
дворовий собака
твір чи збірка творів у двох томах
розуміти
картатий
нісенітниця
старе взуття
здоровий
хто говорить пошепки
малесенький
щоранку
іноді
хлопець
брати участь у мітингах
одна риба
короткий лист
самка журавля
шипучий напій
який прийшов
малувато
ясна погода
перебування депутатом
чому

Надворі **ясна погода**.

Одержано **коротенького листа**.

Ми взяли **шипучий напій**.

Не менш обережно слід вживати слова типу **могутня, сонцебризний, живодайний, сонцеликий, дерзновенність, тугонька, журбонька, сьогоденність, золотосяйний, осяйний, зореносний, океанний, сирітонька, ясночолій**. Це слова урочисті, поетичні.

Також влучно треба користуватись і книжними словами. Адже не скажеш, наприклад, що **функція доньки** — **зварити борщ**.

Доцільно треба вживати і просторічні (*хазяйчик, гендлярський, говорильня, хлопський, декадентствуючий, голоштан, головотяп, декламаційність, заброда, сюжетець, мурмило, нікчемний, обідранець*) та фамільярні чи вульгарні, жартівливі чи іронічні слова.

Негативно впливає на мову перевантаження речень зайвими словами. Наприклад: *У травні МІСЯЦІ ми УДВОХ з Тетяною їздили в село й поверталися аж о двадцять другій годині ВЕЧОРА.* (Травень — це, як відомо, місяць; ми з Тетяною — двоє; двадцять друга година — вечір. Отже, слова *місяці, удвох, вечора* — зайві.)

Треба уникати (якщо немає стилістичної мети) тавтології: *Я пригадав приклад..; узяв і сказав уже сказане.* Така тавтологія збіднює мову того, хто говорить. Але ось приклад тавтології, вжитої зі стилістичною метою: *Загину загибеллю сокола я, Та карою буде загибель моя...* (Баж.).

Варто наголосити також на необхідності уникати (в розмові чи на письмі) нечіткості та родової невідповідності. Кожне слово повинно нести доцільне текстове навантаження. Пор. приклади:

1. *Сашко йшов лісом. Він був стрункий і гарний* (хто стрункий і гарний, Сашко чи ліс?)

2. *Сашко йшов лісом. Хлопець був стрункий і гарний.*

Отже, слово, вжите правильно й доречно, підносить нашу мову до мелодійності, чарівності.

Серед термінів та професійних слів чимало запозичених з інших мов. Про їх значення та правильне вживання можна довідатися зі «Словника іншомовних слів».

Вправа 82. Знайдіть у тексті терміни й поясніть їх походження та правопис.

Назва центрального атома дає можливість зрозуміти, до складу якого комплексу він входить — комплексного катіона, комплексного аніона чи комплексної нейтральної молекули. У комплексному катіоні центральний атом дістає закінчення, що визначає його валентність... Якщо центральний атом входить до складу комплексного аніона, то до його назви, яка вже визначає його валентність, додається закінчення -ат... Валентність центрального атома в комплексних нейтральних молекулах не визначається, її визначає повна назва комплексу — підрахунок зарядів усіх приєднаних іонів. При побудові назви молекули комплексної сполуки спершу називають кислотні залишки, потім нейтральні молекули, центральний атом і, на-

решті, іони зовнішньої координативної сфери. (З передмови до Російсько-українського хімічного словника).

Вправа 83. Поясніть, яка роль професійної лексики в тексті та чим відрізняється професійна лексика (професіоналізми) від термінологічної.

Основний тип крони — округла з пониженою зоною плодоношення, яка найбільш зручна для збирання плодів. На присадибних ділянках та в колективних садах, де ґрунт обробляють вручну, крону необхідно формувати на низьких штамбах або без штамба з комплектним нижнім ярусом гілок, що звисають до землі. У нижньому ярусі закладають 4—5 основних скелетних гілок. На відстані 50—60 см від них формують другий ярус із 2—3 гілок, вище від нього на такій же відстані закладають третій — з двох гілок (З журналу).

Вправа 84. Зверніть увагу на лексику ділових документів. Поясніть, чим відрізняється ця лексика від інших функціональних груп слів.

Генеральному директорові виробничого швейного об'єднання «Барвінок»
Козієнку В. Д.
Рубан Н. С., начальник розкрійного цеху

З а я в а

Прошу перевести мене на посаду начальника пошивного цеху у зв'язку з від'їздом Трясун М. А., начальника пошивного цеху, за кордон.

17 листопада 1993 р.

Н. С. Рубан

Д о р у ч е н н я

Я, Зварич Леонід Данилович, доручаю Гайдаєнку Василеві Артемовичу одержати в касира ощадбанку № 1 належну мені заробітну плату в сумі 1 мільйон 210 тисяч (один мільйон двісті десять тисяч) карбованців за грудень 1994 року.

Доручення дійсне до 1 січня 1995 р.

20.11.94

Л. Д. Зварич

Підпис наукового співробітника фізичного ф-ту Київського університету Зварича Л. Д. засвідчую:

Головний бухгалтер Київського університету імені Тараса Шевченка

20.11.94

С. Т. Кириченко

Розписка

Я, викладач трудового виховання Сингаївської середньої школи Менського району Чернігівської області Срібний Микола Сергійович, одержав для школи два комп'ютери зі складу районної бази м. Мени Чернігівської облспоживспілки.

26.11.94

Підпис

Оголошення

14 листопада 1994 р., о 19 год., у приміщенні Київського будинку наукової і технічної пропаганди відбудеться лекція на тему «Держава і бізнес». Лекцію читає доктор економічних наук Яковенко С. Т.

Наша адреса: Київ, бульв. Шевченка, 16.

Телефон: 225-45-17.

Оголошення

Київські державні курси іноземних мов «Інтерлінгва» провадять набір слухачів на 1994—1995 навчальний рік. На курсах функціонує й відділення української мови. Строк навчання 1 рік.

Наша адреса: Київ-32, вул. Жилинянська, 88.

Телефон: 220-60-66.

Довідка

Дана в тому, що пан Мещеряк Анатолій Давидович працює в будуправлінні тресту Київміськбуд на посаді слюсаря.

Довідка видана для подання в житлово-експлуатаційну контору № 302 м. Києва.

Начальник будуправління

Д. Г. Стельмах

Головний бухгалтер

П. Н. Діброва

Довідка

Пані Чорнооченко Леся Михайлівна навчається на Київських державних курсах іноземних мов «Інтерлінгва» на відділенні англійської мови.

Довідка видана для подання в Київську середню школу № 1.

Директор курсів

Ю. М. Копосов

Головний бухгалтер

Д. М. Макарова

Вправа 85. Перепишіть, розкриваючи дужки. Стиль повинен бути офіційно-діловий. Де потрібно, усуньте в реченні зайві слова.

I

1. Пробачте (мені, мене), прошу, за турботу.
2. Я (вважаю, рахую), що це видання варте уваги.
3. Я (купив, придбав) книгу.
4. (Добро пожалувати, ласкаво просимо) в гості.
5. Застрахувати (майно, добро).
6. (На котру годину, о котрій годині) ти прийдеш?
7. (О сьомій, у сім) ранку.
8. (Котра година, скільки годин) зараз?
9. Поїзд прибуде (п'ять хвилин на десяту, п'ять хвилин по дев'ятій, п'ять хвилин десятої).
10. Уже (п'ять годин, п'ята година) десять хвилин.
11. Він (набрав, придбав, прибрав) серйозного вигляду.
12. Коли приїду (я до тебе, ти мене) зустрінь.
13. Я приїду в (січні місяці).

II

1. Дякую (Вам, Вас).
2. (Виписка, витяг) з протоколу.
3. Він (брав, приймав) участь у засіданні.
4. (Об'явити, оголосити) перерву.
5. Він (правий, має рацію).
6. Стежив (на протязі року, протягом року).
7. Мамо, Сергійко (гепнувся, упав) з усіх чотирьох!
8. Лікарю, приїжджайте пошвидше, бо брат (упав, полетів), і в нього перелом гомілки.
9. Він шепнув на (ухо, вухо), що допоможе.
10. Лікарю, в мене болить (ухо, вухо).
11. Сестричко, врожай у нас — одні (гарбузенята, маленькі гарбузи).
12. У звіті було написано, що урожай — одні (гарбузенята, маленькі гарбузи).

Отже, як бачимо, розмовний стиль припускає вживання діалектних, застарілих, розмовних слів, що не властиво діловому стилю та літературній мові. Свого часу з діалектних слів витворилася й сучасна літературна мова, але зараз їх вживання обмежене, оскільки уже вироблені норми лексичні і колишні діалектні слова закріплені літературною нормою.

Вправа 86. Знайдіть у текстах діалектні слова та поясніть їх значення й доречність.

I

Гостей у Івана повна хата, газди і газдині. Іван продав усе, що мав, бо сини з жінкою наважилися до Канади, а старий мусив укінці податися.

Спросив Іван ціле село.

Стояв перед гостями, тримав порцію горівки у правій руці і, видно, каменів, бо слова не годен був заговорити.

— Декую вам файно, газди і газдині, що-сте ні мали за газду, а мою за газдиню... (В. Стефаник).

II

— Що ви таке говорите, бадіко Онуфрію! — кликнув Івоніка, що понад усе любив справедливість і правду й тим-то йому оповідання Онуфрія ніяк не западали в душу.

— Вже як я кажу, то можете вірити! — кликнув Онуфрій з притиском і вдарив себе сухим кулаком у груди, що аж у них щось відізналося.— Я кажу правду! Раз оповідав людям при одній клаці в себе, аби давали більше на службу Божу, бо настане кінець світу. Ви сього не чули, бадіко Івоне? Ну, врешті, як ви не чули, то й не диво. Ви так рідко заходите в село або на Гоппляц, що не знаєте нічого. Все лиш пильнуєте вашого бурдея та того, що коло нього діється... (О. Кобилянська).

Обережно треба вживати застарілі слова (архаїзми). У сучасній мові вони замінилися іншими словами або й зникли разом із предметами, що ними позначалися (історизми): *позаяк (тому що), попри (крім), далєбі (звичайно); осавула, гуменний, булава, бунчук, клейноди* тощо. Останнім часом постійно виникають нові слова, які згодом можуть перейти до активного запасу, а доки вони мають у собі ознаки нового слова у значенні і вживанні, доти їх називають неологізмами. Це або засвоєні іншомовні слова (*спонсор, брокер, інвестиція, офіс, бартер, консенсус*), або повернуті до життя колишні слова (*гласність, конфесія, патріарх, архієпископ, митрополит, гетьман, отаман*).

Вправа 87. Випишіть із тексту застарілі слова. Поясніть, які з них архаїзми, а які історизми.

Головний політичний намір полягає в тому, щоб знести лити війська Малоросійські і зруйнувати їхні полки, що склалися із реєстрових Козаків, в чому вони і досягли свого. Полки тії, зазнавши в останній війні чималих втрат, не були доповнені іншими; від скарбу та осель Козацьких заборонено чинити всіяку в полки підмогу. Чільні керівники військові, перевернувшись в Поляків, зробили в полках великі вакансії. Дисципліна військова і весь порядок опущені, і Козаки реєстрові стали якимось плазуном без пастирів і вождів. Самі курені козацькі, що були ближче до кордонів Польських, то від переслідувань, то від улещувань Польських, наслідуючи знатну Шляхту

свою, обернулися на Поляків і їхню віру і склали відомі й донині околиці Шляхетські. Незаможні реєстрові Козаки, а особливо неодружені та мало прив'язані до своїх осель, а з ними і всі майже охочекомонні, перейшли на Січ Запорозьку і тим її значно побільшили і підсилили, зробивши з тих пір, сказати б, збірним місцем для всіх козаків, у вітчизні гнаних; а навпаки, найзначніші Запорозькі Козаки перейшли в полки Малоросійські і стали в них чиновниками, але без дисципліни та регулі, від чого в тих полках видима утворилась зміна (*«Історія Русів»*).

Вправа 88. Впишіть з тексту неологізми і поясніть, у якій сфері мовлення вони вживаються.

Чимало назв сплавів кольорових металів утворюється шляхом аббревіації. В аббревіатурах — назвах сплавів — поєднуються різнотипні скорочення іншомовних найменувань хімічних елементів, насамперед латинського та грецького походження: *комол* від *кобальт* + *молібден*, *магніко* від *магній* + *нікель* + *кобальт*. Вони точно передають основний зміст багатослівних найменувань сплавів, але прозорі структурою та значенням тільки для спеціалістів.

Утворюються здебільшого із скорочених назв тих металів, які використовуються для виробництва сплавів: *альфер* (*алюміній* + лат. *fergum*), *куніаль* (*сиргит* + *нікель* + *алюміній*), *тикональ* (*титан* + *кобальт* + *нікель* + *алюміній*) і т. д.

Іноді аббревіатури включають лише частину назв металів, які входять до сплавів: *альніко* (сплав складається з чотирьох елементів — *заліза*, *кобальту*, *нікелю* та *алюмінію*).

Можуть бути різнотипні скорочення, усічені з кінця або початку (*хромель* — від *хром* + *нікель*).

Іноді поєднуються назви елементів і їхніх типових фізичних властивостей: *ніхард* (від *нікель* + *хром* + лат. *ardeo* — «горю»), *пірофераль* (від гр. *pur* — «вогнь» + лат. *fergum* + *алюміній*) або скорочені назви елементів і їх призначення (*авіаль* — *авіаційний алюміній*). Це продуктивний спосіб номінації (*Журн.*).

Підсумкові запитання і завдання

1. Що таке лексика?
2. Що вивчає кожен із розділів мовознавства: лексикологія, лексикографія, етимологія та семасіологія?
3. Дайте визначення слова.
4. Що таке багатозначність слова?

5. Які слова можна віднести до однозначних?
6. Що ви знаєте про способи перенесення значення слова?
7. Поясніть, що таке омоніми.
8. Чим відрізняються омоніми від багатозначності одного слова?
9. Що таке синоніми?
10. Що таке антоніми?
11. Які іменники не мають антонімів?
12. Що таке запозичені слова і що важливо для культури мовлення в їх використанні?
13. Які стилі сучасної української мови ви знаєте?
14. Чим відрізняється лексика ділових паперів?
15. Що таке архаїзми? Наведіть приклади.
16. Що таке неологізми? Наведіть приклади.

Творча самостійна робота № 3

1. Складіть самостійно кілька речень, використовуючи омоніми, антоніми, синоніми. Складіть речення з іменниками, що не мають антонімів.
2. Складіть речення з однозначними та багатозначними словами.
3. Придумайте речення, вживаючи слова з переносним значенням.
4. Складіть кілька речень із запозиченими словами; перекладіть їх російською мовою.
5. Випишіть з художнього тексту кілька речень (або складіть самостійно), побудованих за різними стилями сучасної української мови.
6. Наведіть приклади архаїчних слів. Доберіть замітники.
7. Складіть самостійно чи випишіть із періодики або літератури речення з неологізмами. Перекладіть їх російською мовою.

ФРАЗЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Під **фразеологією** (гр. *phrasis* — зворот, вислів і *logos* — вчення) розуміють сукупність фразеологічних одиниць української мови, а також розділ мовознавства, який вивчає фразеологічний склад мови. Фразеологічною одиницею, або **ф р а з е о л о г і з м о м**, називається стійке сполучення слів, побудоване за моделлю словосполучення чи речення, що виражає єдине поняття, лексично неподільне і відтворюване в мовленні. До фразеологічних одиниць належать стійкі словосполучення, які виражають єдине поняття і зміст яких не впливає із змісту окремих слів у фразеологізмі (ідіоми): *водити за носа, чухати потилицю, замилювати очі, теревені правити, права рука, стати на ноги, дати гарбуза, пекти раки, накивати п'ятами, дати хльору, дати драла* та ін. До них відносяться крилаті вислови (*ахіллесова п'ята, гордіїв вузол, Діоген у бочці, аріаднина нитка, сіль землі, сізифова праця; А хто матір забуває, того Бог карає...; На нашій, не своїй землі...; А віз і нині там; І щуку вкинули у річку* та ін.), народні порівняння (*білий як сніг, як крейда, як стіна, як*

полотно; потрібний, як торішний сніг, як зайцю п'ята нога, як п'яте колесо до воза, як зайцю стоп-сигнал; вродлива (красива) як калина, як маків цвіт, як вишня), народні побажання (з роси та й з води; на тихі води, на ясні зорі; хай йому грець; колька йому в бік; цур тобі пек), народні прислів'я та приказки (ні сіло ні впало; вік живи, вік учись; брехнею світ пройдеши, але назад не вернешся; обходить десятою вулицею; у страху очі великі; коло чужого рота не поставиш ворота), народні привітання (до завтра, на добраніч, доброго ранку, добрий вечір (добри-вечір), ходіть здорові, будьте здорові, доброго здоров'я, на все добре, всього найкращого), загальновідомі терміни та професійні вислови (питома вага, кінська сила; коефіцієнт корисної дії; радіаційна обстановка; ділові папери; червоні порічки; на третій швидкості; увійти в колію; зійти з орбіти; не святі горшки ліплять; перша скрипка; чорним по білому; на швидку нитку; сім разів одмір, а раз відріж; на один копил; лити воду на млин), народнопоетичні вислови, наприклад зачини та кінцівки казок, уривки пісень, анекдотів, жартів (за тридев'ять земель; за царя Гороха; за синім морем; чумакові не до солі, коли грають на басолі; тобі казочка, а мені бубликів в'язочка; та й був такий; жив собі та й був собі; чорна хмара стала; чорний ворон; чаєчка-небога; битий шлях; чисте поле; дівка красна).

У багатьох випадках фразеологізми утворилися з вільних синтаксичних словосполучень, які колись вживалися у переносному (образному) значенні. Пор.:

Пряме значення

міряти воду
намити шию
відпустити гайку
натерти мозолі
давати жару (перцю)

замітати сліди
різати по живому
збирати вершки
підрізати крила

Переносне значення

міряти воду — даремно робити
намити шию — покарати
відпустити гайку — послабити вимоги
натерти мозолі — багато працювати
давати жару (перцю) — сварити, бити, критикувати

замітати сліди — знищувати
різати по живому — завдавати болю
збирати вершки — брати найкраще
підрізати крила — знесилити

Чимало фразеологізмів утворилося від назв частин людського тіла, предметів, назв тварин, рослин, явищ природи, психічних та фізичних станів людини, її переживань, вірувань, звичаїв, обрядів (легкий на руку; рука в руку; не клади пальця в рот; зайвий рот; ходити догори ногами; світ за очі; схилити чоло; у ніс коле; аж шкіра

болить, гнути шию; рвати на собі чуб; сам собі голова; життя немиле; вилами по воді писано; докладати воза; троянський кінь; як кіт наплакав; з дощу та під ринву; доки світу сонця; душа в душу; ні зимно ні тепло; до самого серця; як Бог дасть; що не край, то і звичай; кому весілля, а курці смерть). Багато фразеологізмів дійшли до нас ще з античного світу: *авгієві стайні, геростратова слава, співати дифірамби, еолова арфа, золотий вік, спочивати на лаврах, муки Тантала, нитка життя, перейти Рубікон, прокрустове ложе*. Засвоїлися в українській мові біблійні та євангельські вислови: *яко тать в ноці; чисті і нечисті; хто взяв меч, від меча й загине; хай буде світло!; фіговий листок; у поті чола; умивати руки; тридцять срібників; сильні світу цього; святая святих; рани і скорпіони*.

Фразеологічну скарбницю постійно збагачують і народнопоетичні твори; прислів'я, приказки, народні порівняння, привітання та побажання, примовки та каламбури. Ці твори завжди були окрасою мовлення, свідченням широкого кругозору мовця, його знання народного побуту, звичаїв і народної педагогіки, філософії, етики: *загляне сонце і в наше віконце; два дощики у маю — певно, бути врожаю; голкою криницю не викопаш; риба в ріці, та не в руці; як дбаємо, так і маємо; чим багаті, тим і раді; щоб родилися жито-пшениця, всяка пашниця; щоб діждалися жать і споживать; крутиться, як муха в окропі; здоровий, як грім, як дуб, як лев, як бик; скільки літ, скільки зим; буває, що й ведмідь літає; хата чужая, як свекруха лихая; де Крим, де Рим, а де попова груша*.

Новими професійними висловами живлять мову людська праця, різні види діяльності, професійні навички: *де тонко, там і рветься; шие, поре та все ниткам горе; ще вовка не зловив, а вже шкуру пропив; де гроші сідді, там право в кут; добрий товар знайде купця; хто продає, той хвалить, а хто купує, той ганить; і швець, і жнець, і на дуду грець; міняти шило на швайку; держатися плуга; натискати кнопки; натиснути на всі педалі; на космічній швидкості; майстер на всі руки; вставляти клепку; вибивати клин клином; оглядатися на задні колеса; піднімати цілину; з іншої опери; завертілася машина*.

Що фразеологізм використано вдало й доречно, можна вважати лише тоді, коли сталий вислів конденсує й економить словесний набір, робить його яскравішим, а думку виразнішою і точнішою. Вдалих вислів надає твору свіжості й краси. Митці слова іноді видозмінюють фразеоло-

гізми. Наприклад: «*Чуєш, матросе,— тихо сказав Альоша,— хай він згорить самий Пувичка. Хіба я ще не зліплю?*» (І. Микитенко). Автор використав фразеологізм *хай він ясним вогнем згорить*. Якийсь компонент може вставлятись і всередину: *Усе він знає, усе кипить в його руках* (Стельм.).

При перекладі фразеологізмів слід пам'ятати, що більшість із них дослівно не перекладаються. Тому треба добирати відповідник, який би збігався за значенням. Пор.:

Російські фразеологізми

задирать нос
ищи-свищи

Українські фразеологізми

кирпу гнути
шукай вітра в полі

Українська та російська мови мають і спільні фразеологічні одиниці. Наприклад: *знати всі ходи і виходи; ввійти в ритм, у роль; вдарити чолом; від горшка два вершка; виводити на путь праведну; вирвати з коренем; внести свою лепту; мати царя в голові; грати комедію; держати курс; держати порох сухим; дістати з дна морського тощо.*

Щоб не помилитися під час перекладу, необхідно звертатися до перекладних словників. Гарний переклад — це свідчення високої культури мовлення перекладача.

Вправа 89. Перепишіть фразеологізми. За допомогою фразеологічних словників поясніть їх значення.

Будувати на піску, воювати з вітряками, снігу зимою не випросиш, зарубати на носі, піймати на гачок, встромляти палиці в колеса, знов за рибу гроші, застукати на гарячому, збити з пантелику, як рукою зняло, заварити кашу, клюнути на приманку, кований на всі чотири ноги, держати в лабетах, на ладан дихати, перепало на горіхи, мозолити очі, синій птах, ні на йоту, одна ластівка весни не робить, насипати на хвіст солі, як оселедців у бочці, усякими правдами і неправдами, накрити мокрим рядном, сісти на голову.

Вправа 90. Перекладіть фразеологізми українською мовою.

Как белка в колесе; хоть шаром покати; два сапога пара; бросаться в глаза; принимать участие; иметь в виду; задирать нос; сбить с толку; принимать меры; игра не стоит свеч; терпенье лопнуло; с глазу на глаз; взять в оборот; хоть глаз выколи; пришла в голову мысль; пойти, куда глаза глядят; одетый с иголочки; нести чепу-

ху; подводить итог; принять к сведению; пускаться пыль в глаза; бить баклуши; было да сплыло.

Вправа 91. Перекладіть фразеологічні одиниці російською мовою, користуючись Українсько-російським та російсько-українським фразеологічним словником.

Як сіль в оці; накрити мокрим рядном; катюзі по заслугі; перша рукавичка; під гарячу руку; не бачити смаленого вовка; піймати облизня; тримати язик за зубами; стати дибки; наріжний камінь; припасти до серця; вилетіло з голови; загнати в кут; шукати вітру в полі; підводне каміння; копити губу; не лишити каменя на камені; не мати царя в голові; молоти язиком; як лизень злизав; комар носа не підточить; свіжа копійка; замовити слово; заламати ціну, дякувати Богові; діставати відкоша; передати куті меду; пасти задніх; шукати вчорашнього дня; усом не моргнути.

Так само, як і в лексиці, у фразеології є синоніми, антоніми, багатозначність і омонімія, але вони не такі багаті та яскраві. Багатозначність полягає в тому, що в контексті значення фразеологізму може змінюватись, закріплюючись потім і в мові. Наприклад: *очі на лоб лізуть* може означати: 1) велике здивування; 2) фізичне напруження, важку працю, стомлення; 3) відчуття страху, переляку; 4) дуже сильне напруження.

Фразеологізм *поставити догори дригом* має значення: 1) змінити, перебудувати щось; 2) неправильно висвітлити, надати протилежного змісту.

Іноді такі значення настільки розходяться, що утворюють омоніми. Наприклад, *очі розбігаються* означає: 1) від різноманітності вражень людина не може зосередитися на чомусь (*— Ходімо зі мною до бібліотеки. Глянеш на ті полиці — очі розбігаються* (Журн.); 2) приємне враження від чогось (*Коли Антон побачив коней, вгодованих, як лини, в нього розбіглися очі* (Чорн.)).

Антоніми супроводяться антонімічними словами (*гладити за шерстю — гладити проти шерсті*) або антонімічність закладена у значеннях. Наприклад; *защеміло (щеміло) серце* означає: 1) страждання, печаль, тугу (*Защеміло, заболіло материнське серце — Мирн.*); 2) піднесення, добрий настрій (*Серце старого гірника співало, солодко щеміло від радісного передчуття — Ткач*).

На відміну від лексики, у фразеології синонімічні ряди замкнені. У них не завжди легко віднайти основний фра-

зеологізм, навколо якого групуються інші з таким самим чи близьким значенням. Так, до фразеологізму із значенням «холодно» — *хоч собак гони* — можна підібрати кілька варіантів: *хоч вовків ганяй, що й собаку не вдержиш, морозом по тілу дере, циганський піт проймає, аж зубами клацає, кров застигає в жилах*. Так само кілька варіантів є до фразеологізмів із значенням «багато»: *кури не клюють; хоч лопатою гребти; аж кишить; як маку; як піску морського; ні проїхати, ні пройти; на воловій шкурі не списати; по самі вуха; по шию; з головою; по саму зав'язку; хоч греблю гати; ціла купа; як цвіту в городі; як цвіту по всьому світу*.

Культура мовлення потребує від митця вміння добирати найнеобхідніший, найвдаліший і доречніший фразеологізм, щоб він і за змістом підходив, і був окрасою мови. Гарним прикладом є крилаті вислови з видання А. П. Коваль. Простежте, як «вони [фразеологізми] конденсують величезний запас думок, емоцій, людського досвіду, виражаючи його в стислій, афористичній, високомайстерній формі. Ці вислови стали невід'ємною часткою української літературної мови»¹.

Запам'ятайте деякі крилаті вислови з цієї книжки:
Венера. Афродіта.

Венера в римській міфології (Афродіта — в грецькій) — богиня краси і любові. В образній мові — жінка-красуня.

— Про мене... — кинув байдуже і перший рушив з двору. — Держіться, наш вчителю, — прошепотів уже далеко в лісі. — Це вам не клас спудеїв, а запорозька мавка, Венера — тілом, душею — жінка Спарти.

...Народжуються слова нової пісні. А з солов'їних колончад чи, може, з співу вивільги, мов Афродіта з морської піни, виходить музика, мотив (В. Шевчук).

Відкрити Америку

Цей вислів іронічно характеризує явище (предмет), усім давно відоме, яке намагаються видати за щось нове і надзвичайно важливе. Широко вживається в творах російських письменників ХІХ ст. (наприклад, у М. Є. Салтикова-Щедріна в «Листах до тітоньки»).

— Про це говорить увесь завод, — посміхаюся гірко

¹ Коваль А. П., Коптілов В. В. Крилаті вислови в українській літературній мові. — К., 1975. — С. 6—7.

я.— Теж мені відкрив Америку. Ніхто не вірить — от і кажуть: авантюра (*П. Загребельний*).

Ганнібалова клятва

Римський історик Полібій (II ст. до н. е.) розповідає, що коли майбутньому карфагенському полководцеві Ганнібалу (Аннібалу, 247—183 до н. е.) сповнилося 10 років, батько примусив його поклястися завжди бути непримиреним ворогом Риму. Ганнібал додержав клятви. Не раз він завдавав римському війську тяжких поразок. Зазнавши розгрому і переконавшись у неможливості продовжувати боротьбу, Ганнібал покінчив життя самогубством.

У переносному значенні — тверда рішимість боротися до кінця.

Російські реалісти 40-х років, як відомо, вважали головним своїм ворогом кріпацьке право і давали собі «аннібалову клятву» боротися з цим ворогом до кінця (*О. Білецький*).

Друге я

Діоген Лаертський — грецький історик (III ст.) — приписує цей вислів грецькому філософу-стоїку Зенону, який цими словами характеризує найкращого друга. Часто наводиться латинською мовою (*alter ego*).

Вживається на позначення найближчого друга й однодумця, а також тоді, коли про літературний образ говорять як про втілення автора.

Ти приходиш вечорами
Тінню, другом, другим я,
Наче букви телеграми
Мова кована твоя.

(*М. Рильський*)

Друг, що тричі відрікся

Вислів походить з євангельської легенди про апостола Петра, який тричі відрікся від свого вчителя Ісуса, схопленого вартою.

Так говорять про людину, дружба якої не витримує важких випробувань.

Що скажеш ти тоді? Чи, може, й ти
Пошлеш мене веселу звістку дати
Твоїм забутливим і потайним друзям,
Що тричі одрікалися від тебе?

(*Леся Українка*)

Дульсінея

«Незрівнянною Дульсінеєю Тобоською» називав «даму свого серця» герой роману М. Сервантеса Дон-Кіхот. Насправді це була проста, неосвічена селянська дівчина Альдонса.

У переносному значенні — обожнювана жінка (часто вживається іронічно).

А іще...
За далеким квітнем,
Аж на станції Солов'ї,
Жде мене Дульсінея в блакитному
Із моїх заворсклянських країв...

(Б. Олійник)

— Але хіба не може бути схожості внутрішньої, — не здавався він. — Скажімо, яко захисника слабкої половини...

— Тепер такі захисники, — махнула вона рукою. — Тікають поперед Дульсінеї... (Ю. Мушкетик).

Нептун

У грецькій міфології — бог морів. Ім'я Нептуна в сучасній мові вживається як образна назва морської стихії.

Коли приходить старовинна шхуна,
А в небі серпень розкида зірки,
Охриплу мову сивого Нептуна
В його хатині чують моряки.

(М. Рильський)

Ще не купаний? А Нептун таких купати велить!..

І як був Кульбака в одежі, так його й пхнули гуртом у душову кабінку... (О. Гончар).

Сатрап

Правитель провінції в Мідії, Персії і державі Александра Македонського (гр. satrapes від мідійського «хшатрапаван» — охоронець області). Будучи намісником голови держави, сатрап мав усю повноту адміністративної і судової влади.

У переносному значенні сатрап — деспотичний самодур-правитель.

Усі дороги (шляхи) ведуть у Рим

Це середньовічне прислів'я увійшло в літературну мову через байку французького письменника Ж. Лафонтена (1621—1695) «Третейський суддя, брат милосердя і пустельник».

Значення вислову: кінцева мета одна й та сама, хоча шляхи її досягнення різні.

Зустрічаються також випадки вживання цього вислову в такому значенні: підпасти під вплив католицької церкви (центр її, Ватикан, як відомо, знаходиться в Римі).

— Моє шануваннячко! І ви тут? Усі дороги ведуть у Рим? Правильно. Вперше? Страшнувате? Проте заспокойтеся. Ваша справа вже поблагословилася (*«Прапор», 1966, № 6*).

Усмішка Джоконди (Мони Лізи)

Портрет Мони Лізи — так звана Джоконда (1503) — по праву вважається кращим з портретів Леонардо да Вінчі. Цей класичний твір (він зберігається у Луврі) яскраво відбиває уявлення людей епохи Відродження про людську особистість. Художник прекрасно передає посмішку Мони Лізи, яка оживила обличчя, зробивши його дзеркалом ледве вловимих рухів душі.

— Оце світло прибою, що знизу осявало хлопчика і що відкривало нам його загадкову, як у Мони Лізи, усмішку... Хіба само воно не є для нас чудом? (*О. Гончар*).

Феміда

У старогрецькій міфології — богиня права і закону. Зображувалася з мечем в одній руці і терезами в другій, а також з пов'язкою на очах (символ безсторонності).

У сучасній літературній мові Феміда — синонім правосуддя.

Феміді досить того доказового матеріалу, що ось уже цілий місяць валиться на голови підсудних нацистів тягарем, важчим за могильний камінь (*Я. Галан*).

Юпітер, ти сердишся, отже, ти неправий

Вислів цей — звертання Прометея до Зевса (Юпітера) — приписується грецькому сатирикові II ст. н. е. Лукіану (М. И. Михельсон. Русская мысль и речь. Т. II, с. 568).

Вживається найчастіше іронічно.

Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним,

навіть «рицарським» тоном від тої дикої бурсаччини. Якби я не була зачеплена там особисте, то я б так дуже не церемонилась, але тепер не хочу бути тим «Юпітером, що сердиться» (*Леся Українка*).

Вправа 92. Поясніть багатозначність фразеологізмів.

1. Висіти в повітрі. 2. На один аршин. 3. Баламутити голови. 4. Бас увірвався. 5. Як з ключа батіг. 6. Не бачити світу білого. 7. Бити чолом. 8. Як більмо на оці. 9. Як Бог дасть. 10. Як у Бога за пазухою. 11. Брати в шори. 12. Вбиватися в колодочки. 13. Вздовж і впоперек. 14. Вивести з рівноваги. 15. Не знаходити собі місця. 16. Мати на думці. 17. Махнути рукою. 18. Море по коліна.

Вправа 93. Доберіть фразеологічні одиниці до синонімічних рядів із такими значеннями.

1. Багато всього зазнати — пройти Крим і Рим і мідні труби... 2. Безвихідь — хоч з мосту та в воду... 3. Домагатися — як реп'ях до кожуха... 4. Ледарювати — байдики бити... 5. Мало — крапля в морі... 6. Непотрібний — приший кобилі хвіст... 7. Гніватися — дути губи... 8. Якнебудь — аби день до вечора... 9. Працювати — доклада-ти зусиль... 10. Жартувати — смішки строїти...

Вправа 94. Доберіть фразеологізми, у яких були б числівники 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10 у різних формах.

Вправа 95. Випишіть з тексту синонімічний ряд і поясніть значення фразеологізмів.

На другий день уже було відомо, що чортяка мене не вхопить, бо я вночі ні разу не бухикнув. Тому дід зауважив, що я одчайдух і весь удався в нього, а мати сказала, що — в оглашенного. Після цього ми з дідом презирнулись, усміхнулися, мати посварилась на мене бровами і кулаком, а бабуня вирішила повести свого безклепкого внука до церкви. Там я мав і покаятись, і набратися розуму, якого усе чомусь не вистачало мені. Та я не дуже цим і журився, бо не раз чув, що такого добра бракувало не тільки мені, але й дорослим. І в них теж чомусь вискакували клепки, розсихались обручі, губились ключі від розуму, не варив баняк, у голові літали джмелі, замість мізків росла капуста, не родило в черепку, не було лою під чуприною, розум якось втулявся аж у п'яти і на в'язах стирчала макітра... (*М. Стельмах*)

Підсумкові запитання

1. Як ви розумієте, що таке фразеологія?
2. Поясніть історію творення фразеологізмів. Які конструкції української мови можна віднести до фразеологічної скарбниці?

3. За яких умов вважається, що фразеологізм використано вдало й доречно?

4. З якою мовою українська мова має спільні фразеологічні одиниці? Наведіть приклади.

5. У чому особливості синонімів, антонімів, омонімів у лексичці?

6. Що треба знати, добираючи для контексту фразеологізми?

Творча самостійна робота № 4

1. Складіть кілька речень, уводячи в них фразеологізми. Перекладіть російською мовою, порівняйте фразеологізми в обох мовах.

2. До кількох російських фразеологізмів доберіть українські відповідники.

3. Випишіть з української літератури чи періодики текст, у якому вжито синонімічні ряди.

4. Наведіть приклади крилатих висловів. Уведіть їх у речення.

5. Що треба пам'ятати під час перекладу фразеологізмів?

СЛОВОТВІР І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ

Словотвір (будова слова, різні способи словотворення) тісно пов'язаний з культурою мовлення. Саме неувага до будови слова, незнання правил правопису префіксів, суфіксів призводить до прикрих помилок і в усному мовленні, і на письмі. Слід урахувати чергування голосних та приголосних у коренях слів і на межі значущих частин. До речі, якщо немає стилістичної мети, необхідно уникати тавтології.

Пор. приклади:

1. *Таким чином, ми чинили так, щоб допомогти йому якнайшвидше. Отже, ми чинили так, щоб допомогти йому якнайшвидше.*

2. *Таким чином ми діяли так, щоб...*

Тому ми діяли таким чином, щоб... (розвантажили речення).

Під впливом писемного мовлення (бо втрачається контроль за вимовою) часто порушується й усне, оскільки для одного й другого існують неоднакові (а нерідко й протилежні) закономірності. Знання морфемного складу слова і вміння його аналізувати учні здобувають у середній школі. Однак словотвірний аналіз, що пов'язаний із морфемним і впливає з нього, засвоюється слабше.

Ознайомимося з найголовнішими термінами словотвору.

Під **словотвором** розуміється розділ мовознавства, який вивчає творення нових слів на основі вже наявних

за допомогою відповідних лексико-граматичних засобів. У кожному повнозначному слові виділяються значущі частини слова — морфеми. Це корінь (основне лексичне ядро слова), префікс, суфікс та закінчення: *ви-бор-о-ти* (*ви-* — префікс, *-бор-* — корінь, *-о-* — суфікс і *-ти* — формотворчий суфікс). Проте починати морфемний аналіз найкраще з поділу повнозначного відмінюваного слова на основу і закінчення: *дудк-а* (*дудк-* — основа, *-а* — закінчення). В основі визначаємо корінь *дуд-* і суфікс *-к-*. Це похідна основа, що утворилася від твірного слова *дуда* (твірна основа *дуд-*). При творенні іменників із зменшено-пестливим значенням досить продуктивний є формант *-ка* (формант — словотворчий суфікс разом із закінченням): *діж-ка*, *річ-ка*, *руч-ка*, *ніж-ка*, *ніч-ка*, *піч-ка*, *дір-ка*, *миш-ка*, *лав-ка*, *гір-ка*, *гич-ка*, *зір-ка*, *пуч-ка*.

Слово *дудка* утворилося з непохідної твірної основи *дуд-* і може стати твірним для іншого однокореневого слова (*дудочка*). Твірна основа *дудочк-* утворилася з твірної основи *дуд-* з допомогою продуктивного суфікса *-очк-* (пор. *кучочка*, *грудочка*, *гусочка*, *лавочка*, *скибочка*). Під твірною основою розуміється така основа, що служить для утворення нового похідного слова: *ліс* — *лісний* — *лісник* — *лісничий* — *лісництво*; *ліс* — *лісовий* — *лісівник* — *лісівницький* — *лісівництво*. Отже, словотвірний аналіз робиться тоді, коли треба зв'язати утворене слово (похідне) з твірною основою, щоб виявити мотивованість похідного слова. Нове (мотивоване) слово зумовлюється значенням і звучанням іншого однокореневого (мотивуючого) слова, яке вважається первинним щодо нього (основним, вихідним, тобто твірним). У мотивованому слові треба виявити твірну основу, а в ній — кореневу й афіксальну морфеми і встановити словотвірну модель. Під нею розуміється зразок, за яким творяться нові слова, причому вони з'являються в тісному єднанні з давніми на основі словотворчих елементів. Ця особливість мови дає змогу творити нові слова і заново пізнавати створені раніше, звільняючись від запам'ятовування величезної кількості слів, яку фіксують різні словники української мови. Адже словотвірних моделей набагато менше, ніж слів у мові. При визначенні словотвірної моделі враховуються твірна основа і словотворчий афікс. Так, досить продуктивними є моделі, за якими творяться нові слова від дієслівних основ за допомогою формантів *-ння*, *-ття*, *-ка* із значенням узагальненої дії: *читання*,

визначення, написання, запрошення, побиття, накриття, здобуття, доставка, давка, ломка, накладка, наклейка, накривка, застілка, зачіпка. Моделі віддієслівних іменників із суфіксом *-ій* непродуктивні: *палій, крутій, водій, носій*.

Твірні основи поділяються на *непохідні* і *похідні*. Непохідні основи (*гай, неб-о, пол-е, сад, бал, дуб*) збігаються з коренями. Проте корінь слід відрізнити від основи, оскільки він має загальне значення, а основа — більш конкретне лексичне і граматичне. Основу виявляємо в кожному повнозначному слові, а для визначення кореня потрібно добирати ціле словотворче гніздо (групу однокореневих слів, що утворені від одного і того самого мотивуючого слова і перебувають з ним та одне з одним (за ступенем спорідненості) в ієрархічній залежності): *кут — куток, закуток, покуття, трикутник, кутовий*.

Вправа 96. Утворіть гнізда однокореневих слів, розміщуючи їх послідовно з наростанням афіксів в основі слова.

Меблевий, порозкидати, ймення, ганьба, кидати, ганити, мебльовик, ганьбити, іменний, мебльований, розкидати, ганьблений, ім'я, підкинути, іменувати, перекинутий, ганебний, іменований, меблювати, кидатися, мебляр, йменнячко, закиданий, ганебність, кидок, меблювання, іменувати, меблювальник, перекиданий, іменований, меблі.

Вправа 97. Зробіть морфемний аналіз слів за таким зразком:

Звільнення — *звільненн-* (основа), *-я* (закінчення); *-віль-* (корінь), *з-* (префікс), *-н-*, *-енн-* (суфікси).

Зворухнути, індивідуаліст, мастило, медоносний, обвінчати, слухняність, попоїжджу, платіжний, переманювати, іммігрантський, подарунковий, куплю, розграфлений, робітничий, обвинувачувати, ізольованість.

Вправа 98. Виявіть твірні основи у наведених похідних словах.

Качанистий, імпортування, засолений, гардеробник, місткість, пополохати, примітка, нормований, нововведення, матеріалізувати, масажист, інтербачення, гнаний, боговідступник, бронебійний, роз'єднувати, кип'ятильник, килимарство, легковажно, розстебнути, закуплений, повинний, перекипіти, раптом, повідривати, ворогувати, кип'ячений.

У коренях слів і на межі морфем відбуваються різні мовні явища, недотримання яких негативно впливає на культуру мовлення. Ці явища вивчає розділ мовознавства *морфологія*, тобто зв'язок морфології та фонетики. При словотворенні та словозміні в цих випадках

відбуваються фонетичні зміни, що впливають на звуковий склад морфем та слів: чергування, усічення, нарощення, накладання.

Чергування — це закономірна взаємозаміна звуків в одній і тій самій морфемі в різних формах одного слова або в кількох словах: *рік* — *року*, *кров* — *крівця* — *кривавий*, *шість* — *шести* — *шостий*, *дух* — *душа*, *крига* — *на кризі*, *купити* — *куплений*, *мостити* — *моццю*, *спересердя* — *сердитий*, *дорога* — *дорожній*, *села* — [се'ло], *жити* — [жи'вѐ], *знаєш* — [зна́йе'с'с'а], *річка* — [р'іц'ц'і].

Усічення — це явище, зв'язане з відсіканням кінцевих відрізків твірного слова у структурі похідного: *свиснути* (від *свист*), *вторгнення* (від *вторгнутися*), *акумуляція* (від *акумулявати*), *пізнання* (від *пізнавати*).

Нарощення — звуки, які з'являються в структурі твірної основи, хоч відсутні у твірному слові (*слідкувати* — від *слід*), або, навпаки, з'являються окремим елементом у похідному слові: *пастух* (від *пас-ти*).

Накладання — це суміщення початку і кінця різних словотворчих частин: *німецький*, *слухач*, *діяч*, *донецький*.

У мовній практиці спостерігається дія кількох явищ одночасно: накладання, усічення і чергування (*чеський*), накладання й усічення (*одеський*, *поліський*, *черкаський*), накладання і чергування (*турецький*, *паризький*, *запорізький*), усічення і чергування (*перехід*, *надходження*).

На межі морфем відбувалися такі історичні явища, як спрощення і перерозклад.

Спрощення — це історичне явище, при якому слово втрачає свою внутрішню форму і набуває цілісного немотивованого значення; грані між морфемами стираються, з'являються нові кореневі морфemi, які утворюють нові кореневі гнізда: *вухо* — *подушка*, *давати* — *дарунок*, *білий* — *білизна*, *гурт* — *гурток*, *байдуже* — *говорити дуже*, *гілка*, *голова* — *голий* (лисина), *ведмідь* — *мед*, *відати*.

Перерозклад — це такий історичний процес, при якому в складі слова переміщуються межі морфем. Наприклад, відбулося скорочення основ на користь закінчень (*нос-иш* — *нос-ить* — *нос-имо* — *нос-ите* — *нос-ять*), злилися суфікси в один блок (*робіт-ник*, *напиль-ник*, *рубиль-ник*), з'явилися протетичні приголосні у словах *г-оріх*, *г-острий*, *в-улик*, *в-улиця*; від *горно* утворилися слова *горщик*, *горня(тко)*, *гончар* та ін.

Вправа 99. Утворіть від іменників прикметники з суфіксами *-ськ(ий)*, *-цьк(ий)*, *-зьк(ий)* і поясніть різні морфологічні явища.

Словак, грек, ткач, Гаага, Карабах, Лейпциг, Гринвіч, Кавказ, Выборг, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук, таджик, чуваш, Золотоноша, Рига, Кобеляки, Чернівці, Калуш, Калуга, Ясси, Черкаси, Сиваш, баски, Мекка, латиш, Владивосток, волох, Гамбург, Воронеж, Норвегія, Кандалакша, узбек, Галич, Дамаск, чех, Польща, Казбек, Абхазія.

Вправа 100. Утворіть від прикметників іменники з суфіксом *-ин(а)* і поясніть морфологічні явища.

Київський, прилуцький, галицький, хмельницький, вінницький, батьківський, сумський, одеський, рівненський, івано-франківський, полтавський, донецький, миколаївський, ізмаїльський, турецький, панський, козацький, херсонський, кам'янець-подільський, московський.

Вправа 101. Утворіть від прикметників та прислівників вищий ступінь і поясніть різні фонетичні явища на межі морфем.

Легкий, швидкий, дуже, низько, високий, далекий, молодий, близький, красний, коротко, дорогий, вузько, широкий, слизько, глибокий, міцний, важко, тяжкий, крихкий, довгий, тонко, малий, товстий.

Вправа 102. Поясніть, у яких словах літери *з, н, в, й* протетичні.

Вугілля, у вічі, про нього, вівтар, вівці, вівса, вогонь, відбивати, вісім, вночі, вдова, відкуп, вуглекислота, вуглець, вудка, вузол, вуж, вузько, вуз, вуздечка, вуйко, вулкан, вус, вуста, вухо, вчений, вчитель, гойдалка, голка, голова, гордий, горіховий, гострити, гарба, гарбуз, гавкати, галузь, гайда, гвинт, голуб, господар, гукати, гумор, гуркати, густий, Євсевій, Ярина, Юля, єдиний.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ

У сучасній українській мові є кілька способів словотворення, які об'єднуються у дві групи — афіксальні і безафіксні. В афіксальних способах (від лат. *affixus* — прикріплений) основним засобом вираження словотвірного значення похідного слова виступає афікс. У різних підручниках він називається морфологічним способом. Але після відокремлення словотвору від морфології його доцільніше називати афіксальним способом. Адже у східнослов'янських мовах афікс посідає провідне місце. Він має абстрактне значення, яке конкретизується в слові при його сполученні з твірною основою: *піднести, зрізати, міжгір'я, міжнародний, спеціальність, кількість, доброта, голота*.

Суфіксальний спосіб

Суфіксальний спосіб полягає в тому, що за допомогою суфікса і системи флексій похідного слова виражається словотвірне значення: *механ-ік, -а, -ові, -ом, -у, -и, -ів, -ам, -ами, -ах; квасол-ин-а, -и, -і, -у, -ою, -ам, -ами, -ах*. Суфікси властиві усім основним частинам мови, причому похідні слова можуть належати як до тієї самої частини мови, що й твірні основи, так і до іншої: *селянин — селянство, око — очко, щедрий — щедрість, чорний — чорніти, веселий — веселенький — веселити — весілля, діяти — діяльний — діяльність, білий — білизна — біло, гарний — гарно, птах — пташиний — птаство, чемний — чемно*.

Від іменників творяться іменники з оцінним значенням (*кіт — котик, коточок, котисько, котище; брат — братик, браток, братусь, братунь, братчик; рука — ручка, рученька, ручисько, ручище; вітер — вітерець, вітрець, вітрюган, вітрисько, вітрище*); із збірним значенням (*птаство, учительство, професура, апаратура, шопеніана, олімпіада*); із значенням одиничності (*пташина, травинка, солонинка, цибулина*); імена дітей та назви малих тварин (*Михась, Мишко, каченя, цуценя, Степанко, Миколка, Оленка, Іванко, Маруня, Маруся*); назви, що походять від іменників чоловічого роду (*киянин — киянка, італієць — італійка, англієць — англійка, співак — співачка, москвич — москвичка, але співець, читець*); іменники із значенням особи (*газетяр, маляр, практикант, дипломник, комбайнер, циркач, бородань, вихователь*); із значенням місткості, приміщення (*попільниця, салатниця, стайня, кав'ярня*); із значенням місця (*городище, попелище, просище, пшеничниця*).

Від прикметників творяться іменники із значенням узагальненої ознаки (*ніжність, доброта, жовтизна, глибина*); назви осіб, живих і неживих предметів — носіїв ознаки (*бідняк, роботяга, хитрюга, чернетка, порожняк, вечірка, академка*).

Від дієслів творяться іменники із значенням узагальненої дії (*читання, переноска, боротьба, листування*); із значенням творця дії — назви осіб, знарядь, інструментів (*учитель, борець, брехун, віялка, пила*); із значенням місця (*читальня, сушарка, училище, вітальня, їдальня, пекарня*).

Вправа 103 Випишіть іменники; поясніть значення суфіксів.

1. Помалу розстигались поля, наближались переліски, балки, виринав хуторець самотній, вкритий садовим гіллям, з криницею під вербою, та й знов поля, поля без кінця... (*Пчл.*). 2. Білі пушинки снігу легенько падали на землю, в ямки кінських копит і, здавалось, хотіли замести і слід кривавих гостей... (*Кос.*). 3. Сивий туманець підіймається від води і покриває долину тремким серпанком (*Шевч.*). 4. Худорлявий дядько (начищені чоботи, чорний піджачок, плаский картузець, акуратна щіточка вусів) стоїть коло машини, але, видно, їхати нікуди не збирається... (*Гуц.*). 5. Отакий собі мамин пестунчик у білих штанцях до колін і з шлейками. З бантом на шиї. Фу, яка була бридота, той костюмчик! (*Шевч.*). 6. І сонна вулиця знову позіхнула, збила ногами дітвори пісок і покотила дитячий вереск так сильно, що порушила у соняшниках сон собаки Жука; він, не розкриваючи очей, клацнув зубами, загарчав і заспокоївся... Хотів гавкнути, але рішив — даремне і пересунув за сонцем голову в гарбузиння (*Кос.*). 7. Господиня, дивлячись десь убік, сказала, що півників не продасть, бо тримає на пір'я (*Гуц.*). 8. — Це Юрко Чорний, — каже Борис, і Вовка Кравченко тицяє мені величезне ручисько (*Шевч.*).

Прикметникові суфікси менш різноманітні, ніж іменникові. З ними творяться прикметники здебільшого від іменникових основ: а) від тих, що означають неживі предмети (*шкіль-н-ий, стін-н-ий, сосн-ов-ий, гір-ськ-ий, дощ-ан-ий*); б) від тих, що означають істоти (*Вал-ин, сестр-ин, Марі-їн, брат-ів, студент-ськ-ий, дит-яч-ий, бобр-ов-ий, хохул-ев-ий*).

Від дієслівних основ утворюються прикметники із значенням процесуальної ознаки: *повтор-н-ий, поспіш-н-ий, шип-уч-ий, кол-юч-ий, леж-ач-ий, вис-яч-ий, розсип-част-ий, розваж-лив-ий*.

Від прислівників утворився ряд прикметників за допомогою суфікса *-н-* та інтерфікса *-ш-*: *учорашний, завтрашний, сьогоднішній, вранішній*.

Дієслова творяться від іменникових і прикметникових основ (*прас-ува-ти, форм-ува-ти, вчител-юва-ти; сол-и-ти, зл-и-ти, чорн-і-ти, весел-і-ти*), від займенників та вигуків (*ох-а-ти, ой-к-а-ти, ти-к-а-ти, я-к-а-ти, ну-к-а-ти, няв-ч-а-ти*).

Дієслівні суфікси часто складаються з одного голосного звука (*вод-и-ти, терп-і-ти, гр-а-ти*), або з двох (*да-ва-*

ти, ста-ва-ти, крик-ну-ти), чи рідше з трьох (мал-юва-ти, дар-ува-ти, базар-ува-ти). А в іншомовних словах можуть поєднуватися кілька суфіксів (марш-ир-ува-ти, дрес-ир-ува-ти).

Прислівникові суфікси — це закам'янілі колишні закінчення іменників чи прикметників або суфікси, що вживаються у прикметниках: *добр-е, широк-о, блискуч-е, верх-и, трох-и, пішк-и, двіч-і, низ-еньк-о, дорог-уват-о*.

Вправа 104. Випишіть різні частини мови; поясніть суфікси, визначивши їхнє словотвірне значення.

I

Вони прокинулись уранці і, взявши снасті, подались до Десни. Сонце ще не зійшло, і по сивуватій воді курівся туманець. Він сходив де-не-де пасемками, волокнистими хмарками, розливався білявими озерцями над водною гладдю, а річка бистро бігла під тими химерними заростями, і вони теж наче злегка посувались над течією... Човен, пофарбований у голубе, рясно вкрився маковим зерном роси, і весла, що стояли вночі коло намету, теж були мокрі... Хоч би тобі вітрець війнув — тихо було, і лише човен порушив ту тишу, шерхнувши днищем по піску, та весла сонно булькнули у воду (Є. Гуцало).

II

Боги святкували весілля. Одна лише Еріда, богиня чвар, не брала в ньому участі. Самотньо блукала вона біля печери, підступно виношуючи помсту богам, що не покликали її. Нарешті придумала. Узяла золоте яблуко і крадькома кинула його на весільний стіл — найпрекрасніший. Ось тут і спалахнула суперечка між трьома богинями: Герою, Афіною і Афродітою. Кожна вважала себе найпрекраснішою... Дорого коштувала ця суперечка. Вона призвела до Троянської війни та загибелі Трої. Так свідчить про «яблуко розбрату» відома грецька легенда. А ще вона свідчить про те, що то було не звичайне яблуко, а золотий плід айви: у місцях, де відбувалися ці події, ні культурних, ні дикорослих яблунь тоді просто не було... (З газети).

Вправа 105. Уставте замість крапок пропущені суфікси та поясніть словотвірне значення їх.

А круг.. мене було так радісн.., так хорош..! Кут.. у гаю був повний жи..я, розкошів. Сонце зазир..ло крізь гілля на мою галяв..у, грало пром..м і там дал.., на якомусь озер..і; близько мене жвав.. гула бджіл..а над

свіжою ліс..ою квіт..ою. А над всім розляг..вся щебет солов..ий: десь так близько, в гушав..і, соловей співав так голосн.., так відрадісн..!.. Він нагадав мені соловй..ий спів тієї ночі, — хоч тепер лунав по-інш..: в тому ніч..ому співі, у гаю, обли..ому місяч..им світ..ом, чут.. було щось таєм..е, ..., а тепер, ясним, соняч..им, свіжим ран..ом, соловй..ий спів лунав рад..ами, чистим щастям, волею... Та він рвав мені душу (Олена Пчілка).

Префіксальний спосіб

Найбагатша і найвиразніша префіксація — у дієсловах: *під'їхати, доїхати, заїхати, переїхати, від'їхати, наїхати, об'їхати, проїхати, приїхати, з'їхати, в'їхати; засміятися, посміятися, відсміятися, насміятися, досміятися, розсміятися, висміяти.*

За допомогою префіксів творяться прикметники (*най + кращий, пре + гарний, над + звуковий, не + розумний, про + фашистський, без + формний*).

Серед префіксів чимало іншомовних, наприклад: *екстра + модний, ір + раціональний, архі + модерний* тощо.

За допомогою префіксів відбувається творення й деяких іменників: *не + стача, не + спокій, дис + гармонія, де + кваліфікація, ультра + звук, суб + тропіки, екс + президент, реа + німація.*

Із власне українських та праслов'янських префіксів відомі малопродуктивні: *уз-* (*узвіз, узвар, узвишшя*), *пра-* (*правнук, пращур*), *су-* (*сусід, сузір'я, сув'язь*), *па-* (*пасербиця, пасклин, пагорбок, пасинок*).

Для творення прислівників уживаються ті самі префікси, що й для прикметників: *пре-* (*препогано, прекрасно*), *не-* (*неякісно, нечемно*), *над-* (*надзвичайно, наднормативно*), *архі-* (*архісерйозно*), *супер-* (*суперсучасно, супермодно*).

Вправа 106. Визначте у словах префікси та поясніть їх словотвірне значення.

Зачувши людину, дятел перестав цюкати, повів гартованим дзьобом з боку в бік і націлив його на Олеся: чого тобі тутечки? Здригнувся, хльоснув крилом по корі і зник, залишивши у вузькому дуплі шишку. Олесь хотів дістати її і покуштувати, та передумав — і притулився вухом до стовбура. Його ледве помітно розгойдувало, під корою щось жалібно скрипіло, а внизу під подошвами в Олеся ворушилося коріння — помирає сосна... Олесь нагріб чобітками снігу під окоренок, утрамбував його гарненько і,

вирішивши, що тепер сосна не впаде, погицав через замети до школи (*Г. Тютюнник*).

Вправа 107. Перепишіть, замість крапок вставте префікси, які найточніше відповідають слову в контексті.

Інакше було, коли повинь ..ступала перед жнивими. Тоді все ..мулила вода, і збіжжя ..гнило на пні. Літо, коли це діялось, було дуже сльотаве. ..настанний дощ з тучами і хмароломами казав сподіватися повені. Люди були перед тим ..помічні. Сіна не можна було ..брати, бо ..днини дощ, ніщо не могло ..сохнути.

Кожний тремтів і боявся не так уже ..врожаю, як того лиха — повені, котра, крім того, що ..бирає всю працю з поля, ..береться ще й до хат і тут біди ..робить. Люди лягали спати не ..дягаючись, ..стали ..ганяти худобу на пасовище, а годували її з рук чим хто мав — торішньою соломою тощо. Кожний знав, що якби повинь ..хопила худобу на оболоні, тоді вона певно ..пала б.

Дністер робив людям ..сподіванки. Не раз було ..збирає води повні береги, здається, ось-ось вода ..ллється, а тут ні з цього ні з того вода кудись дінеться, та хіба ..мул на ..бережних вербах ..казує, як високо вода сягала. Іншого знов разу, часом у погідний день, ..хлине Дністром стільки води, що аж берег ..ливає (*А. Чайковський*).

Префіксально-суфіксальний спосіб

За допомогою цього способу творяться: прикметники від іменних та дієслівних основ (*безземельний, дошкільний, надхмарний, приморський, небезпечний, нерозважний*); прислівники від префіксів прийменникового походження та суфіксів, що виникли із закінчень прикметників, іменників (*по-товариськи, по-шахрайському, вчетверо, помалу, влітку, уранці*).

Вправа 108. Випишіть слова, побудовані за допомогою афіксального (морфологічного) способу словотворення.

Шлях оживає поволі. Поки лежав сніг, його темна асфальтова спина раз у раз вкривалася кригою, а по боках — кучугури, студжені колючими вітрами.

Наставання весни шлях відчував першим — жадібно ловив щедre проміння і відігривав свою задубілу натруджену спину. А потім, вдоволений, парував теплом і розсував на узбіччя почервонілі від злості кучугури. І мчав на привілля — через горби та видолінки, через поля й луки. І гналися по ньому валки машин. На шлях виходили села й хутори, махали руками, просили і погро-

жували, але машини летіли, мов очманілі, випускаючи за собою чорні, сизі клуби диму. І тільки добрі та вмісті автобуси ласкаво зупинялися і запрошували до себе на коротку гостину.

Такий закон шляху (Д. Прилюк).

Осново- і словоскладання

Цей тип словотворення досить продуктивний в іменниках та прикметниках і непродуктивний у дієсловах та прислівниках. Іменники, наприклад, творяться за продуктивними моделями корінь + корінь: іменника й дієслова (*землекоп, водомір, гуртожиток*); іменника та іменника (*лісостеп, водолікарня, нафтобаза*); прислівника й дієслова (*скоропис, всюдихід*); прикметника й іменника (*білоручка, сірошийка*).

За цими самими моделями утворені й деякі складні іменники — прізвища людей (*Голобородько, Синьогуб, Криворот, Високос, Жовтобрюх*). Деякі іменники творяться без сполучної голосної за моделлю числівник + іменник (*чотирикутник, тригранник, дворушник, п'ятиборець, шестиденка*), дієслово + іменник (*Назовибатько, Перебийніс, Тягнирядно, Вітрогон, Непийпиво, Залийвода*).

Зверніть увагу: іменники із сполучними голосними пишуться разом, за винятком тих, які означають одиниці виміру (*літако-виліт, людино-година, пасажиро-кілометр, тонно-миля*). Якщо сполучна голосна відсутня, іменники можуть об'єднуватися в одне поняття: *прес-бюро, прес-пап'є, прем'єр-міністр, плащ-дощовик, бал-маскарад, барометр-висотомір, динамо-машина, крейсер-авіаносець, батько-мати, хліб-сіль*.

Для творення складних прикметників уживаються моделі прикметник + **о** + прикметник (*синьо-жовтий, блідо-зелений, машинно-тракторний*), числівник + іменник + **(ов)** **(н)** **ий** (*двадцятичотирьохповерховий, п'ятдесятишестикілометровий, стосімдесятип'ятилітній*). А в утворенні таких складних прикметників, як *сільськогосподарський, повітряно-десантний, східноукраїнський*, використані синтаксичні та морфологічні засоби: з підрядного словосполучення утворено одне слово, оформлене відповідними суфіксами та флексіями.

З погляду культури мовлення звернімо увагу на творення складних прикметників із числівниковою основою *два, три, чотири*. Якщо друга частина складного прикмет-

ника починається на приголосний, то числівники в першій частині стоять у називному відмінку (*чотиригранний, триметровий*), а якщо на голосний — то в родовому (*трьохелементний, чотирьохактна н'еса, двохаршинний*). Це правило не поширюється на складні прикметники, першою частиною яких виступає складений числівник (*двадцятичотирьохлітровий, дев'яностотрьохградусний, н'ятдесятидвохкілометровий*).

Правила правопису складних прикметників (через дефіс пишеться чи разом) регулюються способами їх творення. Якщо складні прикметники утворені сурядним способом (одна складова частина не залежить від другої), то вони пишуться через дефіс: *машинно-тракторний, синьо-зелений, історико-філологічний, садово-городній, блідо-рожевий, темно-синій, кисло-солодкий, випукло-вгнутий*. Коли спосіб творення підрядний (одне слово залежить від другого), то складний прикметник пишеться разом (*карі очі — карокий, білий сніг — білосніжний, Біла Церква — білоцерківський*).

Запам'ятайте, що складні прикметники з першою числівниковою основою необхідно відрізнити від складених порядкових числівників, які пишуться окремо (*двісті двадцять другий і двохсотдвадцятидвохкілограмовий*). Але порядкові числівники з останньою частиною *-сотий, -тисячний, -мільйонний, -мільярдний* пишуться разом, а *два, три, чотири* стоять у родовому відмінку (*двохсотий, чотирьохсотсорокати тисячний, шестисотсімдесятишестимільйонний*).

Вправа 109. Поясніть правила вживання і написання складних слів у тексті.

1. Майже кожний, хто проїжджає автотрасою біля дива-саду восени, зупиняється, щоб помилуватись червоно-золотавими, зеленими, білосніжними плодами з п'яним медовим ароматом (*Журн.*). 2. Пахла чорна земля на пагорбах між заплавами — пахла весняною жагою родити і вимерлими травами, трухлим сухостоєм і молодим пагіллям — пахла вічністю і скороминущою порою... (*Тют.*). 3. Тому при розрахунках ми повинні враховувати два показники — кількість відпрацьованих людино-днів і нормо-змін (*Журн.*). 4. Перед очима вплив із темряви куцовидий Гусько і багатозначно так посміхнувся, ніби думи його підслухував (*Д. Пр.*). 5. Формування низькоштамбових скоростиглих дерев — нескладна і нетрудомістка робота (*Журн.*). 6. По-новому глянув на толоку, всіяну рожево-білими «гусячими» квітками та кротовими

купинами, на чашу неба, обведена по берегах вузькими смужками білих ниткуватих хмарин, на гребінь лісу, що чітко виділявся на блідому небі, на хатини, приліплені до горбка, які в перспективі здавалися особливо мальовничими, на розкішний голубувато-сизий клубок перекотиполя біля його ніг і ще раз впевнився в тому, що це — не сон, а дійсність: він живе! (*Вільде*).

Вправа 110. Впишіть складні слова і словосполучення у три колонки: у першу ті, що пишуться разом, у другу — що через дефіс, у третю — що окремо.

Азбесто/збагачувальний, науково/технічний, всесвітньо/відомий, різко/виявлений, яскраво/червоний, вагоно/ремонтний, стоп/кран, життя/буття, радіо/фізичний, залізо/бетон, колісно/гусеничний, обернено/пропорціональний, світло/захисний, загально/декоративний, фото/монтаж, пасажиро/кілометр, жук/носоріг, спортивно/оздоровчий, близько/споріднений, темно/шкірий, темно/шоколадний, зовні/спокійний, прямо/залежний, лужно/кислотний, прямо/пропорціональний, постачально/збутовий, динамо/метр, учитель/словесник, жокей/клуб, східно/український, радіо/комітет, художник/портретист, вище/зазначений, суспільно/корисний, поперечно/шліфувальний, зерно/бобовий, електронно/обчислювальний, навчально/виховний, взаємно/вигідний, біло/зубий, ніжно/голубий, контрольно/ревізійний.

Абревіатури

А б р е в і а т у р и (італ. *abbreviatura* — скорочення) — це складноскорочені слова, які утворюються з окремих частин або букв повнозначних слів.

Є абревіатури ініціальні, що розподіляються на буквені (*МП* — мале підприємство, *ВКВ* — вільно конвертована валюта, *СПУ* — Спілка письменників України, *СВУ* — Спілка визволення України, *АТС* — автоматична телефонна станція, *МВС* — Міністерство внутрішніх справ) та звукові (*ООН* — Організація Об'єднаних Націй, *ПЕОМ* — персональна електронна обчислювальна машина, *АСОУ* — автоматизована система організаційного управління, *ЛАК* — Ліга арабських країн, *ЛАЗ* — Львівський автобусний завод). До ініціальних приєднуються ініціальнo-цiфрові абревіатури, які позначають здебільшого сировину, обладнання, машини, установки, пристрої і виступають засобом економії в мові:

КАЗ-150, ВАЗ-2101, ЕО-2628 (екскаватор), *АН-24, А-20, Т-40* (танки), *М-105, АШ-62* (мотори), *БФ-2* (клей), *АОТ-52-6* (електродвигун). Іноді цифри додаються до літери без тире (*Е 16* — бабіт; *П 2, П 7* — плоскісні транзистори; *АК 2802* (автоколони); *КР 100* — кранові рейки; *ШХ 15* (сталь)), цифрова частина може замінюватися буквеною (телевізор *21Т1, 26Т1*; *ЗАЗ 968М*; *ГАЗ — М*).

Бувають ще складові аббревіатури, перша частина яких може бути короткою чи довгою залежно від звучання і значення (*райвиконком, техінформ, виконроб, військкомат*). Сюди відносяться і такі слова, як *рація, мопед* та частковоскорочені аббревіатури, утворені від частини першого слова і цілого другого (*нацбанк, завкафедрою, замдекана, завклубом, страхагент, інформбюро, авіакомпанія, електроінструмент, телебачення, радіомовлення, держустанова*). Від них іноді у вжитку залишаються усічені слова: *зав, зам, пом, спец*.

Зрідка в одному слові поєднується кілька типів. Такий спосіб — з м і ш а н и й: *УВЧ-терапія, обльво, УкрНДІ-Мет, УкрНДІшвейпром*. До усічених слів відносяться буквений позначення літаків *АН-24, ТУ-154, ЯК-15*.

Вправа 111. Запишіть аббревіатури повнозначними словами за допомогою «Словника скорочень в українській мові» (К., 1988).

ПКБ, ОНДІС, СКА, ДЕК, ФІФА, санепідстанція, РТС, НАП, НДПІ, ОМ, ДВРЗ, ПРЗ, ПТІ, САДУ, СВЕМА, АСУ, МІБІ, дорсанупр, КЮФ, Мінфін, міськелектротранспорт, МІС.

Вправа 112. Утворіть складноскорочені слова від повнозначних слів, дотримуючись моделей творення аббревіатур.

Професійно-технічне училище, Спілка африканських журналістів, санітарно-епідеміологічне відділення, перфораційна обчислювальна машина, міський електричний транспорт, Міністерство транспорту України, норми будівельного проектування, окружний комітет, Організація українських націоналістів, Українська республіканська партія, управління побутового обслуговування населення, навчально-виробниче підприємство, начальник господарського управління, автоматизована інформаційна система, інститут науково-технічної інформації, Іноземна юридична колегія, універсальний магазин.

Вправа 113. Виберіть із сучасної преси 10 аббревіатур різного способу творення і 10 з цифровими та буквеними позначеннями.

Лексико-синтаксичний спосіб

При цьому способі похідне слово утворюється шляхом злиття слівформ синтаксичного словосполучення в одне слово: *споконвіку, впівголоса, запанібрата, утридорога, натщесерце, Панібудьласка, Нерозлийвода*.

Зливатися можуть службові слова з повнозначними: *попідвіконню, по-вашому, по-третє, по-товариськи, по-джентльменськи, злегка, згарячу*. Або зливаються повнозначні слова: *Вишгород, вічнозелений, зірвіголова, пройдисвіт, злодій, добродій, тепловій, теплотраса, теплохід, сінокіс*.

Морфолого-синтаксичний спосіб

Цей спосіб застосовується тоді, коли у мові відсутній лексичний паралелізм і потрібна заміна однієї частини мови іншою: *зернові, злакові, диспетчерська, приїжджі, майбутнє*. У таких словах змінюються семантика і граматичні категорії.

Розрізняють такі види перехідності:

1. **Субстантивация** (перехід частин мови в іменники): *рідні та близькі, завідуючий, минуле, бобові, цивільний, черговий, варенична, набережна, колишне, Лозова, Приозерне, лісничий, відпочиваючі, поранені*.

2. **Ад'єктивация** (перехід дієприкметників у прикметники): *варений (ячмінь), молотий (овес), печена (картопля), смажені (факти)*.

3. **Адвербіалізація** (перехід різних частин мови у прислівники): *верхи, зимою, зроду, лежачи, добре, блискуче*. Тут спостерігається лексикалізація граматичних форм (перетворення елементів мови в окреме повнозначне слово): *вкупі, нарешті, довіку, доволі, навесні, спідкопита, спідлоба, вдостачу, удосвіта*.

4. **Проніміналізація** (перехід різних частин мови в займенники): *певний, даний, цілий, діло, справа, факт, один*.

5. **Препозиціоналізація** (перехід інших слів у прийменники): *близько (півночі), навколо (сосни), всередині (палацу), назустріч (вітру), завдяки (друзям), залежно від (обставин), на чолі (групи), протягом (доби), наперекір (долі), у зв'язку з (відсутністю) та ін.*

6. **Кон'юнкціоналізація** (перехід інших частин мови у сполучники): *проте, зате, що, незважаючи на те що, так що, у зв'язку з тим що, після того як, відтоді як, через те що, тому що*.

Лексико-семантичний спосіб

Цей спосіб словотворення називається ще омонімним, тобто таким, коли слова в мові з'являються внаслідок розщеплення значення слова на окремі самостійні значення, причому досить далекі від своєї першооснови: *байка* (матерія) — *байка* (жанр літератури), *бокс* (вид спорту) — *бокс* (вид зачіски, стрижки) — *бокс* (хромована шкіра спеціальної обробки) — *бокс* (ізольована кімната в лікарні, гуртожитку тощо), *вал* (насип) — *вал* (хвиля на морі) — *вал* (технічна деталь), *провідник* (у літаку, поїзді) — *провідник* (в електриці), *бар* (малий ресторан) — *бар* (одиниця атмосферного тиску) — *бар* (поперечна мілина в гирлі ріки чи коло берега) — *бар* (деталь гірничого комбайна або врубової машини), *вечірка* (зібрання людей) — «*Вечірка*» (газета).

Вправа 114. Поясніть, яким способом утворилося те чи інше слово, введіть його в речення.

Ланка, КраЗ, могутність, міськком, шістнадцятиповерховий, толока, колона, профспілка, зелень, безпідставний, розщедритися, газифікація, тонно-кілометр, утридорога, народногосподарський, у галузі культури, посівна, «Київ», узлісся, колискова, щедрівка, під час канікул, балка, ТУ-134, машино-день, Кам'янець-Подільський, лезоподібний.

Підсумкові запитання

1. Що таке словотвір?
2. Чи усвідомили ви, що неувага до будови слова та незнання правил правопису префіксів, суфіксів призводить до прикрих помилок як в усному мовленні, так і на письмі?
3. Що таке морфема?
4. Що таке корінь й основа слова?
5. Що розуміється під твірною основою?
6. Що вивчає розділ мовознавства морфологія?
7. Які ви знаєте способи словотворення? Схарактеризуйте їх.
8. Що таке аббревіатура?

Творча самостійна робота № 5

1. Складіть речення, підкреслюючи у словах твірні основи.
2. Складіть кілька речень, використовуючи усі способи словотворення. Поясніть уживання моделей під час творення слів.
3. Напишіть кілька аббревіатур; опишіть коротенько ваше місто, область чи село, по можливості вводячи в текст аббревіатури. Поясніть написання використаних аббревіатур.

МОРФОЛОГІЯ

ЧАСТИНИ МОВИ

ІМЕННИК

Іменником називається частина мови, яка об'єднує слова, що називають предмет, явище тощо.

Іменники поділяються: на назви і с т о т, що відповідають на запитання *х т о?* (*дівчина, юнак, Віталій, Таня, Гай, студент, в'юн*); на назви н е і с т о т, які відповідають на запитання *щ о?* (*вишня, квітець, субота, вечір, Київ, Москва, тайга, дощ, гай*).

Іменники з конкретним значенням охоплюють загальні назви (*діврова, озеро, місто*), власні назви (*Жанна, Байкал, Севастополь*), а також назви, що виступають то загальними, то власними: *сонце* (денне світило) і *Сонце* (зірка), *місяць* (світило) і *Місяць* (планета), *земля* (грунт) і *Земля* (планета).

Іменники мають рід (жіночий, чоловічий, середній і спільний), ч и с л о (однину, множину). Тут ми зосередимо увагу на відмінах та відмінках, розглянемо також правопис іменникових суфіксів — написання у суфіксах *е, и, і, ї, о*.

Українська мова, на відміну від російської, має 4 відміни і 7 відмінків.

I відміна

До I відміни належать іменники жіночого, чоловічого (а ще спільного) роду на *-а, -я* (*ромашка, скнара, доля, Хома, суддя, вежа, дірка, метелиця, сирота*).

Іменники I відміни мають тверду, м'яку і мішану групи.

Т в е р д а — це іменники з основою на твердий приго-

Відміна	Рід	Закінчення	Приклади
I	жіночий і чоловічий	<i>-а, -я</i>	<i>ромашка, доля, Хома, Ілля</i>
II	чоловічий	нульове (твердий чи м'який приголосний) та <i>-о</i>	<i>ранок, учитель, батько, Юрко</i>
III	середній жіночий та іменник <i>мати</i>	нульове	<i>сонце, озеро, багаття юність, мати</i>
IV	середній	<i>-а, -я</i> , що при відмінюванні приймають <i>-ат, -ят, -ен</i>	<i>курча, пташеня, ім'я</i>

лосний (крім шиплячих) та закінченням *-а* (*журба, дружба, Микола*).

М'яка — іменники з основою на м'який приголосний і закінченням *-я* (*Марія, воля, надія*).

Мішана — іменники з основою на шиплячий і закінченням *-а*: *тиша, круча, ложка*.

Розгляньмо правопис відмінкових закінчень іменників.

У сучасній українській мові сім відмінків. Іменники I, II і III відмін мають кличний відмінок (*Таню, Миколо Григоровичу, школо, весно, радосте*).

Подаємо зразки таблиць відмінювання іменників I відміни.

О д н и н а

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>книга</i>	<i>яблуня, подія</i>	<i>межа</i>
Р.	<i>книги</i>	<i>яблуні, події</i>	<i>межі</i>
Д.	<i>книзі</i>	<i>яблуні, події</i>	<i>межі</i>
З.	<i>книгу</i>	<i>яблуню, подію</i>	<i>межу</i>
О.	<i>книгою</i>	<i>яблунею, подією</i>	<i>межею</i>
М.	<i>(на) книзі</i>	<i>(на) яблуні, (на) події</i>	<i>(на) межі</i>
Кл.	<i>книго</i>	<i>яблуне, подіє</i>	<i>межо</i>

Поданий вище зразок відмінювання показує, що іменники твердої групи у родовому відмінку закінчуються на *-и* (*книги*), м'якої та мішаної — на *-і (-ї)* (*яблуні, події, межі*); у давальному і місцевому відмінках — закінчення *-і (-ї)* (*книзі, яблуні, події, межі*); знахідний відмінок

у твердій та мішаній групах має закінчення **-у** (книгу, межу), а в м'якій — **-ю** (яблуно, подію); в орудному відмінку тверда група закінчується на **-ою** (книгою), м'яка та мішана — на **-ею, -єю** (яблуною, подією, межею). А кличному відмінку притаманне закінчення **-е, (-є), -о** (книго, яблуно, подіє, межо), а також **-ю** (бабусю, Олю).

Вправа 115. Випишіть іменники I відміни, розподіляючи їх на групи. Поясніть відмінкові закінчення і визначте за ними граматичні категорії іменників I відміни.

Журавель і лисиця

На болоті в очереті на купині жив журавель, там же, трохи оддалік, жила лисиця. Вони щодня зустрічались, їм не раз доводилось вести між собою розмову про своє життя. Разів два ходили в куми до дровни. Одного разу лисиця попрохала журавля до себе в гості:

— Приходь, куме, до мене в гості, а то ми з тобою уже давно познайомились, а досі одне в одного не були в домі.

— Добре, кумасю, сьогодні зайдю.

Лисиця побігла додому, наварила молочної каші з манної крупи, розмазала її по тарілці і дожидала гостя. Прийшов журавель, лисиця заходилась його частувати...

Журавель нахилив голову до тарілки, довбав-довбав носом по тарілці, нічого не зачепив, у рот жодної крихітки не попало. А лисиця не дримала, швиденько язиком лизь-лизь і живо спорожнила тарілку.

Журавель, ідучи од лисиці, в свою чергу попрохав її до себе на обід:

— Приходь же й ти, кумасю, до мене завтра, я приготую смачний обід.

— Добре, добре, прийду, твоя гостя.

Журавель добув кубушку з вузьким горлом і глечик з широким горлом. В кубушку наложив рисової каші з маслом, а в глечик укинув мишу і стояв, дожидав гостю. Дивиться — мчить лисиця. Він низько поклонився і каже:

— Милості прошу, кумасю, сідай обідать, у мене обід з двох страв.

Почали вони обідать. Журавель раз по раз устромляв голову в кубушку і на весь рот ковтав кашу. А лисиця вертілась біля кубушки, хвостом виляла та тільки облизувалась, а каші дістать не могла. То понюха, то лизне край горла кубушки, то пильно подивиться всередину, а голову ніяк не може просунуть. Лисиця бачить, що журавель уже

доїда кашу, одійшла од кубушки і приступила до глечика. Побачивши в глечичку мишу, сказала:

— Ти, куме, доїдай кашу, а я приймусь за другу страву.

Лисиця кинулась до глечика і насилу всунула в нього свою голову, саме в горлі дуже туго йшла. Просунувши в горло голову, лисиця почала клацать зубами, ловила мишу... (Народна казка).

Множина

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>книги</i>	<i>яблуні, події</i>	<i>межі</i>
Р.	<i>книг</i>	<i>яблунь, подій</i>	<i>меж</i>
Д.	<i>книгам</i>	<i>яблуням, подіям</i>	<i>межам</i>
З.	<i>книги</i>	<i>яблуні, події</i>	<i>межі</i>
О.	<i>книгами</i>	<i>яблунями, подіями</i>	<i>межами</i>
М.	<i>(на) книгах</i>	<i>(на) яблунях, (на) подіях</i>	<i>(на) межах</i>
Кл.	<i>Н.</i>	<i>Н.</i>	<i>Н.</i>

Отже, у множині іменники твердої групи в називному відмінку закінчуються на **-и**, м'якої та мішаної — на **-і, -ї**. Родовий відмінок в усіх трьох групах має нульове закінчення (слід також пам'ятати про паралельні закінчення: *старост* — *старостів*, *легень* — *легенів*).

Деяким іменникам притаманне закінчення лише **-ей** (*стаття* — *статей*), а деяким — лише **-ів**: *суддя* — *суддів*.

Іменники твердої та мішаної груп у давальному, орудному й місцевому відмінках закінчуються на **-ам, -ами, -ах**, а іменники м'якої групи — на **-ям, -ями, -ях**.

У знахідному відмінку виступають форми або називного відмінка — назви неістот (*хмари, кулі*), або родового — назви істот, осіб (*княнок, сестер*).

Кличний відмінок також приймає закінчення називного відмінка: *княнки, сестри, мрії*.

Вправа 116. Випишіть іменники I відміни, поясніть закінчення і групу іменника.

1. Пізніше, гадаючи, мабуть, що Глинськ — це прірва, яка проковтне все, непмани звозили сюди товари з усього світу, але місцеві лихварики також не дримали й ті самі сукна, сатини, перкалі, бумазеї, зброю, плуги, січкарні і навіть кірати віддавали в борг, чого не могли дозволити собі їхні залітні конкуренти, або, як їх тут називали, — чужоземці (*Земл.*). 2. По стінах висять образи іншого походження, ярмаркового. Вона (Докія) не віддавалася пустим мріям і спокусам про золоті гори десь там у

Молдавах та інших чужих краях, а знала працювати в границях своєї батьківщини (О. Коб.). З. Лукія заходить з жінками до хати: тут брудно, повітря сперте, постеля збита кублом, тільки й веселять око рушнички яскраві на стінах... Гарненьке дитинча спить у колиці... (Гонч.).

II відміна

Таблиця закінчень іменників II відміни

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>брат, батько</i>	<i>чародій, сонце</i>	<i>обруч, газетяр</i>
Р.	-а	-я	-а
Д.	-ові, -у	-єві, -ю, -ю	-єві, -у
З.	-а	я, -е	-о, -а
О.	-ом	-єм, -ем	-ем
М.	(на) -ові, -у	(на) -єві, -ю, -і	(на) -і, -єві
Кл.	-е, -у	-ю -е	-е

Як бачимо, II відміна об'єднує іменники чоловічого роду з нульовим закінченням (*ранок, учитель*) і з закінченням **-о** (*батько, Юрко*), а також іменники середнього роду з закінченням **-е, -о, -я** (*сонце, озеро, багаття*), крім тих, які при відмінюванні мають суфікси **-ат-, -ят-, -ен-** (*гусеняти, теляти*).

О д н и н а

Як і I відміна, II поділяється на три групи: **т в е р д у**, до якої належать іменники чоловічого і середнього родів з основою на твердий приголосний, крім шиплячих (*вітер, Юрко, цебро*); **м'як у** — іменники чоловічого роду з основою на м'який приголосний (*швець, палій, чародій*), іменники середнього роду з основою на м'який приголосний та **-е** (*чуття, взуття, листя, деревце*), іменники з суфіксами **-ар-, -ир-**, наголос у яких при відмінюванні переходить з основи на закінчення (*буквар — букваря, кобзар — кобзаря*); **мішану** — іменники з основою на шиплячий (*вогнище, обруч, кортеж*) та іменники чоловічого роду зі словотворчим суфіксом **-яр-** і з наголосом на закінченні: *газетяр, газетяря, газетярі, газетярів*.

З таблиці видно, що в родовому відмінку однини іменникам середнього роду притаманні флексії **-а, -я** (*пальта, зерна, моря*).

Іменники чоловічого роду в родовому відмінку закінчу-

ються на **-а (-я)** або **-у (-ю)**. Закінчення **-а (-я)** приймають назви конкретних предметів, істот (*велосипеда, Петра, зайця*), географічні назви (сіл, міст — *Ходорова, Студенця, Канева, Києва, Ужгорода*).

Слід пам'ятати, що у назвах річок пишеться закінчення **-а (-я)**, коли воно наголошене, і **-у** — коли воно ненаголошене. Пор.: *Дністра́, Дніпра́, Дінця́ і Німану, Бугу, Нілу, Ам'уру*.

Закінчення **-а (-я)** мають терміни (*відмінка, числа, ядра, градуса, але стану, роду, періоду*); назви будівель (*флігеля, корівника, але даху, будинку, коридору*).

Флексію **-у (-ю)** приймають абстрактні та збірні іменники (*спорту, розуму, погляду, лісу, гурту*); назви матеріалу, маси, речовини (*меду, квасу, піску, але вівса, хліба*); назви установ, закладів, організацій (*університету, заводу, клубу, штабу*); явищ природи (*світу, дощу, вітру*); ряд іншомовних слів (*епосу, альманаху*). У географічних назвах **-у (-ю)** пишеться тоді, коли це назва краю чи країни (*Ірану, Азербайджану, Сибіру, Афганістану, Уралу, Ізраїлю*).

Закінчення залежить і від значення іменника. Наприклад: *лудана* (одягу) і *лудану* (тканини), *гурта* (архітектурної деталі) і *гурту* (групи), *листопада* (місяця) і *листопаду* (часу опадання листя), *бала* (одиниці виміру) і *балу* (танцювального вечора), *листа* (паперу) і *листу* (листя), *борта* (посуду, одягу) і *борту* (судна), *бора* (свердла) і *бору* (хімічного елемента), *булата* (зброї) і *булату* (сталі).

Не можна забувати і про паралельні закінчення **-а (-я)**, **-у (-ю)**: *двора́ — двóру, стола́ — сто́лу, моста́ — мо́сту, паркана́ — паркáну*, які залежать від наголосу.

У давальному відмінку всі іменники закінчуються на **-ові, -еві (-єві), -у (-ю)**. На **-ові, -у** — іменники твердої групи; на **-еві (-єві), -ю** — м'якої групи; на **-єві, -у** — мішаної групи. Наприклад: *відпочинкові — відпочинку, Андрієві — Андрію, ковалеві — ковалю*.

У знахідному відмінку іменники, що означають назви істот, мають флексію родового відмінка, а назви неістот — називного: *брата, коня, але вінок, папір*.

Орудному відмінку притаманні закінчення **-ом, -ем (-єм)**: *папером, вінцем, краєм*, іменникам середнього роду на **-я** — закінчення **-ям** (*багаттям, прислів'ям*).

У місцевому відмінку іменники закінчуються на **-і (-ї), -у (-ю), -ові, -еві, (-єві)**. На **-і (-ї)** — коли перед іменником пишуться прийменники **в (у), на, при (у Харкові,**

в університеті, на подвір'ї, на платті, при комітеті); на **-у (-ю)** — якщо перед іменником пишеться прийменник **по** (по Харкову, по університету, по подвір'ю), а на **-ові, -еві (-еві)** — незалежно від прийменників: у батькові, на батькові, по батькові, при батькові (ковалеві, Андрієві).

Кличний відмінок має закінчення **-е, -у (-ю)**: сину, Петре, краю.

Найчастіше помилок припускаються при вживанні іменників II відміни в родовому відмінку: буряк — буряка (одного), але буряку (збірне значення), соняшника — соняшнику, чагарнику, коридору, сараю (за новим правописом).

Стилістично збіднюється мова, якщо у давальному відмінку замість урізноманітнення закінчень в іменниках (назвах осіб), як наприклад, інженерові Скляру, Анатолієві Семеновичу, вживають інженеру Скляру, Анатолію Семеновичу. Необхідно урізноманітнювати закінчення і в місцевому відмінку (на кленові, на клену, на клені).

Іноді неправильно вживають іменники у кличному відмінку, замінюючи його називним. Кличний відмінок має своєрідні закінчення, що надають реченню динаміки, милозвучності (навіть і неживим предметам): Ой, не шуми, луже, зелений байраче (Нар. тв.); Земле моя, всеплодющая мати... (І. Фр.).

Вправа 117. Випишіть іменники II відміни, поясніть відмінкові закінчення і належність іменника до певної групи.

Демонстрування фільму тільки-но закінчилося, вражений зал мовчав, і оплески зірвалися лише тоді, коли на авансцену перед екран вийшли кіноактори, яких представив публіці завідуючий відділом Ткаченко...

Світло било в очі. Крізь зливу жовтого проміння прожекторів Нестор вихопив з темряви три перші ряди і в другому, скраю, побачив старого огрядного Стефурака, що ледве вмщався в кріслі; побачив його і не здивувався, бо якщо Стефурак ще живий, то де йому, колишньому режисерові й директорові цього театру, бути, як не тут — на прем'єрі Несторового фільму?..

Пухкенькі пальчики директора театру вже намацали його, гімназиста другого класу... (Р. Іваничук).

Множина

Як видно з таблиці (с. 131), називний відмінок має закінчення **-и** (ранки, університети), **-а, -я** (вікна, моря) та **-і, -ї** (плечі, краї).

Відмінки	Тверда група	М'яка група	Мішана група
Н.	<i>батьки</i>	<i>чародії</i>	<i>газетярі</i>
Р.	<i>батьків</i>	<i>чародіїв</i>	<i>газетярів</i>
Д.	<i>батькам</i>	<i>чародіям</i>	<i>газетярам</i>
З.	як Р.	як Р.	як Р.
О.	<i>батьками</i>	<i>чародіями</i>	<i>газетярами</i>
М.	<i>(на) батьках</i>	<i>(на) чародіях</i>	<i>(на) газетярах</i>
Кл.	як Н.	як Н.	як Н.

Паралельні флексії іменників називного відмінка — *-и, -а: вуси — вуса, рукави — рукава* тощо.

У родовому відмінку іменників чоловічого роду усіх груп — закінчення *-ів (-їв): берегів, голубів, гаїв, ясенів*.

Спостерігається розбіжність у закінченні середнього роду. В основному — закінчення нульове (*вражень, озер, сердець, побачень*), але іноді може бути і флексія *-ів: відчуттів, життів*.

Приклади паралельної флексії родового відмінка: *пледей — пліч, полів — піль*.

Давальний відмінок має закінчення *-ам (-ям): польотам, берегам, дворам, полям*.

Знахідний відмінок з назвою істот має флексію родового відмінка (*коней, птахів*), а з назвою неістот — називного (*курени, каштани, дерева, поля*).

Паралельні форми іменників знахідного відмінка такі: *бачу гусей і гуси, лебедів і лебеді*.

В орудному відмінку виступає закінчення *-ами (-ями): батьками, морями, квітами*.

Паралельні форми орудного відмінка: *чоботами — чобітьми, крилами — крильми, колінами — коліньми*.

У місцевому відмінку вживаються закінчення *-ах (-ях): (у) садах, ставках, краях, ліхтарях*.

Примітка. Паралельні форми використовують для того, щоб мова звучала гарно й виразно — не було шаблону.

Вправа 118. Перепишіть речення, розкриваючи дужки.

З моїх (плечі) Йосип зняв хустку; з моїх (плечі) чоловік зняв хустку. Птах змахнув (крила) — Львович попрямував далі; птах змахнув (крила) — ламаної стрічки як і не було. У пітьмі запахло (коні). Дядьки загнукали (чоботи) за воротами.

Вправа 119. Складіть кілька речень, використовуючи паралельні форми; поясніть написання іменникових закінчень.

Вправа 120. З поданого тексту випишіть іменники II відміни. Визначте групи іменників і поясніть відмінкові закінчення.

I

Все у Великому Устюзі дерев'яне: тротуари, вулиці, будинки і храми. Лише дзвони у храмах з чистої міді. Кажуть, що їх чути на всю північ Росії, а вперше озвалися вони іще на честь коронації Івана Калити. Потім великоустюзькі майстри по дереву понесли своє мистецтво у стольні гради, там їх роботи славляться і досі; нібито знамениті Кіжі на Ладозі також витворені їхніми руками.

II

Єгор виростав у родині знаменитих майстрів. Кожне літо усі сім синів з батьком залишали Устюг і йшли зводити дерев'яні церкви рідкісної краси. Єгор був підлітком, але і його брали для науки. Хлопець не боявся висоти, почував себе крилатим на дерев'яних банях, і старий Чавдар міг радіти з того, що має такого гарного спадкоємця. На зиму поверталися до Устюга, проїдали свої заробітки, святкували Паску і знову йшли пріч — то на Валдай, то на Поволжя, а то на Новгород-Сіверщину, де здавен віддавали перевагу дерев'яним храмам. Останню свою церковцю Чавдари склали у Батурині, там поховали вони свого батька, який зірвався разом з незакріпленою банею. Баню сини поставили на місце, але без батька їхня велика родина розпалась, розсіялась по світу. Двоє старших братів загинули на першій світовій, четверо ж поміняли професію — пішли в плотогони, шахтарі, ливарники, а ось він, Єгор, літає. Міняються аеродроми, все з глибини країни посувається сюди — на захід та на захід, ось він і кочує з аеродрому на аеродром своїм небесним ходом — ще недавно стояли в Чугуєві, а до маневрів уже тут, під Житомиром, на річці Гуйві (*В. Земляк*).

Відмінювання прізвищ, імен та по батькові

Прізвища, імена та по батькові відмінюються, як звичайні іменники. Наприклад: *Павло* — як іменник II відміни *батько*, *Микола* — як іменники I відміни *сестра*, *ріка*; *Гирик* — як чоловік; *Андрій*, *Сергій* — як іменник II відміни м'якої групи *змій*; *Марія*, *Надія* — як іменники I відміни м'якої групи *армія*, *мрія*; *Микитівна* — як іменники I відміни твердої групи *нива*, *вода* і т. д.

Не відмінюються:

а) жіночі прізвища на *-о*, приголосний та *-й* (*-ой*): *Тетяна Василенко* — *Тетяні Василенко*, *Катерина Чорно-*

оченко — з Катериною Чорнооченко, Віра Прилюк — з Вірою Прилюк, Леся Кравець — від Лесі Кравець, Варвара Броскої — з Варварою Броскої, а не Броский; іншомовні прізвища на **-их, -ово** (Марії Борзих, з Аллю Кругово) та на **-я, -о, -у, -і, -е** (Лаура де Берні, В. Гюго, А. Мюссе, Е. Золя, Анастасі де Ресто, Леонардо да Вінчі, Нетті Рейлінг-Радвані, Х. Кателлу, Бернард Шоу).

При творенні імен по батькові труднощів не виникає. Адже ми знаємо, що для творення жіночих імен по батькові використовується суфікс **-івн(а)**, а після голосних — **ївн(а)**: Станіслав — Станіславівна, Віталій — Віталіївна. Чоловічі імена по батькові творяться за допомогою суфікса **-ович**: Борис — Борисович, Андрій — Андрійович, Ігор — Ігорович, Василь — Васильович.

Проте існують паралельні утворення, і їх треба обов'язково знати. Пор.:

1. Олекса — Олексівна, Олексович
Олексій — Олексіївна, Олексійович
Гнат — Гнатівна, Гнатович
Ігнатій — Ігнатіївна, Ігнатійович
2. Ілля — Іллівна, Ілліч
Ілько — Ільківна, Ількович
Кузьма — Кузьмівна, Кузьмич (-ович)
Сава — Савівна, Савич (-ович)
Хома — Хомівна, Хомич (-ович)
Яків — Яківна, Якович і Яковівна, Яковлевич
Панас — Панасівна, Панасович
Опанас — Опанасівна, Опанасович
Атанасій — Атанасіївна, Атанасійович
Кость — Костівна, Костьович
Костянтин — Костянтинівна, Костянтинович

Зразки відмінювання прізвищ, імен та по батькові

Н. Чорнооченко,	Гай	Катерина Андріївна
Р. Чорнооченко,	Гай	Катерини Андріївни
Д. Чорнооченко,	Гай	Катерині Андріївні
З. Чорнооченко,	Гай	Катерину Андріївну
О. Чорнооченко,	Гай	Катериною Андріївною
М. (на) Чорнооченко,	(на) Гай	Катерині Андріївні
Кл. Чорнооченко,	Гай	Катерину Андріївну
Але:		
Н. Чорнооченко,	Гай	Андрій Савич (-ович)
Р. Чорнооченка,	Гая	Андрія Савича (-овича)
Д. Чорнооченку (-ові),	Гаю (-єві)	Андрієві (-ю) Савичу (-овичу)

З. Чорнооченка,	Гая	Андрія Савича (-овича)
О. Чорнооченком,	Гаєм	Андрієм Савичем (-овичем)
М. (на) Чорнооченку (-ові),	Гаєві	(-ю) Андрієві (-ю) Савичу (-овичу), (-овичеві)
Кл. Чорнооченко,	Гай	Андрію Савичу (-овичу)

Примітка. В іменах, прізвищах, що підлягають відмінюванню, відбувається чергування голосних і приголосних, як у звичайних іменниках: *Ольга — Ользі, Оленка — Оленці, Домаха — Домасі, Палажка — Палажці, Явдоха — Явдосі, Параска — Парасці; Тиміш — Тимоша, Антін — Антона, Прокіп — Прокопа, Сорока — Сороці, Навага — Навазі.*

Вправа 121. 1. Провідмінійте імена. *Назірняк Ігор Дорошович та Нечуйко Олена Іллівна.* Поясніть відмінкові закінчення. 2. Запишіть адреси (як на конверті) міста, села України й за кордон, а також повну зворотню адресу з зазначенням прізвищ, імен та по батькові.

III відміна

О д н и н а

До III відміни належать іменники жіночого роду з нульовим закінченням у називному відмінку однини (*юність, блакить, молодь*) та іменник *мати*. Груп III відміна не має.

Зразки закінчень іменників III відміни

Н.	<i>ніч</i>	<i>мати</i>
Р.	<i>ноч-і</i>	<i>матер-і</i>
Д.	<i>ноч-і</i>	<i>матер-і</i>
З.	<i>ніч-є</i>	<i>матір-є</i>
О.	<i>нічч-ю</i>	<i>матір'-ю</i>
М.	<i>(на) ноч-і</i>	<i>(на) матер-і</i>
Кл.	<i>ноч-є</i>	<i>мати</i>

В іменниках III відміни родовий, давальний і місцевий відмінки однини мають закінчення *-і*: *ночі, речі, величі, якості.*

В орудному відмінку спостерігаємо подвоєння тих приголосних, що стоять між голосними: *ніччю, річчю, величчю, каніфоллю, пам'яттю*, але: *молодістю, повістю, честю, радістю, совістю.*

Іменник *мати* відмінюється за відмінками з різними основами. Основа *мат-* — у називному та кличному відмінках, а *матер-* — у непрямих відмінках.

Вправа 122. Поясніть відмінкові закінчення іменників III відміни.

1. Молодосте-чарівнице! Хто тебе не знає?.. (П. К.). 2. За твоєю далеччю — інша даль видніється, За гіркою нивою — добра нива сіється (Мал.). 3. Та завжди пливтуть літа Минулі із дна глибокості, Обсядуть її в самоті

і будуть ділитися печаллю, Аж поки у сні, в забутті Чайками не згинуть за даллю (*Вор.*). 4. Тече річка між камінням, Россю прозивають; По тій річці серед ночі Огнища палають (*П. К.*).

Множина

Н.	<i>ноч-і</i>	<i>матер-і</i>
Р.	<i>ноч-ей</i>	<i>матер-ів</i>
Д.	<i>ноч-ам</i>	<i>матер-ям</i>
З.	<i>ноч-і</i>	<i>матер-ів</i>
О.	<i>ноч-ами</i>	<i>матер-ями</i>
М.	<i>(на) ноч-ах</i>	<i>(на) матер-ях</i>
Кл.	<i>ноч-і</i>	<i>матер-і</i>

Як бачимо, іменники III відміни множини у родовому відмінку мають закінчення *-ей* (*повістей, речей, подорожей*, але *матерів*), у давальному — *-ам, -ям* (*речам, повістям*); в орудному — *-ами, -ями* (*речами, повістями*); в місцевому — *-ах, -ях* (*на, у речах, на, у повістях*).

Вправа 123. Наведені нижче іменники поставте в орудному відмінку однини та в родовому множини. Поясніть, чому не всі іменники мають множини.

Подорож, зустріч, нехворощ, повість, повинь, честь, гордість, пам'ять, мати, піч, молодь, молодість, теплінь, купіль, скатерть, любов, тінь, вість, мідь, дерть, радість, ртуть.

IV відміна

Ця відміна є лише в українській мові. До неї належать іменники середнього роду, що мають флексію *-а (-я)* і при відмінюванні приймають суфікси *-ат- (-ят-), -ен-*: *курча, пташеня, ім'я*.

Відмінки	Однина	Множина	
Н.	<i>курч-а</i>	<i>пташен-я</i>	<i>імен-а</i>
Р.	<i>курч-ат-и</i>	<i>пташен-ят-и</i>	<i>ім-ен</i>
Д.	<i>курч-ат-і</i>	<i>пташен-ят-і</i>	<i>ім-ен-ам</i>
З.	<i>курч-а</i>	<i>пташен-я</i>	<i>ім-ен-а</i>
О.	<i>курч-ам</i>	<i>пташен-ям</i>	<i>ім-ен-ами</i>
М.	<i>(на) курч-ат-і</i>	<i>(на) пташен-ят-і</i>	<i>(на) ім-ен-ах</i>
Кл.	<i>курч-а</i>	<i>пташен-я</i>	—

Примітка. Суфікси *-ат- (-ят-)* зберігаються у родовому, давальному і місцевому відмінках. Іменники, що означають назви істот, можуть мати паралельні форми знахідного множини: *лебедят і лебедяга*.

Вправа 124. У поданому тексті визначте іменники IV відміни. Поясніть вживання суфікса *-ят-* і відповідного закінчення.

Сонце повертало на захід, коли Жайсак вирішив, що орля вже приборкане.

І, дійсно, вигляд в орляти був жалюгідний...

Побачивши їжу, орля радісно стрепенулося і швидко і боязко проковтнуло кілька шматочків м'яса. Потім Жайсак розбив грудку цукру на три шматочки і поклав один з них орляті в дзьоб. І орля почало обережно брати їжу з людських рук, як учора брало її з батькового або матиного дзьоба (*З. Тулуб*).

Для культури мовлення важливо вміти вживати іменникові суфікси і знати їх правопис — написання у суфіксах **е, и, і, ї, о**.

Буква **е** пишеться у суфіксах **-еньк-**, якщо перед суфіксом генетично м'який приголосний або шиплячий (*воленька, рученька*); у суфіксах **-ечк(а), -ечк(о), -ечок** після м'яких приголосних та шиплячих (*стежечка, горщечок*), а після твердих приголосних — **-очк-, -очок** (*білочка, садочок*).

Літера **о** пишеться після твердого приголосного: *рибонька, бідонька*, але *лебедонька*, хоч — *лебідь*.

И пишеться у суфіксах перед **к** (*котик, братик*), крім іншомовних слів, у яких стабільність не зберігається — маємо **и, і, ї** (*лінгвістика, педагогіка, мозаїка*); у суфіксах **-ир, -ич** (*пасажир, Дрогобич*); у суфіксі **-ичок** (*човничок, парничок*); у суфіксі **-ичк(а)**, який походить від **-иц(я)** (*суничка, дрібничка*); у суфіксі **-ин(а)** (*малина, калина*); у суфіксі **-ив(о)** (*паливо, мереживо; але марево*), а також в іншомовних суфіксах **-ир, -ист, -изм** після **д, т, з, ц, с, ж, ч, ш, р** (*поводир, інтурист, афоризм*), проте після голосних пишеться **ї** (*егоїст, героїзм*).

Вправа 125. Випишіть іменники, визначте суфікси та поясніть, якого відтінку вони надають словам.

Попик ішов не озираючись. Це була та ж таки заросла травою дорога, якою приїхав він сюди; крок старого став сягнистий, часом він і підбігав, а за ним котилася кругла й моторна грудочка собачати.

Дві сльозинки скотилися із синіх, як цей ранок, очей... (*В. Шевчук*).

**Іменники, що вживаються лише в однині
або лише у множині,
та невідмінювані іменники**

1. Іменники о д н и н и: *міль, студентство, туризм, фут-*

бол, гнів, альпінізм (із збірним та абстрактним значенням).

2. Іменники, що вживаються тільки у множині, мають тотожні закінчення з іменниками I — IV відмін, проте не належать безпосередньо до жодної з них: *канікули, сани, окуляри* тощо.

3. До невідмінюваних іменників належать:

а) іншомовні слова з закінченням **-а (-я)** (*амплуа, бра, Ніколя*), **-о** (*брутто, лібрето, Руссо*), **-у (-ю)** (*кенгуру, меню, фрау, Тарту*), **-е (-є)** (*Улан-Уде, каланхоє, алое, Данте, ательє*) та з закінченням **-і** (*Кутаїсі, Міссісіпі, Міссурі, леді, торі*);

б) українські жіночі прізвища на **-о** та на приголосний: *Дем'яненко Катерина, Костенко Ліна, Гирич Олена*;

в) російські прізвища на **-их, -ово**: *Мелих, Черних, Ігнатково*;

г) аббревіатури: *СБУ, СНД, ООН*;

д) складноскорочені іменники: *райвно, завкафедрою*.

Вправи на закріплення теми

Вправа 126. Запишіть іменники у колонки відповідно до відмін, вказуючи, де треба, групу; випишіть: а) невідмінювані іменники; б) іменники, що вживаються тільки в однині; в) іменники, що вживаються лише у множині; г) іменники, що мають паралельні форми, допишіть паралельні форми.

Троянда, Микола, Галя, калина, межа, листоноша, каштан, Шевченко Наталя, Шевченко Юрій, Василенко, море, село, багаття, чай, листя, гай, богатир, дощ, роль, біль, мати, каченя, пташеня, немовля, нетто, Варвара Ковальчук, Марокко, альпінізм, Людмила Пасько, Володимир Пасько, бачу ластівок, ХТЗ, ПТУ, завмаг, мрія, леді, пані.

Вправа 127. Наведені іменники запишіть у кличному відмінку.

Тополя, урочистість, тополенька, тато, Юрко, Надія, Сергій, Андрій, любов, кохання, мама, мати, матуся, неня, донечка, син, синочок, Григорій Павлович, Олег Сергійович, Таїсія Андріївна, Олена Савівна, Любов Григорівна, Леся Михайлівна, пісня, земля, дідусь, Ігор, доня.

Вправа 128. Поставте подані іменники у називному відмінку множини.

Вітер, характер, поїзд, професор, вікно, поле, двір, звір, птах, ліс, сторож, холод, прапор, берег, бліндаж, концерт, шофер, комар, столяр, явір, озеро, мрія, ознака, чоловік, край, ніч, гніздо, мати, лікар, змій, прохід.

Вправа 129. Запишіть іменники у родовому та орудному відмінках однини.

Київ, завод, цукор, ліс, Дніпро, Херсон, Дунай, Дніпропетровськ, Кременчук, процес, престиж, кореспондент, край, стан, Буг, простір, телефон, колектив, фейлетон, нарис, п'ятірка, біль, долар, шахтар, зеленавість, стукіт, ступінь, колискова, Сибір, степ, камінь, буряк, колос, центр, честь, подорож.

Вправа 130. Перепишіть текст, розкриваючи дужки; обґрунтуйте закінчення.

I

Юність! Певне, найкращі (пісня) про тебе співаються тоді, коли ти десь уже за далеким (перевал). І якщо ти навіть була гіркою, якщо в тебе рябіли на (спина) латки, а в (торбинка), з якою ти виходила на (робота), лежав шматок (житняк) та пляшка (вода), якщо не сонце світило тобі в обличчя, а дихали воєнні грози — юність, ти все одно прекрасна! Минуть (рік), лихо в твоїй (свідомість) відступить за (туман), пам'ять просіє крізь густе сито спомини, і виявиться — все гірке, що тебе колись гнітило, розвіялося, як пил на (вітер). Виявиться, що в (пам'ять) залишилися не (будяк), які кололи твої босі, порепані (нога), а (соловей), які співали тобі (пісня)...
(*М. Руденко*).

II

Чи не вічна таїна (природа): кожен на (світ) народ — і менший, і більший — раптом виколосить у когось із своїх (син) чи (дочка) усього самого себе.

У неповторній духовній (самобутність), (могутність), (краса), в національних (дивоквіт) своєї (душа), у (всеосяжність) світобачення, відчуття, у нескінченному... (поривання) (дух), у неминучій на історичних (шлях) раннячій (туга) й (виплески) щастя з (серце), коли в одному (дихання) титан і його народ у (болі), (муки), в (лють), у нелюдській, здавалося б, (напруга) виборюють щось для кращої своєї (доля), підносячи самих себе (*А. Москаленко*).

Вправа 131. Перекладіть текст українською мовою; випишіть виділені іменники, поставте їх у давальному відмінку, дописуючи паралельні закінчення.

Остров Цусима, заросший **лесами** и огражденный подводными рифами и скалами, оставался от нас слева. Его не было видно за крутящейся мглой. Он только угадывался и рисовался в воображении **чудовищем**, этот безмолвный **свидетель** разыгравшейся здесь трагедии. На нем высоко взметнулся каменный пик, голый и раздвоенный,

називається по логіці «Ослиніе уши». Отныне этот остров с «Ослиными ушами» будет вечным памятником навсегда обесславленного царского режима... (А. Новиков-Прибой).

Вправа 132. Перекладіть текст українською мовою; у виділених словах поясніть написання *ц, і*.

Мне показалось, что какая-то сила качает и несет меня в мировом пространстве, подчинив мощному ритму. Мерцающие искорки вспыхивали и пролетали мимо. Я догадывался, что это звезды и огненные кометы, сопровождающие мой полет среди светил. Когда в своем качании я снова достиг вершины амплитуды и уже готов был пуститься в обратный путь, где-то ударил и загудел громадный гонг. Неисчислимо долго, целые столетия, безмятежно канувшие в вечность, наслаждался я своим исполинским полетом.

Но сон мой начался меняться, а я уже понимал, что это сон... (Дж. Лондон).

ПРИКМЕТНИК

До прикметників належать слова, які виражають якості, властивості істот, неістот, явищ природи. В реченні прикметники виступають узгодженими означеннями, іменною частиною складеного присудка (а субстантивовані — підметом, додатком, обставиною).

Прикметники поділяються на якісні та відносні (з-поміж відносних — присвійні). Різниця між якісними та відносними прикметниками умовна, оскільки у переносному вживанні відносні набувають якісного значення. Проте якісним прикметникам властиві вищий і найвищий ступені порівняння, наприклад: *червоні квіти* (можуть бути *червоніше* або *найчервоніше*). А відносні прикметники мають незмінні ознаки: *історичний роман, нічна прохолода*.

Від якісних прикметників утворюються іменники з абстрактним значенням за допомогою суфіксів *-ість, -ин(а), -изн(а), -от(а), -ств(о), -ств(о), -яв(а)*: *широкий — ширина, голубий — голубизна, довгий — довгота, убогий — убожество, сірий — сірість, синій — синява*.

Вправа 133. Випишіть прикметники, поясніть їх значення і належність до груп за значенням.

Довгі вечірні тіні перекреслюють порослу споришем вулицю. У хмарі рожевої курави повертається з степу міська череда. Задумливо, не поспішаючи, крокують спереду широкогруді корови, похитуючи головою і важким,

повним молоком, вим'ям. Поквапливо і ніби злякано дріботять брудно-сірі, нещодавно пострижені вівці (З. Тулуб).

Розгляньмо творення прикметників вищого і найвищого ступенів порівняння.

Вищий ступінь утворюється додаванням до основи якісного прикметника суфіксів *-ш-*, *-іш-*: *широкий* — *ширший*, *чарівний* — *чарівніший*.

П р и м і т к а. При утворенні вищого ступеня від сусідства кінцевих приголосних основи *г*, *з*, *ж* із суфіксом *-ш-* унаслідок чергування та дисиміляції виникає звукосполучення *жч* (*дорогий* — *дорожчий*, *низький* — *нижчий*, *тяжкий* — *тяжчий*), а сполучення приголосного основи *с* із суфіксом дає звукосполучення *шч* (орф. *щ*): *високий* — *вищий*, *красний* — *кращий*.

Вищий ступінь порівняння може творитися способом суплетивізму (*добрий* — *ліпший*, *поганий* — *гірший*); додаванням префікса *най-* до прикметника вищого ступеня (*чарівніший* — *найчарівніший*, *голубіший* — *найголубіший*, *щиріший* — *найщиріший*, *холодніший* — *найхолодніший*) утворюється найвищий ступінь прикметників.

Для підсилення найвищого ступеня використовуються частки-префікси *як-*, *що-*: *щонайголубіший*, *якнайщиріший*, *якнайхолодніший*.

Ступені порівняння творяться також за допомогою прислівників *більш*, *найбільш*, *менш*, *найменш* (*найбільш витривалий*, *найменш демократичний*, *менш популярний*, *більш відомий*, *більш самостійний*).

Ступені порівняння не утворюються від прикметників типу *босий*, *порожній*, *білозубий*, *архіскладний*, *синьо-фіолетовий* тощо.

Вправа 134. Випишіть якісні прикметники. Поясніть художні особливості їх.

I

Осінь перевертає його думку, розводить у ній нечувані досі громи, тортує серце... Ігор Цимбала хоч і проживає у великому місті, але думками рветься до свого села. А тут...

То, правда, щойно сплив з дахів прозорими окапинами березень, уздовж набережної, з пологих берегів, на яких оживала під ще лінкуватим огрівом сонця торішня, притоптана пізними слідами закоханих трава, усміхалися молоденькі вербички, сплескували до неба віттям і викидали, мов намиста, зеленаві бруньки. Ще день-два, а щонайдовше тиждень — і річка забуде, що не так давно її тіло зобручували морози, що її хвилі тіснилися поміж сиво-синім льодом та замерзлим грудням; вода виповнить

предковичне русло і потече-потече, ніби навперейми за часом (В. Качкан).

II

А люди на хуторі все слухають і згадують усе інших своїх співців.

І були вони, усі ті таланти рідного люду, ті найулюбленіші діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча,— люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами у чужих людей і пасинками в доли (С. Васильченко).

Запам'ятайте 'відмінкові закінчення прикметників.

Залежно від того, на які приголосні закінчуються основи, прикметники поділяються на тверду і м'яку групи. Закінчення **-ий (-ій)** мають прикметники чоловічого роду м'якої групи в називному відмінку однини та всі прикметники жіночого роду в давальному й місцевому відмінках однини: *ранній візит, хоробрій сусідці, на високій горі*.

На **-ий** закінчуються прикметники чоловічого роду твердої групи (*природний, зворотний, червоний*). У називному відмінку множини (для всіх родів) властиве закінчення **-і** (*талановиті, срібні, дощові*). Необхідно відрізнити прикметники дієслівного походження з основою на шиплячий у називному відмінку множини, які закінчуються на **-і**, від дієприслівників з основою на **-и**. Пор.: *діючі пристрої — діючи на відстані*.

Прикметники з основою на шиплячий і **ц** в орудному відмінку однини закінчуються на **-ою**, на відміну від іменників, що закінчуються на **-єю**: *найщирішою душею, гарячою водицею, куцою одежею*.

Прикметники чоловічого і середнього роду в місцевому однини можуть мати варіантні закінчення: *на далекому — на далекім, на вечірньому — на вечірнім, на гарячому — на гарячім*.

Закінчення **-ім** місцевого однини треба відрізнити від закінчення **-им** орудного в однині цих самих прикметників: *гарячим сонцем — на гарячім сонці*. Такі закінчення притаманні лише прикметникам твердої групи, оскільки у прикметників м'якої групи закінчення тотожні: *колишнім берегом — на колишнім березі*.

Подаємо зразок таблиці відмінкових закінчень прикметників за «Українською мовою для абітурієнтів» Г. О. Козачук (К.: Вища шк., 1993.— С. 119).

Від-мін-ки	Однина						Множина	
	Тверда група		М'яка група		Прикметники на -лицій		Тверда група і на -лицій	М'яка група
	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід	чоловічий і середній рід	жіночий рід		
							чоловічий і середній рід	жіночий рід
Н.	-ий, -е	-а	-ій, -є	-я	-ий, -е	-я	-і	-і (-ї)
Р.	-ого	-ої	-ь-ого	-ь-ої	-ь-ого	-ь-ої	-их	-их (-їх)
Д.	-ому	-ій	-ь-ому	-ій	-ь-ому	-ій	-им	-ім (-їм)
З.	Н. або Р.	-у	Н. або Р.	-ю	Н. або Р.	-ю	Н. або Р.	Н. або Р.
О.	-им	-ою	-ім	-ь-ою	-им	-ь-ою	-ими	-іми (-їми)
М.	(на) -ому, (-ім)	-ій	(на) -ь-ому, (-ім)	-ій	(на) -ь-ому	-ій	(на) -их	(на) -их (-їх)

Вправи на закріплення теми

Вправа 135. Від поданих прикметників утворіть вищий і найвищий ступені порівняння.

Світлий, голубий, відомий, дорогий, прекрасний, знаменитий, рясний, молодий, чарівна, веселе, гарний, дужий, глибокий, низький, малий, тонкий, товстий, м'який, чепурний, стрункий, болючий, синій, великий, далекий, близький, широкий, тихе, високий, складна.

Вправа 136. Провідмінійте словосполучення в однині та множині.

Глибока криниця, світла кімната, яскраве сонце, білий сніг, чарівна хустка, зоряний вечір, літній ранок, синя сукня, завтрашні подорожі, холодна зима, пухнаста сніжинка, вірна подруга, гаряча паляниця, свіже лице, колючий куц, темнолиций хлопець, наймальовничіші краєвиди.

Вправа 137. З поданого уривка випишіть прикметники, перекладіть їх російською мовою і порівняйте закінчення в обох мовах.

Сизе марево клубочиться над степом.

Нагріта сонцем земля дихає парою. І в тих весняних ласкавих туманах мерехтять далекі села та гаї. Здається, легкі шовкові хмари спустилися на поля кошлатими суволями і, набравшись земної снаги, знову здіймаються у високість, єднаючи небо і землю.

Сонце і тумани. Так буває лише ранньої весни, коли пробуджується степ і розімліла земля сповнюється дивними чарами материнства... (І. Цюпа).

Вправа 138. Перекладіть текст українською мовою; з перекладеного тексту випишіть прикметники і утворіть від них ступені порівняння. Зіставте творення ступенів порівняння прикметників в обох мовах.

Обладающий сухой и горячей силой

Хоть красный перец и «иностранец» по происхождению, но воспринимается он как наш «соотечественник», потому что нашел в наших краях благоприятную почву для произрастания и благодарных потребителей. В редком доме не висит на кухне густо-красный пучок сухих перцев. Попал он в Европу из Южной Америки, видимо, во времена Колумба, хотя некоторые исследователи считают, что эта пряность была знакома латинскому миру... (Т. Попова).

ЧИСЛІВНИК

Частина мови, що виражає числову ознаку, називається **числівником**.

Числівники поділяються на кількісні — власне кількісні (*шість, чотириста, двадцять п'ять*), збірні (*трое, п'ятнадцятеро*), дробові (*п'ять дев'ятих, три цілих і одна четверта*), неозначено-кількісні (*чимало, кілька, кількадесят, кількасот*) — і порядкові (*дев'ятий, шістдесят другий*).

За морфологічним складом числівники поділяються на прості (*один, десять, сто*), складні (*триста, п'ятдесят, шістсот*) та складені (*тридцять дев'ять, сто двадцять п'ять, сімсот сорок два, сто сім, чотириста сорок*).

Числівники від *трьох* до *ста* не мають категорії роду.

Вправа 139. Запишіть цифри словами; поясніть, які це числівники за значенням та морфологічним складом.

99; 3 8/11; 765; 0,7; 1985; 6; 17; 27; 18,09; 15 13/20; 73-й; 100-й; 100 000-й; 39,009.

Правопис числівників

1. Слід запам'ятати, що в українській мові, як і в інших слов'янських, у числівника *одинадцять* приголосний **н** втратив подвоєння. Написання **ни** зберігає лише російська мова.

2. Складні числівники пишуться разом: *п'ятнадцять, п'ятдесят, дев'ятнадцять, кількасот*.

3. Складні порядкові числівники, що закінчуються на *-тисячний, -мільйонний, -мільярдний*, пишуться як одне слово: *п'ятитисячний, шестимільйонний, стодвадцятисемімільярдний* (як складні прикметники з першою числівниковою основою: *стодвадцятиміліметровий, п'ятдесятип'ятихвилинний*).

Якщо складні числівники передаються цифрами, то цифри відділяються від слова дефісом: *55-хвилинний, 20-міліметровий, 40-метровий, 30-сантиметровий*.

Складні числівники слід відрізнити від складених, де кожен компонент пишеться окремо: *сто п'ятдесят три, шість цілих і сім десятих, дев'яносто четвертий, п'ятдесят шостий* тощо.

Вправа 140. На всі вищеподані правила наведіть свої приклади. Обґрунтуйте написання числівників.

Відмінювання числівників

1. Зразок відмінювання числівників *один, два, дві, обидва, обидві, третій*:

Н. <i>один</i>	два	обидва	третій
Р. <i>одного</i>	двох	обох	третього
Д. <i>одному</i>	двом	обом	третьому
З. Н. або Р.	Н. або Р.	обох	Н. або Р.
О. <i>одним</i>	двома	обома	третім
М. <i>(на) одному</i> (однім)	<i>(на) двох</i>	<i>(на) обох</i>	<i>(на) третьому</i> (третім)

Отже, порядкові числівники відмінюються за зразком відмінювання прикметників твердої групи, а числівник *третій* — як прикметник м'якої групи.

У складених порядкових числівниках відмінюються лише останні слова:

- Н. *двісті двадцять*
- Р. *двісті двадцяті*
- Д. *двісті двадцятій*
- З. *двісті двадцять*
- О. *двісті двадцятьою*
- М. *(на) двісті двадцятій*

2. При відмінюванні числівники від *п'яти* до *двадцяти*, а також числівники *30, 50, 60, 70, 80* і неозначено-кількісні числівники у родовому, давальному та місцевому відмінках закінчуються на **-и**, в орудному — на **-ма**. Вони мають також паралельні закінчення (*п'яти* — *п'ятьох*, *восьми* — *вісьмох*, *десяти* — *десятьох*).

У числівниках на **-дцять** і **-десят**, на відміну від російської мови, при відмінюванні змінюється лише друга частина.

Н. <i>дванадцять</i>	тридцять	кільканадцять
Р. <i>дванадцяти (-ьох)</i>	тридцяти (-ьох)	кільканадцяти (-ьох)
Д. <i>дванадцяті (-ьом)</i>	тридцяті (-ьом)	кільканадцяті (-ьом)
З. <i>дванадцять (або Р.)</i>	тридцять (або Р.)	кільканадцять (або Р.)
О. <i>дванадцятьма (дванадцятьома)</i>	тридцятьма (тридцятьома)	кільканадцятьма (кільканадцятьома)
М. <i>(на) дванадцяти (-ьох)</i>	<i>(на) тридцяти (-ьох)</i>	<i>(на) кільканадцяти (-ьох)</i>

Отже, перед закінченнями **-ох**, **-ом**, **-ома** та перед **-ма** після **т** в орудному відмінку пишеться м'який знак.

3. При відмінюванні складних числівників на позначення сотень змінюються обидві частини: *двохсот, п'яти-сот, шестисот, шестистам, шістьмастами, на шестистах*.

4. Числівники 40, 90, 100 в усіх відмінках, крім називного і знахідного, приймають флексію *-а*: *сорока, дев'яноста, ста*.

5. Дробові числівники відмінюються таким чином: чисельник — як кількісний числівник, а знаменник — як порядковий.

Н. одна десята	п'ять шостих
Р. однієї десятої	п'яти (-ьох) шостих
Д. одній десятій	п'яти (-ьом) шостим
З. одну десяту	п'ять (або Р.) шостих
О. однією десятою	п'ятьма (п'ятьома) шостими
М. (на) одній десятій	(на)п'яти (-ьох) шостих

Числівники або керують іменниками, або узгоджуються з ними. Наприклад, числівник *один* узгоджується з іменниками як у відмінку, так і в роді й числі (*один брат, одна сестра, одно, одне дитя*), а числівник *одні* — у відмінку й числі (*одні сани*).

Числівник *два* — це форма чоловічого і середнього роду: *два листи, два вікна, два відсотки, два тижні, два місяці, два очки*.

Числівник *дві* має форму жіночого роду лише у називному та знахідному відмінках: *дві троянди, дві дороги, дві берези, дві липи, дві пташки*.

Числівники *два, три, чотири* вимагають від іменників називного відмінка множини з наголосом як у родовому однини: *два ро́ки, три тижні́, три бра́ти, два дуби́, чотири кле́ни, три шля́хи, два пої́зди*.

Числівники *півтора, півтори* потребують від іменників родового відмінка однини: *півтора тижня́, місяця́, дня́, півтори тонни, доби, години*.

Вправа 141. Перекладіть текст українською мовою, напишіть числа словами; обґрунтуйте зв'язок числівників з іменниками.

Водород — самый легкий, простейший и самый распространенный из всех химических элементов в природе, составляющий около 93 % всего вещества Вселенной по объему и 76 % по массе. И только 3 % приходится на долю гелия и немногим больше 1 % на все остальные элементы: углерод, железо, свинец, уран и другие.

Атом водорода состоит всего из 2 элементарных частиц: положительно заряженного протона и вращающегося вокруг него отрицательно заряженного электрона.

Водород при нормальных условиях — газ. Как и у большинства других газов, его молекула состоит из 2 атомов. Электронная связь, с помощью которой они соединены в молекулу, — одна из самых прочных и важней-

ших зв'язей в природі. Щоб перевести водород в атомне состояние, т. е. розорвати його молекулу на 2 окремих атома, необхідно затратити певне (і доволно значительне) кількість енергії (К. Гладков).

Вправа 142. Розкриваючи дужки, випишіть словосполучення з числівниками; поясніть вживання відмінкових форм іменників.

I

У звичайному відрі вміщується 10 (літр води). У тонкій чи гранчастій, що з обідком, склянці — 250 (грам). У столовій ложці — 15 (грам), у чайній — 5 (грам).

Одна гранчаста склянка вміщує 13 (столова ложка) води; столова ложка — 3 (чайна); чайна ложка — 100 (крапля); 100 (крапля) води займають об'єм 5 (кубічний сантиметр). Об'єм гранчастої склянки дорівнює об'єму 10 (сірникова коробка).

Маса (в грамах) мінеральних добрив в 1 (сірникова коробка): (аміачна селітра) — 17, (сульфат амонію) — 17, (кальцієва селітра) — 22, (суперфосфат простий порошкоподібний) — 24, (суперфосфат гранульований) — 22, (фосфатне борошно) — 34, (хлористий калій) — 18, (калійна сіль) — 20, (сірчаноокислий калій) — 25, (добривні суміші — плодоягідна, городня, квіткова) — 18, (попіл деревний) — 10, (гашене вапно) — 12 (Газ.).

II

1. Мале підприємство — заново створювані чи діючі підприємства (незалежно від форми власності) у промисловості і будівництві з чисельністю працівників до 20 (чоловік), у науці — до 100 (чоловік), в інших галузях виробничої сфери — до 50 (чоловік), невиробничої — 25 (чоловік), у роздрібній торгівлі — до 15 (чоловік). Багатопрофільні підприємства належать до малих відповідно до критеріїв того виду діяльності, який становить найбільшу частку в об'ємі реалізації продукції, робіт, послуг («Словник для підприємців і бізнесменів»).

2. Щоб визначити момент сходу і заходу Сонця для різних пунктів України, треба внести в подані у календарі відомості для Києва 2 (поправка). Одна з них — поправка, яку слід додати, щоб узнати декретний час відповідного моменту, — наведена в (таблиця) 2. Вона залежить від різниці довгот Києва та інших пунктів України. Ця поправка додається до числа сходу і заходу Сонця із вказаним у таблиці знаком плюс або мінус. Друга (по-

правка) залежить від географічної широти місця... (З календаря).

3. ...Дівчина [Олена Теліга] народилась і виросла в Петербурзі, до 15 (рік) не володіла українською мовою, але змогла проинятися болями свого рідного народу, і сталося диво: народилася висока поезія. В окупованому німцями Києві Олена очолює Спілку письменників України, видає літературно-громадський журнал «Литаври», що будить національну свідомість українців... Вос-танне вона побачила небо над Бабиним Яром 13 (лютий) 1942 (рік). Прожила трохи більше 30 (рік) (З газети).

Вправа 143. Подані цифри напишіть словами; утворіть від них порядкові числівники і складні прикметники.

400, 32, 6, 11, 16, 135, 403; 1,3; 0,03; 106000000, 96000, 25000000000, 945, 187; 25 (літрів), 47 (грамів), 55 (метрів), 60 (кілометрів), 365 (днів), 76 (років), 125 (літ), 470 (відер), 1500 (годин), 780 (тонн), 40 (віків), 18 (вагонів), 50 (років).

Вправа 144. Провідмініяйте числівники *шість, двадцять, триста, дев'ясто* (зошитів), *вісім* (каштанів), *одна четверта* (сотки), *дві п'ятих* (частини).

Вправа 145. Напишіть числівники, які мають паралельні закінчення, і провідмініяйте їх.

Вправа 146. Перекладіть уривок з твору А. Чехова українською мовою, цифри напишіть словами; обґрунтуйте написання числівників.

В (1) из летних воскресений, часов в (5) вечера, Володя, (17 лет) юноша, некрасивый, болезненный и робкий, сидел в беседке на даче у Шумихиных и скучал. Его невеселые мысли текли по (3) направлениям. Во (1), назавтра, в понедельник, ему предстояло держать экзамен по математике; он знал, что если завтра ему не удастся решить письменную задачу, то его исключат, так как сидел он в (6) классе (2) года и имел годовую отметку по алгебре $2 \frac{3}{4}$. Во (2), его пребывание у Шумихиных, людей богатых и претендующих на аристократизм, причиняло постоянную боль его самолюбию. Ему казалось, что м-ме Шумихина и ее племянницы глядят на него и его маман, как на бедных родственников и приживалов...

Вправа 147. Поставте числівники у відповідному відмінку і напишіть словами. Зверніть увагу на наголос числівників.

Працювали з 37 студентами. Дісталися до 80 кілометра. Из 40 запитань відповіли на 17. Вручили мандати 58 делегатам. Користуйтесь 11 джерелами. На 24 поїздах. Зустрілися з 69 учасниками фестивалю. До 649 карбованців додайте 598. Из 95 членів кооперативу прибуло 70. 14 заповідникам надали статусу державних. Зі 100 сту-

дентами зустрічалися гості з-за кордону. Не вистачило 88 сантиметрів стрічки. Від 11 відніміть 9.

Вправа 148. Числівники *два, три, чотири* напишіть з поданими нижче іменниками.

Центнер, мішок, відро, процент, аркуш, місяць, очко, чоловік, том, мікрофон, дах, птах, берег, нога, тонна, голова, жінка, явір, перехід, сорочка.

ЗАЙМЕННИК

Займенником називається частина мови, що вказує на предмети, ознаки, кількість, але не називає їх.

За співвідношенням з тією чи іншою частиною мови, граматичними значеннями та особливостями відмінювання займенники поділяються на такі групи: займенники-іменники (*я, ти, він, вона, воно, ми, ви, вони; себе, хто, що; будь-хто, що-небудь, ніхто, ніщо*); займенники-прикметники (*мій, твій, свій, наш, ваш, весь, кожний, цей, той, такий, сам, самий, який, котрий, чий*) та займенники-числівники (*стільки, скільки*).

За значенням займенники поділяються на особові (*я, ми, ти, ви, він, вона, воно, вони*); вказівні (*той, такий, стільки, цей*); присвійні (*мій, твій, наш, ваш, свій*); означальні (*сам, самий, весь, увесь, інший*); питально-відносні (*хто, що, який, чий, котрий, скільки*); заперечні (*ніхто, ніщо, ніякий, нічий, нікотрий, ніскільки*); неозначені (*хтось, щось, який-небудь, хтозна-який, хтозна-чий*) та зворотний займенник *себе*.

Вправа 149. Впишіть займенники, поділяючи їх за значенням. Які з них у поданому тексті переважають? Визначте розряди займенників.

Благослови, берегине, мою Україну...

«Чорнобривців насіяла мати»...— такою ніжністю ди-
хають українські пісні... У них автори простелили нам
стежину любові до неньки-України, до її мови. Як же
довго, довжелезні роки, мов сама нескінченність, ми не
прислухалися до того благання! А воно було. Проте
в тяжкому нашаруванні русифікації на нашій українській
землі звучало те благання настільки тоненько, що рвалося
від найменшого поруху; і пісня зі словами «бо я просто
українка, україночка» плаче усім своїм серцем, вихопив-
шись у напіввільний наш світ. Якби земля-матінка могла

говорити, застогнала б із відчаєм: «Хочу дихати свіжим повітрям, квітнути — своєю мовою».

Учора я бачила в очах моєї знайомої журинки від того, що не володіє українською мовою... Порадила їй вивчати, а вона лише рукою махнула — мовляв, перевантажена. А я подумала, чому ж ми такі важкі на підйом і тепер, коли дочекалися нагоди вибиратися з руїн занепаду? Українська земля рада вітати різноголосся. Кожному народові — своя школа... Настав час відродити Україну. Адже у всьому світі кожна нація дорожить своєю мовою, а ми ледь не зреклися її, мелодійної, гарної.

Сьогодні вже, слава Богу, підручники для вивчення української мови намагаються скласти не за традиційними методами, а легкими на сприймання, доступними й цікавими. Вони помножать прихильників рідної мови. І нехай відтак українські пісні дихають не журбою — радощами (Г. Кисіль).

Відмінювання особових та зворотного займенників

О д н и н а

Для всіх родів			Чоловічий і середній роди	Жіночий рід
Н. я	ти	—	він, воно	вона
Р. мене	тебе	себе	його (нього)	її (неї)
Д. мені	тобі	собі	йому	їй
З. мене	тебе	себе	його (нього)	її (неї)
О. мною	тобою	собою	ним	нею
М. (на) мені	(на) тобі	(на) собі	(на) (-ім)	ньому (на) ній

М н о ж и н а

Для всіх родів

Н. ми	ви	вони
Р. нас	вас	їх, (до) них
Д. нам	вам	їм
З. нас	вас	їх (них)
О. нами	вами	ними
М. (на) нас	(на) вас	(на) них

Примітка. 1. Зворотний займенник *себе* не має ні початкової форми, ні форми множини.

2. Запам'ятайте, що займенники *мене, тебе* з прийменниками *в (у), без, до, за* тощо в родовому відмінку та з прийменниками *на, під, перед* у знахідному відмінку мають наголос на першому складі: *у мене, до тебе, поперед тебе* тощо.

3. Особовий займенник *ви*, крім значення 2-ї особи множини, виступає як форма пошанної однини, тобто займенник стосується тільки однієї особи для вираження пошани, ввічливості. Він уживається замість особового займенника 2-ї особи однини та для вираження ввічливості при зверненні до незнайомої людини, до старших, до батьків: *Вічна слава вашому імені, мамо Маріє, красоті вашій* (Довж.). У листах форма пошанної однини пишеться з великої літери: *Несказанно дякую Вам, вельмишановна Марія Костянтинівна, за Ваші звістки про «Лимерівну»* (Мирн.).

Вправа 150. Випишіть із твору зворотний займенник з прийменником і без нього. Простежте за наголосом.

Не для себе

Солов'ї співають пісню не собі.
Не для себе квітне вишня на горбі.

Не для себе, в роках живлячи зело,
Витіка на землю сине джерело.

Кольори, і слово, і дзвінка струна —
Не собі сказав: «Ось вам дивина!»

Я дивлюсь на квітку, на легку бджолу,
Не собі співаю пісню цю малу...

Тільки в добрі очі я кажу:
«Сам щодня для себе горе я ношу!»

* * *

Я — струмок... Не втримав я себе! —
Виплеснув ество все голубе,
Щоб заграти між зеленим долом
І не повернутися ніколи...
Я — струмок! Віддав себе я в днях
Річці тій, що губиться в морях!

М. Удовиченко

Відмінювання вказівних займенників

Займенники *той* (*та, те*), *о той* (*ота, оте*), *такий* (*така, таке*), *отакий* (*отака, отаке*) відмінюються подібно до прикметників твердої групи.

Займенники жіночого роду *та, ця* в родовому й орудному відмінках однини мають такі форми: *тієї* (*тої*), *цієї*

(цеї); тією (тою), цією (цею). У мовленні переважають перші форми.

Займенники *той, цей і те, це* у місцевому однини мають паралельні форми: (на) *тому, (на) тім; (на) цьому, (на) цім*.

Для культури усного мовлення важливо знати правильний наголос у займенниках. У родовому й давальному відмінках однини займенників *той, те, цей, це* наголос падає на кінцевий склад: *тогò, томú, цьогò, цьомú*. А в місцевому та родовому відмінках з прийменниками наголос переходить на перший склад: *на тóму, на цьóму, для тóго, для цьóго, до тóго, до цьóго, не без тóго, ні з тóго ні з сьóго, не від тóго*.

Вправа 151. Виділіть вказівні займенники, визначте їх граматичні категорії.

Перед розділом «Веснянки» Дмитро Іванович робить таку коротеньку передмову: «Ці пісні співають з того дня, як почне кувати зозуля, й аж до самого Петра, цебто 27 червня»...

В отакій шані був колись власник цієї бандури та його товариство!.. А ця бандура ввійшла і в новітню історію: її малював Репін, і той малюнок уміщено в книжці... (І. Шаповал).

Відмінювання присвійних займенників

Займенники *мій, твій, свій* відмінюються за таким зразком:

Чоловічий рід	О д н и н а		М н о ж и н а (для всіх родів)
	Середній рід	Жіночий рід	
Н. <i>мій</i>	<i>моє</i>	<i>моя</i>	<i>мої</i>
Р. <i>мого</i>	<i>мого</i>	<i>моєї</i>	<i>моїх</i>
Д. <i>моєму</i>	<i>моєму</i>	<i>моїй</i>	<i>моїм</i>
З. Н. або Р.	<i>моє</i>	<i>мою</i>	Н. або Р.
О. <i>моїм</i>	<i>моїм</i>	<i>моєю</i>	<i>моїми</i>
М. (на) <i>моєму</i> (-їм)	(на) <i>моєму</i> (-їм)	(на) <i>моїй</i>	(на) <i>моїх</i>

Займенники *наш, ваш* відмінюються аналогічно до прикметників твердої групи, а займенник *їхній* — до прикметників м'якої. Перед флексією **-ого, -ому** пишеться м'який знак: *їхнього, їхньому*.

До присвійних належать займенники *його, її, їх* у родовому відмінку, коли вони мають не особове, а присвійне значення (відповідають на питання не кого?,

чого?, а чий? чия? чиє? чиї?): його сестра, її чоловік, їх учинок.

Вправа 152. Перепишіть текст, підкресліть присвійні займенники; визначте їхні граматичні категорії та функції в реченні.

I

1. І хто тільки не бачив моїх красноголовців, підхвалявав мене і питався, де набрав їх (*Стельм.*). 2. Кожен митець прагне якомога глибше й повніше заявити про себе й проявити свою умілість, здібності, талант (*Качк.*). 3. Любити своє, наше, безперечно, треба: воно «не прошене, не дане» (*Моск.*). 4. Тільки батько й мати знають, як їх діти виростають (*Н. тв.*).

II

— Це вже, тату, наше діло,— говорив найстарший його син Андрій Муха.— Ми, твої діти, не лишимо тебе, хоч би довелось й силою на віз посадити, а при нас голодувати не будеш...

— А твоя стара досвідчена голова, батьку, стане нам за двадцять робочих рук,— сказав Журавель (*А. Чайковський*).

Означальний займенник *весь* (*увесь*) відмінюється як прикметник м'якої групи, а в орудному відмінку множини закінчується на **-іма** (**всіма**). Займенник *кожний* (*кожен*), *жодний* (*жоден*), *всякий* (*всяк*), *інший*, *самий* (*сам*) відмінюються, як прикметники твердої групи.

Вправа 153. Перепишіть текст, підкресліть означальні займенники; визначте їх функції в реченні.

I

1. Зацвіло все, зазеленів безкрай степ та зашумів! (*О. Козл.*). 2. У всякого своя доля і свій шлях широкий (*Т. Ш.*). 3. Всяк розумний по-своєму: один спершу, а другий потім (*Н. тв.*). 4. Інший молод роками, та старий ділами (*Н. тв.*). 5. Всяка пташка своє гніздо боронить (*Н. тв.*).

II

Весь вечір ми дивилися пленарне засідання парламентарів. Усього Закону про захист прав споживача вони не прийняли — не вистачило часу. Голосували не весь Закон,

а постатейно. Уже кожному зрозуміло, що людство сприйме його неоднозначно (*Газ.*).

Питально-відносні займенники *хто*, що не мають форм множини, а в однині для їх відмінкових форм характерний суплетивізм. Те саме стосується й неозначених займенників *хтось*, *щось*, *дехто*, *дещо*, *будь-хто*, *будь-що*, *хто-небудь*, *що-небудь* та заперечних займенників *ніхто*, *ніщо*. Займенники *який*, *котрий* відмінюються, як прикметники твердої групи.

Відмінювання займенника *чий* (*чия*, *чие*) має таку особливість: у давальному відмінку однини він має паралельні форми *чийому* і *чиему*, а в місцевому — (*на*) *чийому*, (*на*) *чийм*.

Займенник *скільки* так само, як і кількісний числівник, позбавлений категорії числа (відмінюється як числівник *кілька* та вказівний займенник *стільки*).

Н. <i>скільки</i>	<i>кілька</i>	<i>стільки</i>
Р. <i>скільких</i>	<i>кількох</i>	<i>стількох</i>
Д. <i>скільким</i>	<i>кільком</i>	<i>стільком</i>
З. <i>скільки</i> (<i>скільких</i>)	<i>кілька</i> (-ох)	<i>стільки</i> (-ох)
О. <i>скількима</i>	<i>кількома</i>	<i>стількома</i>
М. (<i>на</i>) <i>скільких</i>	(<i>на</i>) <i>кількох</i>	(<i>на</i>) <i>стількох</i>

Вправа 154. У поданих реченнях знайдіть займенник, який не має категорії числа; визначте відмінок. Щодо інших займенників — визначте, які функції вони виконують у реченні.

I

1. — А *скільки* їй літ? — знов перебила пані... (*Л. Укр.*). 2. Іхатимемо *скільки* годин?.. (*Тер.*). 3. *Скількох* приватизація ошчасливила?.. *Небагатьох* (*Газ.*). 4. *Скількома* талантами він обдарований? *Кількома*. 5. Прочитала *стільки*, *скільки* дозволив вільний час. 6. На *кількох* гілочках ще зеленіло листя (*Авт.*).

II

1. Хто навчив вас так орати, *Мозолисті* хлопські руки? Хто навчив Вас так вмирати, за свій край приймати муки? (*О. Мак.*). 2. Що їй думалось тоді, моїй сільській босоногій Ярославні, перед людяністю, скромністю і мудрістю якої я й досі схиляю свою, уже посивілу голову (*Стельм.*). 3. Кому з журналістів не відоме трепетне почуття, коли, розгорнувши свіжий номер газети, що пахне ще друкарською фарбою, бачиш своє прізвище? (*Моск.*). 4.

Яка громада, така її рада (*Н. тв.*). 5. Хто чисте сумління має, той спокійно спати лягає (*Н. тв.*).

Вправа 155. Провідмініайте кількісний числівник, який не має категорії числа, і зіставте із наведеним зразком відмінювання.

Вправа 156. Провідмініайте слова і словосполучення.

Їхній розум, усе місто, кожний з нас, хто-небудь, чийсь рушник, усі люди, ці квіти, чийсь діти.

Вправа 157. Складіть речення із займенниками, які мають паралельні форми. Поясніть вживання паралельних форм.

Вправа 158. Випишіть займенники, позначте їх відмінкову форму.

Хай минають дні твої і ночі,
килими осінні простяглись,—
сині очі в'янути не хочуть,
сині, сині, сині, як колись.

Цим очам піснями я молюся,
сам собі я променем здаюся,
в небо їх безхмарнее дивлюся
і ніяк, ніяк не надивлюся.

Ти для мене все така ж прекрасна,
як в далекі у донецькі дні.
Твої очі сяють непогасно
синіми сонцями у мені.

(*В. Сосюра*)

Вправа 159. Перекладіть текст українською мовою, розкриваючи дужки. Зіставте відмінкові закінчення.

Киевский красавец

«Когда у (вы) цветут каштаны?»,— вот традиционный вопрос (те), кто гостил в (наш) городе или собирается к (мы) в гости. «Каштаны цветут у (мы) в мае,— отвечаем мы, киевляне, с законной гордостью,— во (все) парках и на многих улицах города».

Цветущие каштаны — роскошное, величественное и торжественное зрелище. Эта торжественность исходит, видимо, от крупных пирамидальных соцветий, расположенных по внешней стороне кроны, отчего все дерево напоминает огромную люстру, светящуюся праздничными огнями. Соцветие состоит из белых, интенсивно-розовых, красноватых или желтоватых цветков. Красный каштан очень красив, и все же для (каждый) киевлянина цветущий каштан — это, конечно, белый красавец (*Т. Попова*).

Вправа 160. Випишіть займенники, поділяючи їх на розряди. Поясніть особливості відмінювання займенників, обґрунтуйте їх написання; поставте займенники у початковій формі.

Гомони, вітре

Вона — тисячолика, і в неї — одне обличчя. В неї океан усмішок і один усміх. Як у зір, у неї — нескінченність імен і одним одне ім'я — дружина.

Цьому слову — тисячі сивих літ. І для кожного з нас незабутньою є мить, коли губи твої тихо, скоріш для себе, аніж для неї, вимовили його вперше.

А вона, та, що марилає тобі в парубоцьких снах твоїх тисячоликою, — ось тут, поруч, у тебе вдома.

І океан її усмішок — це твій океан. Незміряний і неосяжний для інших — сповна відкритий тільки тобі. Усміх її — щастя. І це щастя — твоє. Все це так, відколи відгриміли святкові тости. Ви разом, два серця — як одне. А втім, коли вас двоє — вже сім'я, щось мимоволі починає зрадливо порушувати чуття єдиного. Хто б ти не був — хлібороб чи металург, шахтар чи будівельник, — ти хазяїн, і ти глава. І поки ти ще трошечки досипаєш, вона, схопившись, коли й на світ не зазоріло, вже порається. Може, тінню майне думка: а чим ти за неї кращий? І які у тебе особливі привілеї? Але часто ми, чоловіки, не давши пророцтва, одкидаємо геть цю думку. Адже з вікомпомних часів... Просто і ясно — хазяїн, глава...

Отак і стає все на своє місце. Ти снідаєш і, коли маєш трохи часу, проглядаєш свіжу газету. А їй — нема відпочинку... (О. Хоменко).

Підсумкові запитання

1. Які іменники вживаються тільки в однині, а які — лише у множині?
2. Які ви знаєте правила правопису в іменникових суфіксах *е, и, і, ь, о*?
3. Які основні правила правопису відмінкових закінчень іменників I, II, III та IV відмін?
4. Які відмінки мають паралельні форми? Наведіть приклади.
5. Які іменники належать до невідмінюваних?
6. Які відмінкові закінчення іменників, що вживаються тільки у множині?
7. Як утворюються ступені порівняння якісних прикметників?
8. Які прикметники мають варіантні закінчення?
9. Яке закінчення мають прикметники в називному відмінку множини? Наведіть приклади.

10. У чому полягає особливість відмінювання числівників од *п'яти* до *десяти*?

11. Як відмінюються порядкові числівники і числівник *третій*?

12. Як відмінюються числівники на *-дцять* і *-десять*?

13. У чому особливість відмінювання складних і складених числівників?

14. Як числівник пов'язується з іменником?

15. Перед якими закінченнями не пишеться м'який знак?

16. Які особливості відмінювання і правопису займенників?

17. Яке значення у культурі мовлення відіграють паралельні закінчення?

Творча самостійна робота № 6

1. Складіть кілька речень, використовуючи іменники, що вживаються лише в однині, і ті, котрі мають лише множину.

2. Складіть (або випишіть з творів українських письменників) кілька речень, використовуючи іменники I відміни твердої, м'якої та мішаної груп. Обґрунтуйте вживання іменникових закінчень.

3. Складіть кілька речень з іменниками II відміни; поясніть правопис суфіксів, закінчень.

4. Складіть речення, використовуючи іменники III відміни, які в орудному відмінку мають подвоєння приголосних.

5. Спочатку випишіть з української художньої літератури чи періодики кілька речень з іменниками, що мають паралельні форми, а потім аналогічні речення складіть самостійно.

6. Придумайте словосполучення або речення, використовуючи прикметники, що закінчуються на *-ий* та *-ій*; поясніть правопис.

7. Випишіть з художньої літератури словосполучення чи речення, де вжито прикметники вищого і найвищого ступенів порівняння.

8. Складіть речення з прикметниками у називному відмінку множини.

9. Запишіть кілька складних і складених числівників словами та поясніть їх правопис. З кількісних числівників запишіть дробові й поставте їх у родовому, давальному й орудному відмінках.

10. Складіть кілька словосполучень, вживаючи займенники предметно-особові, означальні, заперечні, питально-відносні та зворотний займенник *себе*.

11. Складіть кілька речень або словосполучень, у яких ви доведете, що можете правильно користуватися паралельними відмінковими закінченнями.

12. Напишіть коротеньку сповідь на тему «Живу — для добра». Що для вас означають слова «жити для добра»? Кого з вашого оточення ви найбільш поважаєте і за що?

ДІЄСЛОВО

Дієсловом називається повнозначна частина мови, до якої належать слова, що означають дію або стан.

Дієслово має властиві йому форми і граматичні категорії часу, виду, способу, роду і стану, особи і числа.

Форми дієслова:

а) **інфінітив** із суфіксами **-ти (-ть)** (може бути

з постфіксом **-ся (-сь)** і часткою **би (б)**): *говорити, думати (-ть), журитись, співати б*;

б) особові форми (власне дієслова): *кладу, пишеш, сміємося, знають*;

в) дієприкметник та дієприслівник: *сяючий, виконаний, знаходячи, сказавши*.

Дієслово має три часи: минулий, теперішній і майбутній.

Дієслова теперішнього і майбутнього часу змінюються за особами і числами (дієвідмінювання).

Дієслова теперішнього часу поділяються на дві дієвідміни. До першої належать дієслова, які в 3-й особі множини закінчуються на **-уть, -ють** (*плачуть, співають*), до другої — на **-ать, -ять** (*кричать, сплять*).

Особові закінчення дієслів I дієвідміни

Однина

1-ша особа — **-у, -ю**: *пишу, читаю*

2-га особа — **-еш, -єш**: *пишеш, читаєш*

3-тя особа — **-е, -є**: *пише, читає*

Множина

1-ша особа — **-емо (-ем), -ємо (-єм)**: *пишемо, читаємо* (*пишем, читаєм*)

2-га особа — **-ете, -єте**: *пишете, читаєте*

3-тя особа — **-уть, -ють**: *пишуть, читають*

Особові закінчення дієслів II дієвідміни

Однина

1-ша особа — **-у, -ю**: *сиджу, стою*,

2-га особа — **-иш, -їш**: *сидиш, стоїш*

3-тя особа — **-ить, -іть**: *сидить, стоїть*

Множина

1-ша особа — **-имо, -їмо**: *сидимо, стоїмо*

2-га особа — **-ите, -іте**: *сидите, стоїте*

3-тя особа — **-ать, -ять**: *сидять, стоять*.

Примітка. До I дієвідміни належать також слова *ревіти, сопити, хотіти*, а до II — *бігти, спати, боятися*.

Отже, запам'ятаймо, як розрізнити, який саме тематичний голосний слід писати в основах і закінченнях дієслів. Адже ненаголошені **е, и** у вимові наближаються один до одного: *зупиниш*, а не *зупинеш*, *дишеш*, а не *дишиш* та ін.

Є ще архаїчні дієслова (атематичні), які не мають тематичної голосної в закінченнях. До них належать *дати*

і *-вісти* у майбутньому часі та *істи*, *бути* у теперішньому: *я дам, ти даси, він дасть, ми дамо, ви дасте, вони дадуть*.

Дієслова творяться як від іменників та прикметників за допомогою суфіксів *-а*, *-и*, *-і*, *-ну* (*обідати*, *золотити*, *біліти*, *квітнути*), так і від дієслівних основ за допомогою префіксації й суфіксації (*стиснути*, *зробити*, *прославити* — *прославляти*).

Дієслова мають три способи: дійсний (*сади цвітуть, сади цвіли, сади цвістимуть*); умовний (*сади цвіли б*); наказовий (*квітни, мій саде*. Або: *Хай життя садами буйними виріє...* (Сос.)).

Схема форм наказового способу

Особа	Однина	Множина
1-ша		<i>бер-імо, сідай-мо, їдь-мо</i>
2-га	<i>бер-и, сідай-є, їдь-є</i>	<i>бер-іть, сідай-те, їдь-те</i>
3-тя	<i>(хай) бере, сідає, їде</i>	<i>(хай) беруть, сідають, їдуть</i>

Дієслова наказового способу в 2-й особі однини закінчуються на *-и* або на твердий приголосний чи м'який та *-й*.

Форми 1-ї та 2-ї особи множини (відповідно до закінчення *-и*) мають закінчення *-імо (-ім)*, *-іть (-іте)*: *бер-и, бер-імо (-ім), бер-іть (-іте)*. Нульовому варіанту в однині відповідають закінчення *-мо, -те*: *сідай — сідайте — сідаймо, стань — станьте — станьмо*.

Розгляньмо суфікси дієслів.

Треба розрізнати, коли пишеться суфікс *-ува (-юва)*, а коли — *-ова (-йова)*.

Суфікс *-ува (-юва)* мають дієслова *витримувати, спростовувати, формулювати*. У віддієслівних іменниках та віддієслівних прикметниках пишеться суфікс *-ува (-юва)* тоді, коли [у], [ю] ненаголошений (*підклубання, побόювання*), а *-ова (-йова)* — вживається під наголосом: *загартувати — загартований, вполувати — впольований*.

Суфікс *-ир (-ір)*, на відміну від російської мови, втрачається. Пор.: рос. *дозировать* — укр. *дозувати*. В українській мові суфікс *-ир* зберігається лише тоді, коли необхідно надати виразності значення, наприклад: *компостирувати* (бо є *компостувати*), *лідирувати, парирувати*.

Вправа 161. Перепишіть уривок, замість крапок поставте потрібні букви; замініть, де можна, дієслова дійсного способу наказовим чи умовним і поясніть їх утворення та правопис.

Хліба уже на полях сто.. у срібній оздобі. Кожен

колосок аж дзвен.. дозрілою радістю, так і мін.. ясным одсвітом. Згори синій вітер наліт.., не одступа..ться ні вдень, ні вночі. Перепели хуркот.. крилами низько понад полями, мовби стр..ж.. довгі вуса колосся. Перепеленят вив..ли на поміч, а ті, малі, незграбні, швидко втомлю..ся: вихопл..ся отак притьма з-поміж високих колінчатих стебел, гойдн..ся на їхніх хвилях раз, вдруге — та й обліта.. сірими грудочками донизу, у густі хліба. Сто.., похил..ту..ся пшениці, щасливі, веселі... (В. Сидоренко).

Вправа 162. Самостійно утворіть усі способи дієслів; поясніть правопис.

Летіти, квітнути, чекати, годити, пояснювати, ридати, перемагати.

Вправа 163. Утворіть, де можна, часові форми дієслів. Обґрунтуйте.

Говорити, поговорити; садити, пересадять, пересаджувати; співати, заспівають, поспівати; допомагати, допомогти, допомагають.

Вправа 164. Замість крапок вставте потрібні літери.

Віддають — відда..те, роблять — роб..те; пишуть — пиш..те, ставлять — став..те, шиють — ши..те, чинять — чин..те, вірять — вір..те, стоять — сто..те, біжать — біж..те, вони гублять — ви губ..те, вони цікавл..ться — ви цікавл..т..ся, вони кле..ть — ви кле..те, вони вруча..ть — ви вруча..те, вони дола..ть — ви дола..те, вони роззброю..ть — ви роззброю..те.

Вправа 165. Випишіть дієслова, провідмінійте їх українською та російською мовами, зіставте особові закінчення.

Вечірні гості

Вечоріє. Присмерк
На снігах.
Снігурі привисли
На гілках.

Шаркаючи в стрісі,
Губить слід
Морозко-гульвіса,
Білий кіт!..

Стало щастя зліва
Крадькома
І в теплі сонливо
Знов дріма...

Хтось не хоче входить:

В скло вікна
Хукає лиш подих...
То — весна!.. (М. Удовиченко)

Вправа 166. Продієвідмінійте дієслова. Поясніть написання тематичного голосного.

Писати, сидіти, стояти, ревіти, хотіти, бігти, боятися, зупиняти, бажати, сопіти.

Вправа 167. Випишіть дієслова, позначте дієвідміни. Де можна, утворіть часові форми, а де не можна, поясніть, чому. Російську цитату перекладіть українською мовою.

Перший твір Івана Тургенева — про киянина і Київ

I

Богоданий Київ завжди приносив шанувальникам сюрпризи, розкриваючи свої потаємні сторінки. І от чергова знахідка. Перша робота Івана Тургенева — критична стаття — присвячена книзі нашого незаслужено забутого земляка Андрія Миколайовича Муравйова (1807—1874).

Чому про цю статтю мало відомо?

II

По-перше, до недавнього часу все, що стосувалося релігії, святих місць, вважали за краще замовчувати. По-друге, сам Іван Сергійович писав із Парижа до редакції «Вестника Европы» 3 грудня 1875 року: «В Московских ведомостях» появилась заметка г-на П. Библиографа, в которой указывается на разбор книги Муравьева «Путешествие к святым местам русским», помещенный в журнале Министерства просвещения за 1836 год, как на первое мое печатное произведение. Существование этой статьи меня удивило более, чем когда-либо. Мне тогда только что минуло семнадцать лет, я был студентом С.-Петербургского университета; родственники мои, ввиду обеспечения моей будущей карьеры, отрекомендовали меня Сербиновичу, тогдашнему издателю «Журнала...». Сербинович, которого я видел всего один раз, желая, вероятно, испытать мои способности, вручил мне ту книгу Муравьева с тем, чтобы я разобрал ее; я написал нечто по ее поводу — и вот теперь, чуть не через сорок лет, я узнаю, что это «нечто» удостоилось тиснения! Ни тогда, ни впоследствии я моей напечатанной статейки в глаза не видел! Вы, конечно, согласитесь со

мною, що не могу же я, по совести, считать это ребяческое упражнение своим первым литературным трудом»...

III

Його (Андрія Миколайовича) проникливі, повні ліризму сторінки книг про Київ і досі неперевершені. Але він говорив про святині — а їх знищували. Він писав про духовність — а нам нав'язували революційну героїку столиці. Він закликав до миру — нас учили насильства. Він закликав до краси, а нас тягнули до сірості...

...До автора, у його будинок на Андріївському узвозі, приходило багато видатних сучасників... Розмови відбувалися в саду, який до 1917 р. називався Муравйовським і частково зберігся до наших днів... (З газети).

ДІЄПРИКМЕТНИК

Дієприкметник — це дієслівна форма, що, як і дієслово, має категорію часу, виду, стану, а як прикметник — категорію числа, відмінка і роду того іменника, з яким узгоджується: *зоране поле, прикрашена ялинга, сяючий промінь, пожовтіле листя, вторована стежина*.

За ознаками дієприкметники поділяються на активні (*білючий, поруділий*) і пасивні (*розладнаний*).

Вправа 168. До поданих слів доберіть дієприкметники.

Заець, криниця, отава, птах, земля, гітара, дерева, степ, вода, ліс, будівля, актор, юнак, сукня, бублик, солдат, голос, книга.

Творення дієприкметників

Активні дієприкметники теперішнього часу творяться за допомогою основи дієслів теперішнього часу, суфіксів *-уч-, -юч-* і *-ач-, -яч-* та відповідних родових закінчень: *розсівають* — *розсіваючий (-а, -е)*; *лежати* — *лежачий (-а, -е)*.

Активні дієприкметники минулого часу творяться від інфінітивної основи неперехідних дієслів за допомогою суфікса *-л (-ий, -а, -е)*: *позелені-ти* — *позелені-л-ий (-а, -е)*, *замерзну-ти* — *замерз-л-ий (-а, -е)*.

Щодо вживання активних дієприкметників в українській мові, то слід пам'ятати такі обмежувальні тенденції:

1. Від багатьох дієслів не можна утворити активний

дієприкметник. Наприклад, *синіти* — *синіючий*. А від *синити*? Не утворюються дієприкметники від дієслів із часткою *-ся*.

2. В українській мові активні дієприкметники не вживаються при назвах осіб: *читающий ученик* — *учень, який читає*.

Примітка. Активні дієприкметники на *-ший, -вший* в українській мові не вживаються. Російські дієприкметники на *-ший, -вший* українською мовою перекладаються здебільшого як підрядні речення (описово): *пришедший* — *який прийшов*; *приехавший* — *який приїхав*.

Перекладемо українською мовою речення з творчості А. Чехова: *Зимние вечера, когда-то тянувшиеся очень долго, теперь пробегают незаметно*. Воно звучатиме так: *Зимові вечори, що (які) колись тягнулися дуже довго, тепер пробігають непомітно*.

П а с и в н і дієприкметники творяться від основи інфінітива перехідних дієслів за допомогою суфіксів *-ен(ий), -єн(ий), -н(ий), -т(ий)* та відповідних родових закінчень: *написати* — *написа + н-ий (-а, -е)*, *розбити* — *розби + т-ий (-а, -е)*, *роздвоїти* — *роздво + єн-ий (-а, -е)*.

П а р а л е л ь н і форми творяться від інфінітивних основ на *-ну* з суфіксом *-т-* або *-єн-* (*пригорнути* — *пригорнутий, пригорнений*), від інфінітива основ на *-оти* (*сколотий і сколений*).

При творенні пасивних дієприкметників за допомогою суфікса *-єн-* відбувається чергування приголосних: *допустити* — *допущений*, *в'їздити* — *в'їжджений*, *припекти* — *припечений*.

Від інфінітивної основи на [а] дієприкметники утворюються за допомогою суфікса *-н* (*заквітчати* — *заквітчаний*), а від основ на приголосний — за допомогою суфікса *-єн-* (*розпекти* — *розпечений*).

Під час творення дієприкметників від основи інфінітива на [u] чи [i] (після голосного) ці голосні змінюються на [e] чи [ε]: *пропалити* — *пропалений*, *роззброїти* — *роззброєний*.

Дієприкметники можуть переходити в прикметники, і тоді вони, на відміну від дієприкметників, не керують відмінюваними формами іменників і не можуть мати пояснювальних слів-обставин (*подарований букет*). Дієприкметники можуть переходити також в іменники, втрачаючи ознаки дієслова, і тоді вони здатні виступати підметами чи додатками: ...*бо керуючий думав не стільки про економіку, як про політику...* (Газ.).

Вправа 169. Від поданих слів утворіть усі можливі форми дієприкметників.

Літати, перекроїти, посиніти, оцінювати, оцінити, приголомшувати, окрилити, напоїти, затримувати, знайти, почорніти, охоплювати, захопити, зблякнути.

Вправа 170. Утворіть паралельні форми дієприкметників і вкажіть, які з них уживаються найчастіше.

Звернути, змолоти, сполоти, загорнути, заколоти, скинути, перевернути, скреснути, одягнути, засунути, витягнути.

Вправа 171. Утворіть пасивні дієприкметники, простежте за чергуванням приголосних.

Запросити, загородити, засвітити, зробити, спекти, зберегти, мастити, заїздити, скрутити, зломити, розграфити, загубити, намостити, скупити, освітити.

Вправа 172. Перекладіть уривок українською мовою; обґрунтуйте переклад дієприкметника на *-вшая, -вшем*.

В то время как сопровождавшая Маринку камеристка Фанни передавала кучеру их кареты большую розовую картонку, Марианна вынула из ридикюля список поручений, которым ее снабдила г-жа де Талейран. Итак, она уже побывала у м-м Бонжур за набором набитого цветами тюля, у сапожника Жака, у ювелира Нито, чтобы заменить в наручном украшении два камня на гигантскую бирюзу, особенно любимую княгиней, затем у Леруа, посмотреть, как идут дела с бальным нарядом, в котором княгиня должна быть 18-го у маршала Бертье, князя Невшательского... Марианна улыбнулась, вспомнив, с каким таинственным видом м-м Талейран передала ей это сильно надушенное, но без обратного адреса письмо, которое отправится по трудным дорогам Франции к подножью Юрских гор, чтобы немного утешить в изгнании красавца герцога де Сан Карлос, виновного в нашумевшем приключении с хозяйкой замка де Валенсей, где он гостил. Марианну позабавило и даже немного растрогало, что она стала вестницей любви. Прежде всего это было доказательством доверия, которое княгиня питала к ней... (Ж. Бенцони).

ДІЄПРИСЛІВНИК

Дієприслівником називається незмінювана дієслівна форма, що пояснює в реченні дієслово, вказуючи на додаткову дію. Утворюються дієприслівники недоконаного виду від дієслівної основи теперішнього часу за допомогою суфіксів *-учи, -ючи* (для дієслів I дієвідміни) і *-ачи,*

-ячи (для дієслів II дієвідміни): *несуть — несучи, грають — граючи; мережать — мережачи, водять — водячи.*

Дієприслівники доконаного виду утворюються від основи інфінітива на приголосний за допомогою суфікса **-ши** (*принес(ти) + ши — принісши*) і від основи на голосний за допомогою суфікса **-вши** (*сказа(ти) + вши — сказавши*).

Дієприслівники доконаного й недоконаного виду творяться також від дієслів з афіксом **-ся (-сь)**: *стримуючись, запевняючись, домовившись, домовляючись.*

Вправа 173. Від поданих дієслів утворіть дієприслівники.

Говорять, готують, беруть, квітнуть, чекають, вболівають, чарують, сидять, просидіти, оспівати, зустріти, міркувати, володіти, знаходять, дістати, зберегти.

Вправа 174. Перекладіть текст українською мовою; порівняйте творення дієприслівників в обох мовах.

Пятна на Солнце и жизнь на Земле

Крупные пятна на Солнце, когда яркость нашего дневного светила немного ослаблена легкой облачностью или тем, что оно еще невысоко поднялось над горизонтом... Пятна — это детали поверхности Солнца. Исследуя, к такому выводу пришел Галилей. Он обнаружил, что пятна появляются лишь в двух не очень широких зонах, примыкающих к солнечному экватору. Более 40 лет, начиная с 1826 года, немецкий аптекарь Генрих Швабе наблюдал и зарисовывал солнечные пятна. Он был награжден золотой медалью Королевского общества за открытие цикличности в появлении пятен (то, что мы теперь называем 11-летним циклом солнечной активности) (*З газети*).

Вправа 175. Перепишіть речення; поясніть творення дієприслівників.

1. Беручи в руки книгу, зваж свої можливості. 2. Читаючи лекцію, ні на мить не забувай про культуру мовлення. 3. Працюючи над рукописом, не забувай про відпочинок. 4. Зупиняйся, вслухаючись у тишу. 5. Принісши користь людям, будеш спокійний, що життя прожив не даремно. 6. Захопившись бізнесом, не забувай, що під монастир не підведе лише комерційно-виробнича діяльність.

ПРИСЛІВНИК

Прислівник — це незмінювана частина мови, що виражає ознаку дії або обставини, при яких дія відбувається.

У реченні прислівник найчастіше виступає у ролі обставини: *Ой високо сонце сходить, а низько заходить* (Н. тв.).

Означальні прислівники творяться від якісних прикметників *й*, отже, мають ступені порівняння. Вищий ступінь твориться за допомогою суфіксів *-ше-, -іше-, -че-, -ще-* (*тонко — тонше, біло — біліше, низько — нижче, високо — вище*), а також від інших основ (суплетивні форми): *багато — більше, мало — менше, гарно — краще*.

Найвищий ступінь твориться за допомогою префікса *най-*, який додається до вищого ступеня: *найкраще, найсвітліше, найвиразніше, найдорожче*.

Ступені порівняння можуть мати паралельні аналітичні форми: *дорожче і більш дорого; найдорожче і найбільш дорого; найсвітліше і найбільш світло*. Помилкою є утворення типу *більш дорожче* чи *найбільш дорожче*.

Обставинні прислівники утворюються від різних частин мови, наприклад, від іменників (*ураз, навіки, бігом, уголос*); від числівників (*учетверте, по-третє*); від дієслів (*сміючись, стоячи*); від прикметників (*поукраїнськи*).

Вправа 176. Від прикметників і прислівників утворіть можливі ступені порівняння. Де можна, утворіть паралельні аналітичні форми.

Червоно, добре, близько, гарно, часто, світло, болючий, спокійно, міцний, талановитий, широко, актуально, акуратний, старанно, пильно, стримано, погано.

Вправа 177. Від поданих частин мови утворіть обставинні прислівники.

Шепіт, чотири, десять, брати, стояти, материнський, російський, низ, діл, мій, перший, мовчати, верх.

Правопис прислівників

Прислівники пишуться разом, окремо і через дефіс.

Разом пишуться:

1. Прислівники, утворені за допомогою часток, що перейшли у префікси, *аби-, де-, чи-, що-, як-, ані-*: *абияк, деколи, чимало, щодня, якнайсвітліше, анітрішечки, анітелень, анітрішки*.

2. Прислівники, утворені від різних частин мови за допомогою прийменників: *завидна, вдруге, скраю, надворі*.

3. Прислівники, утворені від прийменників з іменниками: *насилу, повік, відразу, збоку, безвісти, вкрай*.

Окремо пишуться:

1. Прислівникові сполучення, що складаються з двох однакових основ, розділених прийменниками: *від краю до краю, з кінця в кінець, з боку на бік, з ранку до вечора*.

2. Прислівникові сполучення, утворені від іменника в називному відмінку та іменника в орудному відмінку: *кінець кінцем, одним один, сама собою, але: один-одні-сінкий, давним-давно*.

3. Фразеологічні сполучення, що виступають у ролі прислівників: *з дорогою душею, ні світ ні зоря, на віки вічні*.

4. Прислівникові сполучення *день у день, раз у раз, до запитання, до вподоби, в цілому, на самоті, під вечір, під час, до діла, до крихти, до пуття*.

Через дефіс пишуться:

1. Прислівники, що складаються з двох однакових основ (*навік-віки, навіки-віків, ледь-ледь*); з двох однакових основ, розділених прийменником, який перейшов у префікс, та часткою: *десь-не-десь, коли-не-коли, будь-що-будь, віч-на-віч, пліч-о-пліч*.

2. Прислівники з частками *казна-, хтозна-, -таки, будь-, небудь-, -но, -от, -то*: *казна-де, довго-таки, будь-як, коли-небудь, тільки-но, як-от, ледь-но, якість-то*.

3. Прислівники, утворені від прикметників чи займенників на *-ому (-ему), -ськ(и), -цьк(и), -зьк(и)* та прийменника *по*, який перейшов у префікс: *по-нашому, по-своєму, по-українськи, по-німецьки, по-джентльменськи, по-кавказьки*.

4. Прислівники, утворені від порядкового числівника на *-е* та прийменника *по*, який перейшов у префікс: *по-перше, по-третє*.

За пам'ятайте написання *о, е, и* в кінці прислівника.

Закінчення *о* мають здебільшого прислівники прикметникового походження (*біло, червоно, яскраво*); *е* пишеться після шиплячих та *р* (*ближче, пізніше, краще, добре*); *и* — після *г, к, х* (*навпереваги, анітрохи, навтямки, пішки, мовчки*).

Вправа 178. Перепишіть текст, розкриваючи дужки.

(По) нашому полю; вийшло (по) нашому; робіть це хоч (де) коли; (де), коли це було; (в) цілому правильно; це мені (до) вподоби; працювати пліч (о) пліч; необхідно все зробити (по) новому; (в) край схвильований; (в) край, де вона мешкає; візьми (за) одно і газету; він (за) одно з нами; бігати (бо) соніж травою; день (у) день на Дніпрі; дивився (з) нічев'я; з'ясується не сьогодні (за-

втра); так (от), раджу тобі повторити; він ішов (по) переду; виконай завдання (як) найграмотніше; (по) перше, ти не маєш рації; хлопче, ти казна (де) бігав; ішов (аби) куди; посхоплювалися (в) досвіта; пані Лесю, (до) побачення; червон(..), боляч(..), повільніш(..), коротш(..), наввипередк(..), (по) англійськ(..), (по) моему, (по) друге, (на) добраніч.

Вправа 179. З поданого тексту випишіть прислівники; поясніть написання їх.

Якийсь чоловік повільно підійшов, спинився збоку біля поручнів і, здається, поглядав. Даша кілька разів забувала про нього, а він усе стояв. Тоді вона твердо вирішила не обертатися, але в неї була надто палка вдача, щоб спокійно витерпіти таке розглядання. Вона почервоніла і швидко, сердито обернулася. Перед нею стояв Телегін, тримаючись за стовпчик і не наважуючись ні підійти, ні заговорити, ні зникнути. Даша несподівано засміялась,— він їй нагадав щось невиразно веселе й добре. Та й весь Іван Ілліч, широкий, у білому кітелі, сильний і соромливий, немов обов'язковим завершенням з'явився з усього цього річкового спокою. Вона простягнула йому руку. Телегін сказав:

— Я бачив, як ви сідали на пароплав. Власне, ми їхали з вами в одному вагоні від Петербурга. Але я не наважувався підійти,— ви були дуже заклопотані... Я вам не заважаю?

— Сідайте,— вона підсунула йому плетене крісло,— їду до батька, а ви куди?

— Я, власне кажучи, ще не знаю. Поки що,— в Кінешму, до родичів.

Телегін сів поруч... (О. Толстой).

ПРИЙМЕННИК

Прийменником називається службова частина мови, що охоплює слова, які уточнюють граматичне значення іменників у непрямих відмінках, і служить для зв'язку цих відмінкових форм з іншими словами в реченні. Морфологія поділяє їх на прості, складні і складені за будовою; непохідні й похідні за походженням.

Прості — це **з, у, в, на** тощо.

Складні прийменники утворюються з кількох простих: *поміж, з-поміж, задля, з-під, з-над, з-між, проміж, посеред, з-поза, з-за, поза*.

Складені (відіменні, віддієслівні тощо): *в силу,*

в галузі, на чолі, по лінії, у зв'язку, на відміну від, з огляду на, у порівнянні, нарівні з, незалежно від, згідно з, поруч з та ін.

Приклади вживання: *вийшли з лісу; з-поміж дерев; на відміну від російської мови.*

Для культури мовлення важливо правильно вживати ті чи інші прийменники і не плутати з прийменниками російської мови. Так, наприклад, прийменник **по** в українській мові вживається не з давальним відмінком, як у російській (*по областям, по селам, по полям*), а з місцевим (*по областях, по селах, по полях* або *областями, селами, полями* — без прийменника). Дієслова *знущати-ся, сміятися* вживаються переважно з прийменником **з**, а не **над**, як у російській мові (*сміятися з старого, знущатися з тварин*). Так само *одружитися з ким*; а не *на кому, згідно з чим*, а не *згідно чого, затримався через брата*, а не *із-за брата, переслати поштою*, а не *по пошті, відповідно до постанови*, а не *у відповідності з постановою, протягом тижня*, а не *на протязі тижня, прийти о сьомій вечора*, а не *в сім вечора*.

Вправа 180. Перепишіть, вставляючи пропущені прийменники. Позначте, який саме вид прийменника ви використали.

Виписав ... книги, ходив ... дерев, привезли металокопструкції ... проханням, ... з тим, що запізнився, ... тебе я спізнився, чуприна виглядала ... кашкета, я приготував це ... тебе, сльозинка блищала ... щоці, їздила ... нею, узяв книгу ... неї, запливли ... буйка, працює ... медицини, бригада ... бригадиром, ... них була й Тетяна, виконував ... правилами правопису, прибіг ... тебе, сидів ... тебе, росте ... шляху, зупинилися ... шляху, ... гаю.

Правопис прийменників

Прийменники пишуться разом, окремо і через дефіс.
Р а з о м пишуться:

1. Прийменники, похідні від прислівників: **назустріч волі, навколо площі, обабіч стежки**. Такі прийменники необхідно відрізнити від однозвучних сполучень прийменника з іменником. Пор. *назустріч волі* і *на зустріч з бізнесменом*.

2. Складні прийменники: **напередодні Нового року, щодо завдань, навколо яблуні**.

О к р е м о пишуться:

1. Прості непохідні прийменники з повнозначними словами: *у нього, на траві, з дощем, в Олега, у Лесі*.

2. Складені похідні прийменники, утворені з частин

мови (окремо пишуться усі компоненти): *на шляху до, поряд із, у напрямку до, залежно від, у зв'язку з, згідно з, на відміну від, у порівнянні з, відповідно до.*

Через дефіс пишуться прийменники, першою частиною яких є компоненти **з (із)**. Наприклад: **з(із)-за лісу, з-під вишні, з-над гори, з-під нагляду, із-за перешкоди, з-за вулиці.**

Примітка. Щоб уникнути збігу приголосних, для милозвучності мови іноді до прийменника, що закінчується на приголосний, приєднують **і** чи **о**. Пор. приклади:

Вимовляється легко

*зі станом
наді мною
із нею
днів зо два*

Складність у вимові

*з станом
над мною
з нею
днів з два*

Вправа 181. Запишіть поділені рискою слова разом, окремо чи через дефіс.

За/для нас, з/поміж нас, по/між людьми, на/чолі з Івашенком, на/зустріч щастю, на/зустріч з братом, на/пере/додні свята, у/напрямку до площі, із/за рогу вулиці, з/під моєї опіки, вдивлятися в/далечінь, дивитися в/гору, вдивлятися в/гору високу, зібратися в/гори, говорити в/третє, заглянути в/третє вікно, приїхали у/двох, у/двох кімнатах, у/ві сні, котилися з/гори, котилися з/гори зеленої, котилися з/гори, що біліла від снігу, по/над деревами, по/під хмари, з/по/над гір, з/над вершин дубів.

Вправа 182. Допишіть, де треба, пропущені букви.

Бачився .. з нею, читав .. з нею, перед.. мною, перед.. Олегом, з.. Людмилою, брат ..з Людмилою, з.. Андрієм, з.. старшим братом, днів ..з.. п'ять, днів з.. два, днів ..з.. одинадцять.

Вправа 183. Перекладіть уривок з оповідання А. Чехова українською мовою; поясніть правопис прийменників.

Тетке приснився собачий сон, будто за нею гониться дворник с метлою, и она проснулась от страха.

В комнате было тихо, темно и очень душно. Кусались блохи. Тетка раньше никогда не боялась потемок, но теперь почему-то ей стало жутко и захотелось лаять. В соседней комнате громко вздохнул хозяин, потом немного погодя в своем сарайчике хрюкнула свинья, и опять все смолкло. Когда думаешь об еде, то на душе становится легче, и Тетка стала думать о том, как она сегодня украдала у Федора Тимофенча куриную лапку и спрятала ее в гостиной между шкафом и стеной, где очень много

паутины и пыли. Не мешало бы теперь пойти и посмотреть: цела эта лапка или нет? Очень может быть, что хозяин нашёл её и скушал. Но раніше утра нельзя виходити из комнатки — таке правило. Тетка закрила глаза, чтобы поскорее уснуть, так как она знала по опыту, что чем скорее уснешь, тем скорее наступит утро. Но вдруг недалеко от неё раздался странный крик, который заставил её вздрогнуть и вскочить на все четыре лапы. Это крикнул Иван Иваныч... («Каштанка»).

СПОЛУЧНИК

Сполучники — це службові слова, що служать для з'єднання слів і речень. За морфологічною будовою сполучники бувають прості (*а, але, бо, і, мов, ні, та, чи, що, як*), складні (*аби, аніж, буцім, буцімто, ніби, нібито, наче, начебто, неначебто, немов, немовбито*), складені (*для того щоб, незважаючи на те що, тому що, через те що*), а також парні сполучники: *якщо — то, коли — то, якби — то, хоч — але, не стільки — скільки, не тільки — а й*.

Сполучники поділяються на сурядні, що з'єднують однорідні члени речення та частини складносурядного речення, і підрядні, що з'єднують частини складнопідрядного речення. Наприклад: *Цілу весну та літо немилосердно пекло, не випало жодного дощу, й старі липи та берези стояли мідяно-жовті, немов обпалені пожежею. Тепер з них облітало листя, й колючий вітер гнав його вповодж тротуарів та вулиць* (Мушк.).

Вправа 184. Замість крапок напишіть пропущені сполучники; обгрунтуйте, чому саме ви скористалися сурядним чи підрядним сполучником.

I

1. Рощин відвернувся .. не помітив, .. він, вимовляючи ці слова, пильно дивиться на нього поперек пенсне. 2. Крутився сніг, співала завірюха, мчав лютий вітер з такою силою, .. випереджаючи самий час, летів у майбутні часи сповіщати про незвичайні події. 3. А .. за його розрахунками виходило, ... однаково до весни в Самарі будуть німці, він прийняв призначення. 4. Хотілось випити коньяку, .. фляжка залишилася з поклажею в канаві. Безсонов насилу витягнув з кишені люльку, сірники .. закурив, — тютюновий дим був гіркий .. противний. 5.

Гості регочуть, .. ми почали сміятися. 6. Рошин найняв «фаетон», .. довів його до великого базару, ..розкинувся на вигоні.

II

1. .. Йшли через вокзал на темний майдан, він ще раз скося глянув на нього через плече, .. обличчя так і не розгледів. 2. Іноді переписувала записки, .. їх складав інженер Грибосолов, .. держати виконком у постійному й нервовому збудженні від грандіозності його задумів, по суті зовсім безплідних, .., крім скриньки з фарбами, щіточки .. невеликого запасу ватманського паперу, в меліоративному відділі не було нічого... 3. навчишся читати, писати та визнаєш історію, географію .. арифметику, .. ще багато іншого, книжка ця раптом оживе... 4. Вона згадувала, .. цікавістю, бувало, починали блищати оченята у дівчаток .. хлопчиків у неї в школі в селі Володимирському (З тв. О. Толстого).

Правопис сполучників

Складні сполучники завжди пишуться разом: *Така рада... мовби свою рідну дочку уздірла (Мирн.); Навіть покосилася Оксана. Немов повинно було щось сподіване збутися зараз. Немов вона когось щасливо очікує і так пильно-пильно вдивляється (Бурл.); Білі яблуні, яблуні маю, як я хочу, щоб ви розцвілись... (Сос.)*

Складні сполучники треба відрізнити від сполучень слів, які складаються з повнозначного слова і частки (**б, ж, же, як**) або прийменника. Такі словосполучення пишуться окремо. Пор. приклади: **Що б ти хотіла від мене почути, моя люба матусю; Щоб ти не хвилювалася, мамо, я до тебе незабаром приїду.**

Якщо частки **би (б), ж, то** мають підсилювальне значення, вони також пишуться окремо: *все ж, все ж таки, хоч би тощо.*

Завжди разом пишуться сполучники *адже, аніж, мовби, начеб, ніби, начебто, нібито, немовбито, буцімто* (вони не мають однозвучних паралелей): *Дощ полив, неначебто з відра; Квітнуть садки — адже весна; Сніжинки липнуть до скла, немов просяться в хату погрітися.*

Складені сполучники пишуться окремо. Наприклад: *...через те що в них була тільки латка землі, ніхто довго не слав старостів (Стельм.).*

Окремо пишуться парні сполучники: *Хоч і зі скри-*

пом, але просуваємося вперед. Не стільки просуваємося, скільки бажаємо того.

Через дефіс пишуться сполучники тому-то, аби-то, тільки-но, якби-то, атож-то: **Тільки-но** Сіверцев... *хотів віддати команду, як важка гаряча болванка просвистіла над самою його головою і знесла щит* (Гонч.).

Вправа 185. Перепишіть, розкриваючи дужки; визначте, де сполучник, а де сполучення слів.

Його шанують (за) те, що ніколи не підводить; втомився — (за) те справу зробив; (як) би там не було, а ми встигли; (як) би не гомін, то зосередився б; написав матусі (про) те, що незабаром приїду до неї в гості; шлях тернистий, (про) те правильний; (що) б, як Ви гадаєте, подарувати рідній сестричці на день народження? (Що) б її добрі очі засяяли від радощів, подарую голубу українську вишиванку; я (те) ж буду рада; пані Леся мені говорила (те) ж саме.

Вправа 186. З поданого тексту виписіть сполучники, визначте, до якої групи за значенням належить кожний із них. Перекладіть уривок російською мовою; зіставте сполучники в обох мовах.

Дивне відчуття виникає при читанні рядків, написаних тобою тоді, коли ти ще не був таким, яким став сьогодні, і думав не так, як сьогодні думаєш. Особливо, якщо ці рядки писалися у вісімнадцять років, а тобі зараз двадцять! Ніби й небагато часу минуло, та місяці в цьому віці важать більше за роки. Ти пізнаєш свій почерк, пригадуєш, у якій крамниці купив зошита, щоб зробити його своїм щоденником, пригадуєш, де писав перший рядок — на уроці геометрії чи що, може, повернувшись додому після випускного вечора, — все ти пригадуєш до найменших подробиць, бачиш, пізнаєш... Не пізнаєш тільки самого себе, своїх думок та почуттів, ніби це хтось інший водив твоєю рукою по голубих тоненьких лінійках пам'ятного зошита... (М. Руденко).

ЧАСТКИ

Частки — це службові конструкції, що надають словам і реченням різних семантичних, модальних та експресивних відтінків: *Листя в садках ще тільки проклюнулося, тому в гіллі рясно миготять дрібні, мов роса, прозеленкуваті крапельки: то зав'язь* (Тют.).

За складом частки поділяються на прості (*бодай, он, хіба, невже, давай, лише, мов, нібито, хай, не, ні*) і складені (*так от, де там! навряд чи, ось так тощо*).

За функціонально-семантичними властивостями част-

ки діляться на вказівні (*це, то, ото, ось, он, ген*), означальні (*якраз, точно, просто, власне, майже*), видільні (*лише, тільки, навіть, аж, уже, ще, бодай, дай, хоч*), модальні (*ніби, начебто, мовляв, ну й, навряд чи*), стверджувальні (*гаразд, так, авжеж, аякже, атож, еге*), заперечні (*не, ні*), питальні (*хіба, невже, чи, га, ну й що*), емоційно-експресивні (*куди там, що за, як, який, що то за, де там, от іще та ін.*).

За творенням слів і граматичних форм виділяють словотворчі (*будь-, -небудь, казна-, хтозна-, -ся (-сь), аби-, де-, не-, ні-, -би (-б), -же (-ж)*) та формотворчі частки (*би, б, хай, нехай, був, була, було*).

Вправа 187. Замість крапок уставте потрібні частки; поясніть відтінки значень і написання їх.

1. .. у верховітті жевріє ожеледець, а поміж стовбурами і в заліплених снігом кущах .. снують тіні, лізуть у причілкові вікна і стають по кутках — німі і холодні (*Тют.*). 2. Верхів'я гір були ті й не ті, що вдень, вони .. застигли в задумі, .. ждали чогось, і їхні темні ущелини були переповнені тайнощами (*Гонч.*). 3. Герої цієї розповіді .. зовсім звичайні (*Гуц.*). 4. У світлиці було чисто й затишно, як буває .. в хатах, де .. сини, а дочки (*Тют.*). 5. Як для війни, на плацдармі порівняно тихо, він .. пустельний (*Гонч.*). 6. .. вітрець війнував — тихо було, і .. човен порушив ту тишу, шерхнувши днищем по піску, та весла сонно булькнули у воду (*Гуц.*).

Довідка: лише, тільки, не, начебто, ніби, неначе, вже, ще, хоч би.

Правопис часток

З різними частинами мови частки можуть писатися разом, окремо і через дефіс.

Разом пишуться:

1. Словотворчі частки *аби-, де-, ні-, -ся (-сь), як-, що-* (*абикуди, деякий, нізвідки, щось, якнайсильніше, щонайбільше*).

Примітка. Якщо між часткою і займенником ставиться прийменник або частка, то всі компоненти пишуться окремо (*аби до кого, аби ж куди, ні в якому, де про що*). Коли частка *що* стоїть після слова, до якого відноситься, то вона також пишеться окремо: *чи що, дарма що, хіба що, тільки що*.

2. Частки *би (б), же (ж), то* в складі сполучників і сполучних слів: *аби, якби, неначебто, щоб, ніби, атож*.

Окремо пишуться:

І. Частки **б, би, хай, нехай**, що виконують формотворчу функцію, та фразові **ж, же, навіть, ось, майже, якраз, це тільки, лиш, ну, ніби, саме**. Наприклад: *Знаю... добре знаю!.. Та хай кажуть, хай думаютъ..* (Мирн.); *Навіть не закінчивши середньої школи Вася нетерпляче, з буйним азартом молодості, кинувся у білий світ* (Гонч.); *Давид аж звів голову й ложку поклав. Цікаво йому, що то за Упирка в них* (А. Гол.); *Ось і сьогодні вечір чорногривий, неначе кінь басує вороний, а я їду, волоссям сивий, сивий, і тільки серцем, серцем молодий* (Сос.).

Через дефіс пишуться частки **-бо, -но, -от, -таки, -то**, якщо їх вжито для підсилення чи пом'якшення значення слова (*читай-бо, тільки-но, піди-но, тим-то, знав-таки*), і словотворчі частки **будь-, казна-, -небудь, хтозна-** (*будь-який, казна-що, хто-небудь, хтозна-кому, хтозна-коли, хтозна-куди, хтозна-де, хтозна-скільки*).

Вправа 188. Подані слова напишіть разом, окремо чи через дефіс.

На/вряд, тільки/но, тільки/що, що/правда, аби/коли, аби/но, аби/то, аби/тільки, аби/хто, аби/з/ким, чи/що, будь/коли, будь/де, будь/куди, будь/хто, будь/на/кому, будь/чий, будь/на/чиєму (-ому, -їм), будь/чия, будь/що, будь/чому, будь/як, на будь/якім, будь/на/якім, казна/де, казна/звідки, казна/куди, казна/хто, казна/на/кому, казна/що, казна/який, де/про/кого, де/про/що, хтозна/чий, хтозна/на/чиєму, як/от, усе/таки, усе/ж/таки, ні/звідки, ні/би, ні/при/чому, ні/до/кого, ні/за/що — немає за що, ні/за/що — ні в якому разі, ні/з/ким, ні/з/кого, хтозна/скільки, хтозна/де, хтозна/звідки, хтозна/коли, хтозна/куди, хтозна/хто, хтозна/кого, хтозна/на/кому (-їм), хтозна/чий, хтозна/чиєму (-їм), хтозна/що, хтозна/на/чїм, хтозна/як, хтозна/який.

Вправа 189. Перекладіть текст українською мовою, зіставте частки в обох мовах; поясніть правопис українських часток.

Вронский пошел за кондуктором в вагон и при входе в отделение остановился, чтобы дать дорогу выходящей даме. С привычным тактом светского человека, по одному взгляду на внешность этой дамы, Вронский определил ее принадлежность к высшему свету. Он извинился и пошел было в вагон, но почувствовал необходимость еще раз оглянуться — не потому, что она была очень красива, не по тому изяществу и скромной грации, которые видны были во всей ее фигуре, но потому, что в выражении миловидного лица, когда она прошла мимо его, было что-то особенно ласковое и нежное... (Л. Толстой).

Частка *не*

Окремо розгляньмо правопис частки *не*. Написання цієї частки з частинами мови залежить від того, чи виступає вона часткою (пишеться окремо), чи префіксом (пишеться разом). Пор.: *говорив неголосно і говорив не голосно, а тихо; немовля і не можна.*

Разом частка *не* пишеться:

1. У складі префікса *недо-*: *недовірливий, недовихований, недокриваючи, недооцінювати, недоспіваний, недобачений.*

2. Якщо слово без *не* не вживається (частка стала префіксом): *недільний, недбалість, неугавний, недокрів'я.*

3. З частинами мови, якщо утворені нові слова можна замінити синонімами: *несвітлий (темний), недорогий (дешевий), невеселий (журний).*

4. З дієприкметниками, якщо вони виступають у ролі означень і не мають при собі пояснювальних слів: *непрочитана повість, неусунений недолік, недоспівана пісня, незібраний урожай, невдоволена родина.*

Окремо частка *не* пишеться з дієприкметниками, коли є залежні (пояснювальні) слова (*не прочитана мною повість, не усунений мною недолік, не доспівана тобою пісня, не зібраний хліборобами урожай*); коли наявне протиставлення (*не принесені, а привезені видання*); коли дієприкметник з часткою *не* є присудком (*книги не прочитані, уроки не вивчені, врожай не зібраний, недолік не усунений, сніданок не зварений*).

Вправа 190. Перепишіть, розкриваючи дужки; поясніть правопис частки *не*.

1. Вже осені кругом передчуття...

І павутиння срібно простяглося між саду'віт. Упавши в (не)буття, поживклий лист торкнув моє волосся...

2. ... (Не) наче вилитий з металу, він зирить в далі осяйні, і сонце, як вінок, поклато йому на каску промені.

3. ...І сон, і сосни... Тишина.
(Не)мов мене (не)має...
О ні — (не)місяць, то вона у душу заглядає.

(З тв. В. Сосюри)

Вправа 191. Напишіть слова разом чи окремо; визначте, у яких випадках *не* виступає часткою, а в яких — префіксом.

Не/вдячний, не/вгамовний, не/абихто; не/абихто, а вчений; не/абияк; не/абияк, а ретельно; не/аби на чім; не/адекватність; не/акуратний; не/андерталець; не/бажаний візит; візит не/бажаний; не/багатослівний; не/багатослівний, а мовчун; не/бажаність; не/бездарний; не/барвистий; не/благородний; не/буденний; не/вважаючи; не/зважаючи на нього; не/ввічливий; не/вгіддя; город не/прополений; не/вдогад; не/удосконалений; проект не/удосконалений; не/вблаганність; не/вже; відчиняв не/сміливо; відчиняв двері не/сміливо, а боязко; не/дільний; не/вимовний; не/до речі; не/доук; не/до/укомплектувати; не/до/тягнути; не/дремний; не/заможний; справа не/переглянута; не/переглянута справа; не/переглянута вами справа; придбала не/світлу хустку; прийшов не/веселий юнак; юнак був не/веселий; не/веселий, а засмучений юнак; не/кредитоспроможний; не/крологічний; не/логічний; не/проглядний; він прибіг не/рано; ні, не/рано він прибіг — увечері; не/ставати; не/спромога; не/стянність.

Вправа 192. Перекладіть українською мовою, написавши *не* зі словами разом або окремо; обґрунтуйте написання.

1. Так не/бывает, чтобы всю жизнь в холодке спасаться (*М. Шолохов*). 2. Постоянно медлить не/исполненными (*Демокрит*). 3. Если не/можешь переплыть реку, не/посягай на море (*Тибет. нар. мудр.*). 4. Полноводная река спокойная, умный человек не/заносчив (*Монгол. нар. мудр.*). 5. Нам нужны экономия и расчет, но не/будем экономны, когда речь идет о чуткости и внимании друг к другу (*Журн.*). 6. Если действовать не/будешь, Ни к чему ума палата (*Ш. Руставели*).

ВИГУКИ

Вигуки — це слова, що виражають різні почуття та емоції, але не називають їх.

За походженням вигуки поділяються на первинні, що давно виникли (*О! Ой! У! О-о! А! Ех! Ух! Ай-я-яй! Ага!* тощо), і вторинні (похідні), що утворилися: а) від частин мови (*Страх! Годі! Гляди! Леле! Рятуйте! Гвалт!*); б) від сполучення частин мови — іменників з прикметниками і займенниками: *І що ти за цабе таке велике! Доле моя, доле!* (Н. тв.).

Вигуками вважаються слова-привітання і слова, що виражають побажання, лайку і т. п. (*добровечір, добри-*

день, добраніч, даруйте, от тряця!), а також слова, утворені від побутових назв тварин: *киць-киць, уть-уть, тю-тю-тю.*

В українській мові є вигуки іншомовного походження: *алло! браво! стоп! гайда!*

До вигуків належать звуконаслідувальні слова: *няв-няв, гав-гав-гав, ку-ку, ш-ш-ш-ш, ку-ку-рі-ку; хлюп-хлюп.*

Вправа 193. Простежте, як поет користується вигуками. Визначте, що виражають вигуки у вірші. Поясніть розділові знаки при вигуках

Літаючі тарілки

Ой, кумо, є такі чутки —
Чи правда, чи сміються?—
Літають в небі тарілки,
А дехто каже — блюдця!
— Та все ж, кумасю, недарма
Про те говорять нині.
Тому їх, мабуть, і нема
У наших магазинах!

Водна проблема

...Можливо, ще й така пора настане,
Що зовсім на землі води не стане!
— Ах! — зойкнула буфетниця.—
Жахливо!
Чим розбавлятиму я пиво?!

(Б. Мироненко)

Вправа 194. Перепишіть, вставляючи замість крапок вигуки; поясніть свій вибір.

.. ти уже приїхав! А я чекала тебе згодом. .., який ти втомлений! .. оце б відпочити тобі ..! Але зараз прийдуть гості. ..! Дзвінок, ..! Іди зустрічай. ...!

Правопис вигуків та звуконаслідувальних слів труднощів не викликає. Ті з них, що вимовляються протяжно чи повторюються, пишуться через дефіс: *а-а-а, е-е-е, гов-гов, цю-цю.*

Після вигуків повинен ставитися розділовий знак. Після *о, ой*, коли вони стоять перед звертанням, розділовий знак не ставиться, оскільки вони виступають у ролі часток: *О вітре мій, не каламуть зелені жита хвилі (Сос.); Ой Юрку, де тебе носило, що ти й на вечерю не прийшов! (Тер.).*

Не відокремлюються вигуки, що стоять на початку речення перед особовим займенником, після якого йде звертання: *Ей ти, друже, що тричі відрікся!*.. (Н. тв.).

Який розділовий знак ставити після вигука, залежить і від вимови. Пор.: *Дякую, друже, за підтримку. Дякую, друже, що приїхав! Ой, рятуйте! Ой! Рятуйте! Ага-ага, завтра і дочитаю; Ой, не поспішай з висновками; Ой! З висновками треба квапитися!*

Примітка. У поетичних творах вигук *ой* може не відокремлюватися. У цьому випадку він переходить у частку: *Ой скажи, скажи мені, вітре, які то по снігах пробігають дзвони?..* (Сос.). Таке саме спостерігається в народних піснях та думах: *Ой чого ти, дубе, на яр похилився; Ой то не сиві тумани вставали, То з города Азова три брати з тяжкої неволі турецької втікали* (Н. тв.).

Якщо вигук чи звуконаслідувальне слово вживається в середині речення і вимовляється з окличною інтонацією, то після нього також ставиться знак оклику: *Гукаю киць-киць! а вона не чує!*.. (Сидор.).

Вправа 195. Уведіть вигуки *ой, ех, ух, ей, о* в речення і поясніть, які почуття вони виражають.

1. .. і хуртовина надворі! 2. .. таки зважився прийти. 3. ..! Як я тобі радий! 4. .. і холодна вода! 5. .. неслухняна дитина. 6. .., і цікава книга! 7. Холодно —! Але .. і свіжо в лісі та гарно! Деревя вкриті інеєм — довкруг тихо, спокійно.

Вправа 196. Перекладіть речення українською мовою, ставлячи після вигуків, де треба, розділові знаки, а де не треба, поясніть чому.

1. О ваша светлость я ли вас не уважаю! 2. «Ах сударь, — едва выговорил я, оглядев Мартена, — как это вас угораздило приехать раньше меня?» 3. — О — с болью в сердце воскликнул Габриэль. 4. — О господи — только и могла выговорить настоятельница... 5. — Ха-ха — рассмеялась Диана. — Вопрос и впрямь дерзновенный!.. 6. Толпа рассеялась с криками: «Да здравствует король» Диана, словно чудом, на миг оказалась опять подле Габриэля (З тв. О. Дюма).

Вправа 197. Поясніть розділові знаки при вигуках та звуконаслідувальних словах.

1. — Ой-ой! дивіться!..

Малята оглянулися й завмерли. До них, нагнувши лобасту голову, наближався Болобан [бик]. ...Мотаючи головою, наближався до Тимка.

— Биньо-биньо, биньо-биньо! — приказував [Тимко] лагідно й підступався до бичка (Чухл.). 2. Усміхнена літня жінка ввійшла до приймальні: «Здрастуйте, головний е?» — «Добридень. Ви принесли матеріал до газети? Шефа немає. Залиште»... (Зам.). 3. Дорогі друзі! Хто не

знає Овсія Калача? Усі знаємо! Хто сумнівається у його здатності очолити відділ? Ніхто не сумнівається. Очолить і поведе (П. Г.). 4. Ось як! Ну, от що, Діночко, дивись, аби всього було вдосталь... Увечері будуть гості (В. Куд.). 5. А-а-а! Ось де тебе треба шукати!.. (Тер.). 6. Е-е-е, я не знаю, коли він завітає!..

Підсумкові запитання

1. Які основні форми має дієслово?
2. Що таке інфінітив?
3. Які форми дієслова творяться від основи неозначеної форми, а які від основи теперішнього часу?
4. Як утворити умовний спосіб дієслова?
5. Як пишеться частка **би (б)** з дієсловами?
6. Що таке дієвідмінювання?
7. Як розрізнити написання суфіксів **-ува-** (**-юва-**) та **-ова-** (**-йова-**)?
8. Які особові закінчення мають дієслова теперішнього і майбутнього часу доконаного виду?
9. Як визначити дієвідміну?
10. На які групи поділяються дієприкметники за станом, часом і видом?
11. За допомогою яких суфіксів творяться дієприслівники доконаного і недоконаного виду?
12. Як утворюються прислівники?
13. Який голосний пишеться після **з, к, х** у кінці прислівників?
14. Як пишуться складні прислівники?
15. Чим відрізняється прийменник від однозвучних з ним повнозначних слів?
16. Які сполучники пишуться тільки окремо?
17. Яка різниця між частками, прийменниками та сполучниками?
18. Які основні правила правопису частки **не** з частинами мови?
19. На які групи поділяються вигуків?
20. Які основні правила правопису вигуків та звуконаслідувальних слів?

Творча самостійна робота № 7

1. Складіть кілька речень з дієсловами в неозначеній формі; перекладіть їх російською мовою. Порівняйте суфікси в обох мовах. Від дієслів, написаних українською мовою, утворіть усі форми наказового способу.
2. Складіть самостійно чи випишіть з українських художніх творів кілька речень з дієсловами 3-ї особи множини; перекладіть речення російською мовою, зіставте закінчення в обох мовах.
3. Кілька дієслів продієвідмінійте обома мовами; зіставте особові закінчення та обґрунтуйте написання.
4. Складіть кілька речень з прикметниками, дієсловами і дієприкметниками; утворіть усі можливі форми дієприкметників. Можна скористатися творами українських письменників.
5. Кілька дієприкметників перетворіть на прикметники.

6. Складіть речення з дієприслівниками, визначте, від яких дієслівних основ вони утворені.

7. Складіть кілька речень із прислівниками; визначте, за яким способом вони утворені.

8. Складіть кілька словосполучень чи речень із складними прислівниками та прислівниковими сполученнями, які пишуться разом, окремо та через дефіс; обґрунтуйте написання.

9. Напишіть кілька прислівників прикметникового походження з кінцевим *о* і *е* та прислівників з двома *я*.

10. Складіть чи випишіть з художньої літератури кілька речень: а) із прийменниками *з-за* — *із-за*, *о* — *об*, *з* — *зо* — *зі*; б) із прийменниками іменникового та прислівникового походження; в) з прийменниками, які мають однозвучні паралелі; напишіть ті паралелі.

11. Складіть кілька речень зі складними та складеними прийменниками; обґрунтуйте написання прийменників.

12. Складіть кілька речень, увівши до них прийменники, що пишуться через дефіс.

13. Складіть (чи доберіть з творів українських письменників) речення зі складними та складеними сполучниками і з однозвучними з ними словами; поясніть написання сполучників.

14. Наведіть приклади речень із частками, які пишуться з різними частинами мови разом, окремо і через дефіс.

15. Складіть кілька речень із часткою *не*, щоб в одному випадку вона виступала часткою, а в іншому — префіксом.

16. Наведіть приклади на вживання вигуків та звуконаслідувальних слів; поясніть правопис.

17. Напишіть коротенький твір на тему «Сила слова». Расул Гамзатов сказав, що нема просто слова, що воно «...або привітання, або краса, або біль, або бруд, або квітка, або брехня, або правда, або світло, або темрява». Розвину́те це твердження далі самостійно, враховуючи, що різні стилі мовлення зумовлюють і відповідний добір слів.

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦІЯ

Синтаксисом (від гр. *syntaxis* — складання) називається розділ граматики, що вивчає будову словосполучень і речень та способи поєднання слів у них.

Відомо, що речення складається із слів. А слова в реченні об'єднуються у словосполучення за допомогою спеціальних синтаксичних зв'язків: *слухайте музику, цілющі рослини, сонячний день, материнське серце, любити землю-матінку, володіти українською мовою*.

Словосполучення поділяються на синтаксично в і л ь н і, де кожне слово — окремий член речення (*Кобилляньська дуже любила свого молодого брата* (Возн.)); синтаксично н е в і л ь н і, у яких граматична єдність виконує роль одного члена речення (*кожен з нас, десять хвилин*); с т а л і словосполучення — фразеологізми, де слова втрачають своє самостійне лексичне значення (*байдики бити, піймати облизня*).

Часто значення фразеологізму можна передати одним

словом: *узяти себе в руки — заспокоїтися; проспати царство небесне — втратити; показати, де раки зимують — «віддячити»*. Пор.: *пекти хліб і пекти раки — червоніти*.

Не є словосполученням поєднання повнозначного слова зі службовим: *навколо лісу, в саду, буду журналістом, більш коректно*.

За будовою словосполучення поділяються на прості, що складаються з двох повнозначних слів (*налите колосся*), і складні (з трьох повнозначних слів і більше) (*налите пшеничне колосся; налите зерном пшеничне колосся*).

Типи словосполучень розрізняються залежно від того, якою частиною мови виступає головне слово: а) іменникові — коли слово належить до іменника: *красива сила (сила яка? красива), сила краси (сила чого? краси)*; б) прикметникові — якщо слово належить до прикметника: *щирий у побажаннях (щирий у чому? у побажаннях), чистий від води (чистий від чого? від води)*; в) дієслівні — якщо слово пояснює дію: *кохати дівчину (кохати кого? дівчину), червоніти від сорому (червоніти чому? від сорому)*.

Грамотичні зв'язки у словосполученні — це поєднання залежних слів з основними. Існує три способи підрядного зв'язку:

1. **Узгодження** (коли залежне слово вживається у тому самому числі, роді та відмінку, що й основне): *незабутній вечір, пізнана воля, збережене сумління. Узгодження буває повним (синя хустина) і неповним (місто Черкаси)*.

2. **Керування** (коли залежне слово вживається у тому відмінку, якого вимагає основне слово): *виповнена щирістю, сперечатися з друзями, пам'ятник Котляревському, самостійність України*.

3. **Прилягання** (коли залежне слово пов'язане з основним тільки змістом, інтонацією, а не закінченням): *схаменутися вчасно, читає аналізуючи, оцінити об'єктивно*.

При нерозчленованості граматичних значень у словосполученнях визначити спосіб підрядного зв'язку нелегко — у такому разі його вважають слабким керуванням: *олія із соняшника, дбати про братів, розмова з батьками, вісточка з батьківщини, вітання від брата*.

Вправа 198. Поясніть, за допомогою яких синтаксичних зв'язків слова об'єднані у словосполучення.

Говорити правду; цікава казка; місячна ніч; читайте «Вечірку»; вивчити правила правопису; вона з нами; вечірня година; хлібне поле; хороший урожай; батьківське слово; любила носити вишиванку; різкий вітер; вечірня зірка; горде дівча; червоне яблуко; бачити головне; засяяти від задоволення; спробувати зрозуміти; говорити поспіхом; важко працювати; щасливий від молодості; радісний юнак, червоний від сорому; пішов без задоволення; рубати сокирою; читати вголос; співати веселу пісню; їхати поїздом; добирати до вірша риму.

Вправа 199. Перекладіть текст українською мовою; визначте способи підрядного зв'язку в реченнях.

— Вы всегда говорите наобум! Отворите форточку. Так и есть: ветер! и прехолодный! Отложитъ карету! Лизонька, мы не поедем: нечего было наряжаться.

«И вот моя жизнь!» — подумала Лизавета Ивановна.

В самом деле, Елизавета Ивановна была пренесчастное создание. Горек чужой хлеб, говорит Данте, и тяжелы ступени чужого крыльца, а кому и знать горечь зависимости, как не бедной воспитаннице знатной старухи? Графиня, конечно, не имела злой души, но была своенравна...

...В сердце его отозвалось нечто похожее на угрызение совести и снова умолкло. Он окаменел...

— ...Подумайте: вы стары; жить вам уж недолго,— я готов взять грех ваш на свою душу. Откройте мне только вашу тайну. Подумайте, счастье человека находится в ваших руках; что не только я, но дети мои, внуки и правнуки благословят вашу память и будут ее чтить, как святыню... (А. Пушкин).

ПОРЯДОК СЛІВ У РЕЧЕННІ

Порядок слів у реченні залежить від його змісту й граматичної будови. Вибір розташування слів у тексті, безумовно, великий, проте це не означає, що правил порядку не існує. Вони поділяються на два зразки: прямого порядку слів, або звичайного, і зворотного, або інверсію.

Якщо вживається прямий порядок слів, то підмет займає позицію перед присудком: *Катерина заздрила Марійній красі і завжди покрикувала на неї, обзивала...* (І. Кир.); *Іван спробував лягти долілиць* (Мушк.).

Проте коли підмет, виражений питальним займенником, уживається в питальних реченнях, то він може

ставитися лише на початку речення: **Хто се, хто се по сім боці Чеше коси? Хто се?..** (Т. Ш.).

При інверсованому порядку слів підмет ставиться після присудка. Інверсія використовується здебільшого в поезії: *Загомонів вітер і понісся широким шляхом...* (І. Кир.); *Закувала зозуленька в саду на помості Приїхали до дівчини три козаки в гості* (Н. тв.).

Додаток при прямому порядку слів займає позицію після слова, яке ним керує: *Скрипка втішала музиканта* (Журн.).

Узгоджене означення, виражене займенником, порядковим числівником, прикметником або діеприкметником, при прямому порядку слів пишеться перед означуваним іменником: *На матусиному подвір'ї можна довго милуватися й не намилиуєшся вирощеними нею червоними трояндами; Мені, матусю, не вистачає Ваших рук.*

При інверсованому порядку слів узгоджене означення займає позицію після означуваного слова — наприклад, для надання сказаному врочистості: *Рече та стогне Дніпр широкий...* (Т. Ш.).

Неузгоджене означення вживається після означуваного іменника, крім означення, що виражене присвійними займенниками *його, її, їх*; *Батько інженера працював з нею поруч; Квіти-троянди ліворуч доглядаються дбайливо* (З. тв. М. Руденка).

Обставини при прямому порядку слів уживаються довільно: *За хвилину ми уже були на шляху; Як гарно буває напровесні в полі* (М. Коц.). Проте обставини, виражені іменниками з прийменниками, здебільшого вживаються після слова, яке вони пояснюють: *Зранку всі працювали в саду.*

Вправа 200. Перепишіть, визначте головні і другорядні члени речення і поясніть порядок слів у реченні.

1. Ой піду я лугом, долиною,

Може, я зустрінусь з родом-родиною...

Ой там моя сестра пшениченьку жала,
Я сказав їй «здраслуй», вона не'двічала...

Сестро моя, сестро, чом ти горда стала,
Я сказав тобі «здраслуй», а ти промовчала?..

— Ой брате мій, брате, я не горда стала,
За слізьми гіркими тебе не впізнала...

На чужій роботі тяжко наброблюся,
А прийду додому, сяду, зажурюся...

Нічим протопити, нічого зварити,

Плачуть малі дітки, нічим прокормити... (Н. тв.)

2. Потонули і згасли в печалі останні слова пісні. Рука завмерла на струнах... (Ляш.).

Вправа 201. Перекладіть текст українською мовою; визначте, за яким зразком порядку слів побудовано кожне речення.

В путь умчался я на моторной лодке.

Красив и могуч Днепр в тех местах. Вот тут где-то поворот в речку Басанку. Стоит сплошная стена камыша. Прошмыгнув по зеленому коридору, лодка с выключенным уже мотором подошла к причалу. На высоких холмах раскинулось село — цель моего путешествия.

В центре села находится дом отдыха. В течение нескольких лет приезжал сюда известный украинский писатель — юморист и сатирик Остап Вишня. Был он большим любителем охоты и рыбной ловли. И сейчас едва ли не в каждой хате можно встретить людей, отлично знавших писателя... (Журн.).

Вправа 202. Визначте порядок слів у поетичному творі, обґрунтуйте свою відповідь.

Берізка біля стежки

Холоди настали різко —
Даль у світі млиста.

Зажурилася берізка,
Що немає листя.

Білі плечі не сховає
В хусточку зелену —

Все до братика гукає:
«Братуку мій, клене!

Віти вкриє морозисько —
Що робить зимою?»

«Ти зігрієшся, берізко,
Вірою земною!

Тут людей багато світом
До весни ітима,
І вони зігріють віти
Добрими очима...»

(М. Удовиченко)

ПРОСТЕ РЕЧЕННЯ І ПУНКТУАЦІЯ

Тире між підметом і присудком

Тире між підметом і присудком у простому реченні ставиться замість пропущеної зв'язки у таких випадках:

1. Коли підмет виражений іменником, а присудок — інфінітивом: *Відкладати на завтра — справа ненадійна* (Нар. мудр.).

2. Якщо підмет виражений займенником **це** і виділяється інтонаційно: *Це — надійний мій товариш*.

3. Коли обидва головні члени речення виражені іменниками або кількісними числівниками в називному відмінку: *Земля — годувальниця; Квадрат чотирьох — шістьнадцять*.

4. Коли головні члени виражені інфінітивом: *Критикувати — не діло робити* (Нар. мудр.).

5. Перед словами **ось, це, то, те, значить, це означає**, що стоять перед присудком, приєднуючи його до підмета: *Моя колега — це сама життєрадісність; Моє рідне село — ось моя радість; Виконати обіцянку — це означає заслужити довіря; Творчість — то моє життя; Допомогти — значить висловити доброту і щирість душі*.

6. Для стилістичного й інтонаційного виділення, коли підмет виражений інфінітивом, а присудок категорією стану: *Допомагати — шляхетно; вітати — чемно; чемно поводитися — пристойно*.

7. Для інтонаційного виділення присудка, вираженого іменником, якщо присудок має заперечне значення: *Прив'язаність — не шана; Мій брат — не ти*.

8. Для інтонаційного виділення присудка, що виражений прикметником або займенником: *Вона — смілива, вона — така, вона — найчарівніша*.

Тире між підметом і присудком не ставиться за таких умов:

1. Коли один з головних членів речення виражений особовим займенником і не виділяється ні інтонаційно, ні логічно: *Вона для мене найдорожча, вона сама щирість, вона талановита, вона чемна, вона добра*.

Примітка. У тих самих словосполученнях при авторському наголошенні, якщо автор бажає виділити слова, тире ставиться (*Запевняю! Вона — сама щирість, вона — талановита*). Тире також ставиться, коли підмет виражений особовим займенником і виділяється як інтонаційно, так і логічно. Наприклад: *Бавилося весело цветом щастя*,

теленькало сердечками полуниць, палахкотіло яхонтами рос і здавалося, що воно було скрізь і в усьому. Вона — покохала (О. Хом.).

2. Тире не ставиться, якщо присудок стоїть перед підметом: *Яке багате й особливе весілля* (Сидор.).

3. Не ставиться тире, коли присудок має порівняльне значення і вживається з частками *немов, неначе, ніби, як, неначебто, буцім* тощо: *Він мені як рідний; Ця звістка немов грім узимку; Вона для нього неначе перешкода; Той лист для колективу ніби порятуюнок.*

4. Коли присудок виражений іменником з прийменником, прикметником, діеприкметником: *...зайшла в кімнату. Пальто все в пухнастих сніжинках, і вся вона якось сяяла* (О. Хом.); *Але і край Прийдешнього чудовий, де б я не був, все видиться мені...* (Сос.).

Тире пишеться у неповному реченні, коли опущений один із головних чи другорядних членів (найчастіше присудок) і якщо наявна інтонаційна та стилістична пауза. Але за відсутності такої паузи тире не ставиться.

Пор. приклади: *Надворі — дощ; Миттю дісталися схованки, бо он який надворі дощ!.. Біля мене стояла наша донька, біля нього — наш син.*

Тире також ставиться у заголовках типу: *Усе найкраще — дітям; Сільському господарству — фермерство; Суверенній Україні — приватизацію; Зелений шлях — спонсорам; Журналістам — свободу слова; Демократії — підтримка і захист; Хлібові — бережливе ставлення.*

Вправа 203. Перепишіть уривки з творів В. Сосюри, поставте, де треба, тире; позначте, де тире використано між підметом і присудком, а де у неповному реченні.

На вітрі листки ясенів
летять у примарні путі.
У вечора чорнії брови,
в зорі золоті...

* * *

Дзвін шабель, пісні, походи,
воля соколина,
тихі зорі, ясні води
моя Україна...

* * *

Склав пісень я багато про тебе,
та найкращая пісня це ти...

Вправа 204. Спробуйте посперечатися з автором щодо пунктуації в поданому тексті й обґрунтуйте вжиті вами розділові знаки.

3 Катрусиного щоденника

Мені — нѣзабаром шістнадцять. Я так люблю природу!.. В нашому садочку, біля яблуньки, росте величезний дуб. Хто його посадив — навіть і бабуся не знає. Я ось ниньки біля нього і вздріла щось дивне-предивне! Ще вчора садок був якийсь напружений, мовчазний... Загадковий. А вже зранку зробився весь біло-рожевий... Аж наче співає! Яблуневі квіти буцім дивляться на мене й шепочуть: квітнемо на повну силу...

Дивне усе довкруг і прекрасне. Гілочка дуба тягнеться, тягнеться до яблуньки... аж тремтить. Передихне ледь-ледь — і знову... Вітер, скажете? Ні. Ні! Я ось заспіваю їм обом про весну, нехай послухають... Ба, яка вона, яблунька!.. Буцім наречена. Біля дуба ж! І під сонцем. Затишно їй і розкішно. Бо ж дуб — велет, а сонце — тепло і світло. Я дуже люблю ніжне сонце, садочок, дуб і... людей. За що саме люблю людей?.. Поясню, слухайте. Оцей-о велетенський займає багато місця... про що іноді й гості... Але в нас його!.. Ні, ніхто його у нас не зачепить. Нехай живе! Розростається ще і ще... Ось за це я й люблю людей — за їх щедру душу, добре серце, щирість і відданість природі... (Г. Кисіль).

Вправа 205. Спробуйте побудувати речення по-своєму, змінюючи вжиті автором розділові знаки. Поясніть свої розділові знаки.

Депозит — 1) вклади в банках, ощадних банках; 2) цінні папери, передані на зберігання в кредитні заклади; 3) внески під оплату мита, різних зборів, податків; 4) внески грошових сум в судові та адміністративні заклади під забезпечення позову, явки в суд («Словник для підприємців і бізнесменів»).

Однорідні члени речення. Розділові знаки при них

Однорідними називаються такі члени речення, які пояснюють у реченні одне і те саме слово, виконуючи однакові синтаксичні функції. Наприклад: *І виросла я на диво кароока, чорнобрива, білолиця* (Т. Ш.).

При однорідних членах речення можуть бути узагальнювальні слова: **Скрізь: у саду, в полі, у лісі — панував осінній спокій** (Тер.).

Між однорідними членами може ставитися кома або тире.

К о м а ставиться:

1. При відсутності між однорідними членами сполучників: *Дочекалися дощу рясного, теплого — весняного.*

2. При єднальних і розділових сполучниках, коли вони повторюються: *Снігами вкрилися і луги, і поля; Мати зраділа, бо приїхав її син, бо прибув її помічник.*

3. При протиставних сполучниках *а, але, зате, проте, однак, та* (в значенні *але*): *З далеких пагорбів, з їх пропечених за літо схилів тягло пахощами достиглого винограду і шафраном садів, а з ярів — пізніми прив'ялими отавами* (М. Рудь).

Якщо однорідні члени речення пов'язані градаційними сполучниками (*не тільки — але й, не стільки — скільки, як — так, якщо не — то*), кома ставиться лише перед другою частиною: *Оленка не стільки зраділа, скільки заспокоїлась; Анатолій Григорович знав добре як мову, так і літературу; Журналістика, на мій погляд, повинна не тільки висвітлювати недоліки суспільства, а й намагатися допомогти знайти шляхи, як ті недоліки усунути* (Газ.).

Запам'ятайте, що коли після однорідних членів речення, які з'єднані сполучником *і (й)*, вживаються слова *та інші (й інші)*, то перед ними також ставиться кома, оскільки й вони вважаються однорідними. В інших випадках перед словами *та інші (й інші)*, *і т. д. (і так далі)*, тощо кома не ставиться.

Пор. приклади: *Дядько Гнат подивився, подивився... Там стояв і Бахуркін, і Степан Ціпенко, і Онищенко, і інші* (Загр.); *Топографічна карта — докладна географічна карта, на якій передано всі особливості рельєфу (будови земної поверхні), шляхи сполучення, населені пункти тощо* (Журн.).

4. Між однорідними членами речення перед приєднувальними сполучниками (*ще й, та й, а також*), якщо далі прилучається ще один компонент: *Заспівали брати, ще й сестриськи* (Н. тв.).

5. Якщо частина однорідних членів речення з'єднана сполучниками, а частина — ні, то кома ставиться між усіма однорідними членами: *Іхав, їхав козаченько лугом, долиною, та лісочком, та садочком до своєї милої* (Н. тв.).

6. А коли речення побудовано так, що однорідні члени з'єднані в пари, то кома ставиться між парами: *Багаті на вітамін С шипшина і горобина чорноплідна, смородина й актинідія, суниця й лимон, плоди недостиглого волоського горіха і плоди перцю солодкого* (Журн.).

7. Якщо однорідні члени речення мають при собі пояс-

нювальні слова, то вони виділяються комою разом з пояснювальним словом: *Раз дівчина по гриби ходила, В зеленому гаю заблудила* (Н. тв.).

Кома не ставиться:

1. Між двома дієсловами в однаковій формі, що вказують на рух і мету: *Поїдь провідай родину; Сядь напиши відповіді на листи; Сядь поміркуй про виховання своїх дітей; Візьми віднеси борг; Піди допоможи слабшому.*

2. Між двома словами, які за змістом являють собою одне ціле, але при другому з них стоїть заперечна частка *не*. *Хочеш не хочеш, але мусиш зробити.*

3. Між однорідними членами речення, якщо єднальні й розділові сполучники вжиті один раз: *Хай опадає листя в саду на землю в срібному інею — я в пісні молодість знайду і довго-довго буду з нею* (Сос.).

4. Між однорідними членами речення у стійких висловах, усталених зворотах — фразеологізмах (навіть при повторенні сполучників): *ні дна ні покришки, ні сіло ні впало, ні в тин ні в ворота, ні їсти ні пити.*

Т и р е між однорідними членами речення вживається при протиставленні (*Поривання, бажання, обіцянки — не допомога*) або якщо наступний однорідний член речення — присудок — виражає швидко зміну подій, уточнення тощо: *Бігли, ойкали, шулилися від дощу — сховалися.*

Вправа 206. Простежте за розділовими знаками, обгрунтуйте їх уживання.

«Душе моєї душі, мій володарю! Привіт тому, хто здійсмає ранковий вітерець; молитва до того, хто дарує солодкість устам закоханих; хвала тому, хто сповнює жаром голос улюблених; поважання тому, хто палить, мов слова пристрасті...» ...Бо того дня, коли зрадливе небо всеохватним болем учинило наді мною насильство і в мою душу, незважаючи на ці бідні сльози, встромила численні мечі розлуки, того судного дня, коли в мене віднято вічні пахощі райських квітів,— мій мир перетворився на розмир, моє здоров'я — на недугу, а моє життя — на загибель. Від моїх безперервних зітхань, ридань і болісних криків, що невгавають ні вдень ні вночі, душі людські виповнилися вогнем. Може, змилується творець і, зглянувшись на мою тугу, знов поверне мені Вас, скарб мого життя, щоб порятувати мене від такого відчуження і забуття... (П. Загребельний).

Вправа 207. Прочитайте уривок з історичного роману Ю. Бурляя «Світанок» і поясніть використання автором коми.

На узліссі паслися тури: круторогі, золоторогі велетні, вони спокійно походжали яскраво-зеленою лукою, а трава була висока, майже по коліна, завітчана дзвониками, червоною смолкою. Під кущами гінкої горіщини кучерявилася м'ята і стелився барвінок із різьбленим листом і невинним блакитним поглядом вологого від вранішньої роси квіту. Ще стояв ранок, сонячний розлив весняного розмаю, сяєво пробудженої від нічного сну й умитої ранковою свіжістю землі. В урочистій тиші розправляв свої могутні плечі древній праліс. Він зупинився біля луки високою стіною дубів і сосен, він розбігся за луки співучими гаями і кучерявими перелісками, він підійшов до річки і, милуючись, заглянув у її тихі води змріяними густими вербичками...

Вправа 208. Поставте, де потрібно, розділові знаки між однорідними членами речення, а де не потрібно, поясніть, чому. Визначте засоби зв'язку.

I

Турбіна — двигун, що перетворює енергію робочого тіла (газу води пари) на механічну енергію (обертання ротора). Основними частинами цієї машини є напрямні соплові пристрої і ротори або робочі колеса з лопатями (лопатками). Залежно від виду робочого тіла турбіни поділяють на парові гідравлічні й газові потужністю до 1000 мегават. За характером підведення робочого тіла розрізняють активні й реактивні турбіни.

Активна — турбіна, в якій потенціальна енергія робочого тіла перетворюється на кінетичну в нерухомих соплах і використовується для створення корисної роботи на робочих лопатках турбіни.

Реактивна — турбіна, в якій значна частина потенціальної енергії робочого тіла перетворюється на механічну роботу у каналах між лопатками робочого колеса (реактивних соплах). Тиск на робочому колесі створюється не тільки внаслідок зміни напрямку потоку робочого тіла а й завдяки силі реакції, яка виникає при розширенні робочого тіла в лопаткових каналах ротора (*Короткий політехнічний довідник*).

II

1. Широко застосовують у техніці рідке скло — водні розчини розчинного скла, що є сплавами силікатів калію і натрію. 2. Синтетичні тканини (капрон лавсан нейлон (анід)) — продукти переробки нафти і кам'яного вугілля.

3. Деталі рубанків і фуганків (колодки ручки роги клинки і пробки) виготовляють з граба бука ясена клена, вологість яких не більше 12—15 % (*Короткий політехнічний довідник*).

Розділові знаки при узагальнювальних словах

Узагальнювальні слова можуть стояти як перед однорідними членами речення, так і після них.

Якщо узагальнювальне слово стоїть перед однорідними членами речення, то після нього ставиться двокрапка: *Любив обіцяти завжди: зранку, вдень, увечері, але виконувати обіцяне — то, він говорив, уже з іншої опери.*

Якщо узагальнювальне слово йде після однорідних членів речення, то перед ним ставиться тире: *Чорна смородина, порічки, агрус, айва, морква, ріпа — усі ці плоди й коренеплоди є джерелом пектину, за допомогою якого виводяться з організму канцерогенні речовини (Журн.).*

Якщо між узагальнювальним словом та однорідними членами речення є мовні одиниці типу **а саме, наприклад, як-от**, то перед ними ставиться кома, а після них двокрапка: *Каротин (провітамін А) підвищує стійкість організму проти інфекції. Він міститься у продуктах харчування, як-от: гарбузах, абрикосах, зелені, персиках, цитрусових та ін. (Журн.).*

Якщо після узагальнювального слова йдуть однорідні члени, а далі речення ще продовжується, то після узагальнювального слова ставиться двокрапка, а після однорідних членів речення тире: *Морква має велике харчове і дієтичне значення — вона містить у собі речовини: каротин (до 9 мг на 100 г), солі калію, кальцію, магнію, заліза, фосфору — корисні як для дітей, так і для дорослих (Журн.).*

Найчастіше узагальнювальними словами бувають прислівники і займенники: *таке, такі, все, всі, вони, ніде, ніхто, ніщо, ніколи, завжди, всюди, скрізь.*

Вправа 209. Поясніть розділові знаки при узагальнювальних словах та між однорідними членами у поданих реченнях.

I

1. Провідну актрису театру імені І. Франка Поліну Лазову бачили і знають глядачі всієї України. Вона зіграла багато різнопланових ролей: Варку у «Безталанній», Наталю у «Васі Железновій», Маргариту у «Майстри та Маргариті», Мавру в «У неділю рано зілля копала»,

Анну в «Камінному господарі», Жанну д'Арк у «Білій Вороні», Ярину в «Засватаній — невінчаній» та ін... Поліна Лазова — талановита актриса, чарівна жінка й непересічна особистість. 2. В Івана Миколайчука у ролі Романа у фільмі «Анничка» чарує все: отой гуцульський розкішно оздоблений пояс поверх чорної поліцейської форми; мимохіть кинута фраза, що ця форма взагалі не пасує до гір; українська пісня, яку заспівав на бенкеті, де були гітлерівські офіцери. А ще ж гарна постава, проникливий погляд виразних очей, лагідна усмішка — все те засвідчує не лише незнищенність архетипу, а й багату особистість. 3. Повсюдно тиражуються Стусові портрети: на плакатах, значках, вимпелах, навіть на футболках (З журналу).

II

1. Коротка стрижка, міцно стиснуті щелепи, нескоренний блиск у палких очах Василя Стуса — усе це подається в обрамленні колючого дроту... 2. В дитинстві Айдан Шенер захоплювали різні професії: журналіста, стюардеси, сценариста, — але вершин майстерності вона досягла значно пізніше як актриса. 3. Під сузір'ям Риб народилися такі славетні люди: Енріко Карузо, Сергій Рахманінов, Елізабет Тейлор... 4. У світі існують різні вартості: вартість краси і вартість сили. Наголос, зокрема, кладеться на вартість краси, культури, літератури чи мистецтва, але всі великі народи клали основний наголос на силу, щоб за допомогою тієї сили забезпечити існування і розвиток краси й культури (З журналу).

Вправа 210. Поставте розділові знаки при узагальнювальних словах; обґрунтуйте вживання розділових знаків.

1. Обід, що складається з трьох страв, повинен містити в собі продукти, які доповнюють один одного а саме недоцільно поєднувати борщ на перше із картоплею на друге. Одна страва повинна бути круп'яною, друга овочевою чи бобовою. На вечерю — переважно салати і вінегрети (Журн.). 2. Щедрий талант Остапа Вишні. Протягом 20-х років виходять окремими виданнями понад два десятки книжок його фейлетонів і гуморесок «Кому веселе, а кому й сумне», «Діли небесні», «Веселі усмішки сільські», «Лицем до села», «Вишневі усмішки кримські», «Літературні усмішки», «Вишневі усмішки кооперативні» та ін. (Журн.). 3. Придбав перші видання авторських збірок С. Єсеніна «Радуница» (1916), «Голубень» (1918), «Преображение» (1918), «Сельский часослов» (1918),

«Трерядница» (1920), «Исповедь хулигана» (1921), «Персидские мотивы» (1925)... (Журн.).

Відокремлені члени речення. Розділові знаки при них

В і д о к р е м л е н и м и можуть бути лише другорядні члени речення. За семантико-граматичними властивостями розрізняють власне відокремлені і уточнювальні члени речення.

Відокремлені означення

Означення поділяються на у з г о д ж е н і (коли вони вжиті в тому самому роді, числі та відмінку, що й пояснюване слово, наприклад: *бачу садок яблуневий; покохав чорнобриву дівчину*) і н е у з г о д ж е н і (коли вони вживаються в різних родах, числах: *сік з малини, олія з соняшнику, варення з яблук, варення з груш*).

К о м а м и узгоджені означення відокремлюються у таких випадках:

1. Коли означення стоять після пояснюваного слова та виражені прикметниковими і дієприкметниковими зворотами: *Обличчя, освітлене щирою посмішкою, завжди привабливе.*

2. Коли означення, виражені зворотами, стоять перед пояснюваним словом і мають обставинний відтінок у значенні (можна додати слова *бувши, будучи*): *Охоплений полум'ям, ліс стогнав боєм усього живого...* (Газ.).

З а п а м' я т а й т е, що коли означення без обставинного відтінку, то вони не відокремлюються: *Посаджена тобою яблунька уже вся палає біло-рожевим квітом.*

3. Відокремлюються означення, вжиті після пояснюваного слова, перед яким уже є означення: *Материна відданість, незабуття і дорога, завжди супроводжувала мене в житті* (Газ.).

Проте якщо перед пояснюваним словом означення немає, то слова, вжиті після пояснюваного слова, відокремлюються лише за бажанням автора: *Матуся гладила руками теплими, заспокійливими і такими рідними-рідними!* Однак у цьому реченні можна поставити навіть тире (*Матуся гладила руками — теплими, заспокійливими і такими рідними-рідними!*). Тире — аби підсилити значення, довести свою шану до рук неньки.

4. Означення відокремлюються незалежно від позиції,

коли вони пояснюють особовий займенник: *Він, щирий і щедрий, завжди може розраховувати на взаємність; Струнка та чарівна, вона стояла перед своїм нареченим, а увітчана трояндами хата гукала «гірко»* (Журн.).

Однак не забувайте, якщо означення стосується вказівних, означальних чи присвійних займенників, то такі означення не відокремлюються — особливо ті, які не мають інтонаційної чи стилістичної паузи: *Глянь, кволі листочки... Усе затінене росте повільніше* (А. Біл.).

5. Означення відокремлюються незалежно від значення та позиції, якщо вони не стоять поруч із пояснюваним словом. Наприклад: *То, спіймана в дебелі лабети, билась і звивалась, виблискуючи на місячному промінні, морська риба* (А. Біл.).

Неузгоджені означення відокремлюються лише при особливому навантаженні та при відповідній паузі. Пор.: *Ми з кошиками для ягід вирушили в ліс; Ми, в добротних лижних костюмах, з рюкзаками за плечима, вирушили в гори.*

Кома не вживається між двома означеннями (вираженими дієприкметниковими зворотами), що з'єднані сполучником **і** (**й**): *Оксані не давали спокою його слова, вимовлені ще тоді й повторені трохи згодом* (Тер.).

Тире при означеннях

Тире ставиться, коли неузгоджені означення, виражені інфінітивом, виділяються інтонаційно і мають уточнювальний характер (перед ними можна поставити *a same*). Наприклад: *Дорога ти моя людино, запам'ятай одне — важливо відрізняти доброту від лестоців — отієї нещирості, лицемірства* (Журн.).

Вправа 211. Поясніть розділові знаки при відокремлених означеннях у поданому тексті. Якщо означення не відокремлене, поясніть, чому.

1. І люд, хрещений та сумирний, посунув вузькими вулицями міста... (Журн.). 2. Пробуджений ранком і сполоханий дощем, птах знявся з гілки й згубився у верховітті. 3. Ми, втомлені працею, десь підсвідомо відзначаємо, що відпочинок буде заслужений. 4. Олег з маленькою донькою поїхав до батька. 5. Земля, затінена густим листям плакучої верби, була сирою. 6. Мое прочитане оповідання нехай лежить. 7. Матусю, найдорожча моя людино у світі, пробач мені за мої нечасті до тебе візити (Кис.).

Вправа 212. Перепишіть текст, виділивши, де треба, означення. Визначте узгоджені й неузгоджені означення. Поставте розділові знаки.

Віктор стояв приголомшений...

Він пройшов попід міксером — величезним резервуаром для збереження і вирівнювання хімічного складу рідкого чавуну, що заливається в мартени. Не оглядаючись, пішов туди, де мали ставити на фундамент готову доменну піч побудовану на залізних рейкових санчатах.

Обладнана за останнім словом техніки тисячотонна доменна піч стояла на десятку рейок, що вели до фундаменту побудованого для неї за кілька десятків метрів. Рейки прилягали до самого фундаменту і з'єднувалися з такою ж кількістю коротких рейкових відрізків умонтованих у фундамент. Саме на них повинна була стати нова домна (М. Руденко).

Відокремлені обставини

Обставини також можуть бути відокремленими.

К о м а при відокремлених обставинах (незалежно від місця в реченні) ставиться у таких випадках:

1. Коли обставина виражена одиничним дієприслівником, який означає умову, час, причину, спосіб дії. Наприклад: *Стежка, звиваючись, біжить до Мар'янівки.*

Проте якщо одиничний дієприслівник, ужитий після дієслова-присудка, виражає обставину способу дії і за значенням близький до прислівника, то обставина комами не відокремлюється: *Співають ідучи дівчата (Т. Ш.).*

2. Якщо обставина виражена дієприслівниковим зворотом: *Він заночував у Юрка, переспавши на пахучому сіні... (Стец.).*

3. Коли обставина виражена дієприслівником чи дієприслівниковим зворотом, що стоять після сполучників **а** чи **і**, які входять до інших членів речення: *Володимир Васильович подивився на редактора і, не відповівши на запитання, подався з кабінету (Газ.).*

П р и м і т к а. Якщо сполучник виступає як підсилювальна частина відокремленої обставини, то обставина відокремлюється разом з часткою: *Віктор став навшпиньки, визирнув за тин, пробурчав щось собі під ніс, а оглянувшись, розреготався... (Журн.).*

4. Відокремлюються обставини, виражені сполученням зі словами-прийменниками *згідно з, на відміну від, унаслідок, наперекір, всупереч* тощо. Наприклад: *На відміну від російської мови, в українській — у слові одинадцять зберігається одне н.* Найчастіше відокремлюються допустові обставини з прийменниками *наперекір, незважаючи*

на, всупереч, а решта відокремлюється за бажанням автора: *Я опанував українську мову завдяки наполегливості.*

Не відокремлюються обставини:

1. Виражені дієприслівниковим зворотом фразеологічного типу: *Бігти не пам'ятаючи себе.*

2. Виражені дієприслівниковим зворотом, що за змістом тісно пов'язаний з дієсловом-присудком: *Бажаних гостей зустрічають міцно обіймаючи.*

3. Виражені дієприслівниковим зворотом, на початку якого вжито підсилювальну частку *і*: *Песиміст і співаючи власну пісню сумнівається, що пісня його (Журн.).*

Вправа 213. Відокремте, де потрібно, обставини; визначте, чим вони виражені. Поясніть розділові знаки.

I

1. Невзбарі всівся під старим осокором і притулившись до стовбура спиною відчув його порепану кору. 2. Спинившись я став розглядати алею — кого б міг переслідувати цей чоловік?.. 3. Він хутенько підійшов до топчана і не роздягаючись шаснув під рядно. 4. А Ганка сміючись що так одурила своїх загребущих сусідів, переступила через перелаз і подалася додому. 5. А вона притихши й немов аж зажурившись од своєї чарки не відмовилась, випила й далі сиділа вже тихо похнюпившись і нікуди не поспішала. 6. Про що ти думаєш дивлячись на камінь? 7. І він напружуючи живе око темним густим поглядом світив на неї.

II

1. Довго стоїть на ганку не наважуючись зайти, а потім підібгавши вуста надавши своєму зораному зморшками обличчю гідності одважується. 2. Спочатку заходить до рахівника і той вислухавши стару відсилає її до бухгалтера. 3. Вона сиділа нахилившись. 4. Не зупиняючись відповіла. 5. Степан Пасюга клянучи все на світі — й собаку, що вискочив на дорогу, а йому захотілось врятувати його, й те, що поїхав не по трасі, а звернув на коротку дорогу, й стіну, яка наче сама наскочила на машину, — хутко звернув ліворуч бачачи й чуючи як та стіна валиться, підважена й захоплена високим кузовом машини, і вже знову був на дорозі, дав газу розуміючи що повинен якнайшвидше тікати, щоб ніхто його не бачив, щоб не попастись (Є. Гуцало).

Відокремлені додатки

Додатки, на відміну від означень і обставин, відокремлюються рідко. Це словосполучення: а) з частками *навіть, аж*: *Боявся всього на світі, навіть і тіні своєї*; б) з прислівниками *часом, завжди, часто, зокрема, особливо*: *Від квітів, особливо пальм й аспарагусів, одразу повіяло життям...* (Вільде); в) з прийменниками *замість (замісто), крім (окрім, опріч)*, за винятком: *...і в мене теж нема родини, окрім дочки...* (Н.-Лев.).

Примітка. Зі словами *крім (окрім, опріч)* додатки відокремлюються завжди. А під значенневим та стилістичним навантаженням ставиться навіть тире: *Він виконував усе — крім обіцянок.*

Вправа 214. Поставте розділові знаки при відокремлених додатках.

I

1. Усі крім Руфіна підходять під благословення (Л. Укр.). 2. І ніхто того плачу [наймички] не чує, Не знає й не бачить Опріч Марка маленького (Т. Ш.). 3. Чемерис аж голову звів і не втримався, вирік... (Журн.). 4. Мурчик любив поганятися за сіреньким хвостиком мишки на просторі й чатував того сіренького здебільшого біля копиці сіна, але чи й не завжди у нього замість хвостиків облизні. 5. Часом [іноді] я займався вранішньою зарядкою. 6. Чи ви не п'яні часом [ненароком] пане хазяїне, бодай ви здорові були?.. (М. Коц.).

II

1. Він працює над ліричними, епічними творами часом над драматичними. 2. Ніхто крім сонця і блакитного неба не дивиться в нього... (Гог.). 3. Про неофіційну версію, що підтвердилася на прес-конференції, не сказав навіть і вчора (Газ.). 4. Знайде собі Оникій шматок хліба і опріч (крім, окрім) тебе! (Н.-Лев.). 5. Турбот було багато особливо з маленьким Тіном (Вільде). 6. У місті не ходив ніякий транспорт за винятком таксі. 7. Ти б, синку, замість того щоб лежати, то хоч сестер навчив би читати (Мирн.).

Відокремлені прикладки

Прикладки також можуть бути відокремленими й виділяються або комами, або тире.

Комами відокремлюються:

1. Прикладки, що стоять перед означуваним іменником (зі сполучником *як* або без нього) і мають причино-

вий відтінок у значенні. Якщо такого відтінку немає, прикладки не відокремлюються. Пор.: **Відомий лікар-гомеопат Тетяна Дем'янівна Попова видала книгу «Нариси про гомеопатію»**; Лікар повинен стрічати пацієнта як здорового, але й, не забувати, що перед ним хворий (Газ.); **Як представник хірургічного відділення Остапенко узяв слово**; Прикладка, як один з різновидів означення, є таким означенням, що виражене іменником та обов'язково дає предметові якусь іншу назву.

2. Поширені прикладки, що стоять після означуваного іменника, виділяються комою або тире: *Уже зацвіли сади буйним квітом — тим розмаєм весни*; *В її руках були білі ромашки — оте чудове створіння природи, що вабить зір своїми ніжними мереживними пелюстками*; *За причілком хати живопліт усіяний синіми дзвіночками кручених паничів — синеньким димком весни*.

3. Прикладки, що стосуються особового займенника, відокремлюються незалежно від позиції в реченні: *Отакі вони, малинові сурми світанків* (Журн.); *Талановитий хірург, він повинен знати собі ціну*; *Він, талановитий хірург, повинен знати собі ціну*.

4. Прикладки, що приєднані до пояснюваних іменників чи особових займенників уточнювальними словами (сполучниками, частками, прислівниками тощо) зокрема, в тому числі, наприклад, *особливо, як-от, а саме, так званий, навіть, на ім'я, родом, або* (у значенні тобто): *Гомеопатія, тобто спосіб лікування, — це такий метод, в основі якого лежить застосування мінімальних доз тих ліків, що у великих дозах викликають у здорової людини явища, подібні до симптомів цього захворювання* (Мед. словник).

При вживанні слів *як-от, а саме* кома ставиться перед ними, а після них — двокрапка: *На нараду зібралися вчені, а саме: Карнаух, Таболіна, Стрюк, Литвиненко, Горбань, Захаренко, Ющенко*.

Тире при прикладці вживається, коли вона має уточнювальне значення і перед нею можна поставити слово *а саме* (*Ці письменники — Павло Глазовий, Олег Черногуз, Євген Дудар, Юрій Прокопенко, Михайло Прудник — автори видань сатири й гумору*) та коли поширена прикладка вже має у своєму складі розділові знаки: *Здається, звична, порівняно легка недуга — ангіна, проте вона загрозлива ускладненням — захворюванням, що виникає як наслідок* (Журн.).

У кінці речення навіть непоширена прикладка виділя-

ється тире: *Над кресленням схилився серйозний Іванчук — інженер (Газ.)*.

Вправа 215. Простежте за розділовими знаками при прикладці; поясніть місце прикладки в реченні і причини її відокремлення.

1. Як представник президента, він повсякдень повинен турбуватися про малозабезпечених та незахищених мешканців району. 2. Перед очима рясніли польові квіти, а саме: жовті кульбаби, польові маки, а ще синів ранній степовий сон. 3. Олена взяла свого синочка — отого чорнявого карапузика — і пішла з ним під яблуню, що вже червоніла спілими яблуками. 4. Односельчани, у тому числі й приїжджі — помічники хліборобів, у машині всідалися густо, притуляючись одне до одного: вітер уже був різкий, холодний. 5. Діна Миколаївна, дільничний лікар, користується повагою, бо заслужила її своїм талантом медика та щирим добрим серцем. 6. Минула зима, холодна, якась довга та засніжена. 7. Зима була холодна, якась довга та засніжена. 8. Ліки, цебто і таблетки, і мікстури, медсестра принесла в палату водночас (*Журн.*).

Вправа 216. Перепишіть подані речення, вставте на місці крапок прикладки і поставте, де потрібно, розділові знаки; обґрунтуйте їх.

1. Тарас Григорович Шевченко... провів дитячі роки у Кирилівці... 2. А народився він 9 березня 1814 р. у Моринцях... 3. У викупі Шевченка з кріпацької неволі брали участь Жуковський., М. Сошенко., Григорович., Брюллов, Венеціанов... 4. Співавтором Павла Прокоповича Глазового був і Ф. Маківчук... 5. Павло Глазовий написав книги і для дітей у тому числі... 6. Володимир Миколайович Сосюра ... народився 6 січня 1898 р. 7. Володимир Сосюра написав твори а саме ... 8. Іван Павлович Багряний ... у 1945 р. емігрував на Захід, де словом продовжував боротися за волю України. 9. Костенко Ліна Василівна ... написала твори а саме ... 10. Володимир Олександрович Яворівський ... написав оповідання, повісті, романи це ...

Вправа 217. Визначте відокремлені другорядні члени речення та поясніть, чим вони виражені. Обґрунтуйте розділові знаки.

1. Кімната, залита ранковим сонцем, була затишною та гостинною. 2. Ринкова економіка, складна і суперечлива, входить у наше життя з болем. 3. Збілілий од вишневого квіту, сад стояв ошатний, немов наречена (*Газ.*). 4. Він, талановитий і гарний співак, шанований усіма слухачами України. 5. Беручи все близько до серця, мати хвилювалася за свого сина. 6. Мати, не доспавши ночей, виховала свою дитину працюютою, широкою та доброю.

7. Згідно з постановою адміністрації, малозабезпеченим надаватиметься допомога. 8. Незважаючи на зайнятість та перевантаженість справами, не забувайте про вашу родину (*Газ.*). 9. Весь тиждень, крім неділі, він працював у бібліотеці. 10. На святковому вечорі були чи й не всі її подруги, а саме: Людмила, Юлія, Оксана, Марія, Катерина, Світлана...

Відокремлені уточнювальні члени речення

Уточнювальні члени речення конкретизують або пояснюють значення головних і другорядних членів. Вони відокремлюються комою або тире.

Комою відокремлюються:

1. **Означення**, що уточнюють попередні означення: *Сліпучо-чорні землі, зорані, потребують як умілих рук, так і дбайливих та ніжних* (*Газ.*).

2. **Обставини**, виражені прислівниками або іменниками з прийменниками, якщо вони уточнюють чи обмежують попередні обставини і якщо в них наявна уточнювальна інтонація: *Звідусіль, з надвисокості, видно мені наш двір, товстелезні осоки з широченням, як колеса гарби, дуплом* (*О. Хом.*).

3. **Уточнювальні члени речення**, які приєднуються за допомогою слів *а саме, навіть, цебто, тобто, особливо, і притому, та й взагалі, у тому числі* та за допомогою пояснювальних сполучників *або, чи*: *Син не слухав матері, навіть не глянув на неї, а за хвилину накинув на себе пальто, вийшов; Для чого ви існуєте, чи то, пак, живете?* (*Гонч.*).

Слід відрізнити пояснювальні сполучники **або, чи** від аналогічних розділових сполучників, після яких, коли їх вжито лише раз, кома не ставиться. Пор.: *Душу, або внутрішній світ людини, пізнаєш за її вчинками; Підводить під монастир заяча душа або байдуже серце* (*Журн.*).

Також треба відрізнити відокремлені уточнювальні члени речення від однорідних членів речення. Пор. приклади: *Можна було сісти на молодій, ще не запиленій траві, ясно покрапленій найвними жовтенькими квітами, настоящими на щирому сонці* (*Гонч.*); *Біла земля, засніжена, дасть хороший урожай* (*Журн.*).

Тире виділяються уточнювальні прикладки: *Цей вираз — задоволення собою і свідомість власної значущос-*

ті — робив його схожим на священика, який править месо (С. Чексеріні).

Вправа 218. Поясніть розділові знаки при уточнювальних членах речення. Знайдіть розділові сполучники.

1. Писати з граматичними помилками — тобто не засвоїти правил правопису. 2. Лекцію читатиме або професор, або кандидат філологічних наук. 3. Гості прибудуть удень або ввечері. 4. Той смарагд на тридцять чотири диргеми мав ціну сорок два кесе — себто дев'ятсот вісімдесят селімів золотом, або вісімдесят тисяч дукатів (*Загр.*). 5. Ніхто не минає. Чи багатий, кого доля, Як мати дитину, Убирає, доглядає,— не мине калину. Чи сирота, що до світа Встає працювати... Чи дівчина, що милого Щодень виглядає (*Т. Ш.*). 6. Щирість душі, чи така її вдача, приємно усіх дивувала, завойовувала прихильників, шанувальників. 7. Хлопець досить успішно склав екзамени з усіх предметів, у тому числі з української мови (*Тют.*). 8. Кілька годин зряду вогонь вела вся артилерія, навіть зенітна (*Журн.*).

Вправа 219. Поставте, де потрібно, розділові знаки і поясніть уточнювальні слова та однорідні члени речення.

Попереду в заворсклянських низів'ях в лугах та перелісках губиться наша дорога вечірня. Бакаювата вона розбита роз'їжджена, хоч і безлюдно зараз на ній... Але увага хлоп'яти на іншому: птахи летять! Над Бродщиною Великою і Малою над лугами озерами плавнями... Табуни низки ключі разочки диких качок одинокі крижаки пружко летять в теплому ласкавому небі... Туди в присмерк у скаламученість наша дорога лежить. Розповісти тобі, читачу, які тут заграви небо кривавили? (*О. Гончар*).

Вправа 220. Перепишіть подані речення, поставте розділові знаки; підкресліть уточнювальні члени речення.

1. Тепер прийшла весна на нашу землю владна сонцесяйна ширококрила (*Журн.*). 2. Сонця було там надворі так багато, що йому, здавалося, бракувало місця (*Смол.*). 3. Небокраєм синюватий серпанок м'яка смуга світанку і за секунди виднішає, виднішає... (*Журн.*). 4. Чернишеві на час арtpідготовки випало бути старшим тобто командувати з'єднаним вогнем усіх трьох мінрот (*Гонч.*). 5. ... Бунін (академік цебто член академії) дуже гарний поет (*М. Коц.*). 6. Першою записана простим олівцем відома українська народна пісня точніше один з її варіантів «Під дубиною під зеленою» (*Возн.*).

Вправа 221. Визначте уточнювальні та однорідні члени речення й поясніть, чим вони різняться між собою.

1. Навіть у каторжників на турецьких галерах, здаєть-

ся, було більше вільного часу, ніж у цієї жінки, нестерпно самотньої, виснаженої змаганням за своє життя, за свою індивідуальність. 2. Не привітався, навіть не кивнув головою, і поминув султанську матір; а вона ж стерегла його недоторканість, а потім — недоторканість султанської ложниці... (Загр.). 3. Зеленіють жита, і любов одцвіта, і волошки у полі синіють. Од дихання мого тихий мак обліта, ніби ім'я печальне — Марія (Сос.). 4. Контрастні, трохи товстуваті й хтиві губи начебто промовляли, що вони відкриті вітрам і доступні для слабохарактерних жінок та гарячих поцілунків. 5. Його постава, статура, погляд і чітко окреслений класичний профіль — усе вказувало на те, що стародавні греки явно поспішили оголосити Аполлона Бельведерського взірцем чоловічої краси, а античні оракули, передбачаючи майбутнє, навіть гадки не мали, що в їхнього далекого пращура згодом можуть з'явитися такі ж самі нащадки, але в значно поліпшеному вигляді. 6. З якого боку не йдеш — чи з Харитонівки, чи з Харлапівки, чи з Спиридонівки, — а дуб звідусіль видно. Ніколи не заблудишся (О. Ч.).

Пунктуація в реченнях зі словами типу *мов, ніби, неначе, наче, неначебто, буцім, буцімто, як*

Слова *як, мов, ніби* можуть виступати в реченнях як сполучниками, так і частками й залежно від цього кома перед ними може ставитися або не ставитися.

Кома ставиться в таких випадках:

1. Перед сполучниками, які з'єднують неповні порівняльні речення у складнопідрядних. Наприклад: *Я квітку не можу зірвати, бо їй, як людині, болить. Як нам, моє серце крилате, під сонцем їй хочеться жити* (Сос.).

2. Коли за допомогою сполучника *як* вводяться в текст вставні слова, словосполучення чи речення: *Олег Федорович Черногуз, як відомо, український прозаїк, сатирик, гуморист* (Журн.).

Кома не ставиться:

1. Перед *як* (*неначе, ніби* тощо), коли сполучник входить до складу іменного складеного присудка: *На весіллі Оленка була мов ясна зіронька*. Але якщо автор хоче щось підкреслити, то іменний складений присудок відокремлюється тире: *На весіллі Оленка була — мов ясна зіронька; Зима, а надворі тепло — ніби рання весна*.

2. Не ставиться кома перед сполученням з *як* (*мов, немов*) у фразеологічних зворотах (крім тих, які виступа-

ють підрядним реченням). Пор.: *Продукти з прилавка мов корова язиком злизала* (Газ.); *Продукти з прилавка зникли, мов корова язиком злизала* (у другому реченні фразеологічний зворот виступає підрядним реченням і тому відокремлюється).

3. Кома не вживається, коли структура з як входить до образних порівнянь, що здебільшого являють собою метафоризовані звороти: *білий як сніг* (як крейда, як стіна), *берегти як зіницю ока*, *далекий як небо від землі*, *легкий як пір'їнка*, *пролетів як вихор*, *звалився як сніг на голову*. Проте якщо звороти мають уточнювальне значення, то вони відокремлюються. Наприклад: *Він легкий — як пір'їнка*; *Сергій став білий — як сніг* (як крейда, як стіна).

4. У структурах *більш як*, *не пізніше як*, *як слід*, *як повинно бути* і под. відокремлення немає: *Шануймо й оберігаймо природу як слід*; *Після марнослів'я сьогодні — вони беруться за марнотратство не пізніше як завтра* (Газ.).

5. Кома не ставиться і перед конструкціями *як складається*, *як ведеться*, *як поталанить*, *як пощастить*, *як є*, що в безособових реченнях входять до головних членів: *Листя осипалося усе як є*; *До вечора дістанемося як пощастить*; *Привітали з днем народження як ведеться*; *До снідання отак об паколи порвали всі коси як є* (А. Гол.).

Вправа 222. Перепишіть текст, поясніть пунктуацію в реченнях зі словами типу *як*, *мов*, *ніби*. Визначте, коли ці слова виступають сполучниками, а коли частками.

1. Червоне листя винограду Яскрить на хатній білині — Перед листочком кожним радо Сидять пташки, мов при вогні... Присмутно яблуні зітхають, Неначе в небі не зірки, А за вітрами відлітають З гілок рожеві пелюстки (М. У.). 2. Сьогодні я такий щасливий, мов вийшов хлопчиком на шлях, де сонце наливає сливи солодким золотом в садах (Сос.). 3. Всюди пташка співає, Мов для мене, весь день. Не було і немає В мене кращих пісень (М. У.). 4. Ці співи зачаровували Євграфа, як Одиссея сирени, і він робився м'який, наче віск у вухах його супутників (О. Ч.). 5. Як вийде вона з лісу на білу стежку, щоб відтак, може, як тоді, полізти під «Білий камінь», він побачить її зараз здалека (О. Коб.). 6. Ішов мимо як наче нас не знав. 7. Хочеш, ходімо зараз у парк, зберемо навколо себе цілу ораву хлопців, і ти будеш серед нас, мов царця (Гур.).

Вправа 223. У поданих реченнях поставте, де треба, розділові знаки; зіставте речення із словами-сполучниками і словами-частками; поясніть розділові знаки.

1. І їхня Вернигірщина в шумі зеленої повені стояла мов у віночку (*Бурл.*). 2. Із вагонів посипалися люди мов картопля з продертого мішка (*Панч.*). 3. Вона росла наче квітка (*І. Кур.*). 4. Це можна було зробити, вдаючись до мови поетичної, що й є начебто моєю творчою особливістю (*Довж.*). 5. Мерехтливе повітря м'яко струмувало наче підлизуючи своїми рухливими течіями потойбічні висоти, бліндажі, далекі дерева (*Гонч.*). 6. Гори навколо мовби висіли в повітрі (*Гонч.*). 7. Цю службову таємницю слід і надалі оберігати якнайпильніше мов зіницю ока мов тендітну нитку власного життя!.. (*Яч.*). 8. Почервоніла мов рожева троянда... (*Сидор.*).

Вставні і вставлені конструкції та розділові знаки при них

У культурі, мовлення велику роль відіграють вставні і вставлені конструкції. Ці утворення властиві насамперед усному мовленню. У художній літературі вони використовуються здебільшого в побудові діалогічної мови, а в діловому мовленні використовуються значно менше.

У реченні виступають як окремі слова (*мабуть, звичайно, безумовно, певне (певно), либонь, можливо, може, безперечно, знаєте, здається, видно, боюся, сподіваюся, гадаю, очевидно, бачу, десь, думаю тощо*), так і словосполучення (*хвалити долю, хвалити Бога, на мою думку, само собою розуміється, без усякого сумніву*) та речення, що здебільшого вживаються з особовим займенником (*я бачу, ми сподіваємося, як ви знаєте, як ми впевнені, як ви розумієте, як ви здогадуєтеся, як ми почули, згадаєте моє слово, я запевняю вас, я переконаний, як вони сказали та ін.*).

Вставні елементи, як правило, відокремлюються ко м а м и. Т и р е, д у ж к а м и виділяються переважно вставлені речення.

Пор. приклади: *Ні, певно, це не так — знайшов і щастя* (Руд.); *Отже, хвалити Бога, піймалася... Отакенна!..* (О. В.).

Якщо перед вставним словом ужито єднальний сполучник (на початку речення), то кома ставиться після слова: *І справді, я сподівався на твою сміливість* (Журн.).

А якщо перед вставним словом єднальний сполучник використаний у середині речення, то кома ставиться перед словом: *Я сподівався на твою сміливість і, певне, помилюся.*

Одні й ті самі слова в реченні можуть виступати і як вставні слова, і як невставні, звичайні. Пор.: *Ми, нарешті, відвідаємо зоопарк; У зоопарку ми побачили спочатку свійських птахів, а далі — диких звірів, і нарешті уздріли білих лебедів...*

Вставні конструкції певного місця в реченні не мають: *Ти повернешся, я знаю; Я знаю, ти повернешся; Ти, я знаю, повернешся.*

Коли вставне слово пишеться одразу після однорідних членів і передує узагальнювальному слову, то перед ним ставиться тире, а після нього — кома. Наприклад: *В одеському лісопарку, що повниться свіжим повітрям, я милувався (не як учений) і квітами, і рідкісними деревами, і зеленою травою — бачте, усім, чого так довго не ставало моєму втомленому серцю (Журн.).*

Вставлені конструкції відрізняються від вставних тим, що вони містять у собі додаткові відомості про зміст тексту: *Були й такі, що говорили (хто ніколи не відвідував театру): драматургія уже давно віджила своє (Журн.).*

Вставлені конструкції можуть поєднуватися зі вставними, водночас несучи й додаткові відомості, і вираження ставлення автора до висловленої ним думки: *Ощенко підійшов до багаття, розкидав його — що жарини розлетілися по зеленій траві, носком туфлі штурхонував собаку (чого ніколи не було, адже він, я знаю, любить живу природу) і подався з галявини (Журн.).*

Вставлені конструкції також виділяються або тире, або дужками, зрідка комами. Наприклад: *У вечірній час краще користуватися джерелами місцевого освітлення з лампочкою потужністю не менше 60 Вт (найкраще 75—100 Вт) (Журн.); Спочатку з'їв хліб, — не зглянувся, коли це й сталося, — а далі припав до горщика і випив смачну, настоящу юшку (Журн.); Перший новий фільм — а буде їх ще багато — молодого режисера (повноліття якого, до речі, наступного року справлятимуть у Каннах, Венеції, Карлових Варах, Одесі й Сопоті) Герасима Мумумова одразу пришиває йому естетичне сприймання новітніх кінематографічних шедеврів (Яч.); Підійшов, а не знав же нікого з нас, і сміливо втрутився в розмову (Журн.).*

Вправа 224. Поясніть розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях. Чим ці конструкції різняться між собою?

1. Мабуть, гриби дівчата збирають. 2. Звичайно, я працюю в бібліотеці зранку. 3. Там, я певен, їх обов'язково візьмуть до уваги при складанні нового плану (*Газ.*). 4. Ти, по-перше, не кричи (*Н. Пл.*). 5. Потім перевірили набійниці, понабивали їх — кожен до своєї рушниці — бойовими патронами повні (*Журн.*). 6. І Наталка теж сміялася. Глузливо, либонь. 7. Тим більше сьогодні мусив зайти після такого вчорашнього (на його думку, надзвичайного) «казусу». 8. Те, що він почав був забувати, — ціла ота трагедія його народу, — навалилось на нього всім тягарем, кидаючи серце, мов м'яч, у всі боки. 9. Слухняний був і тихий, ріс хоч і в злиднях, та під доглядом людським (батька його рано не стало, убило в чагарнику, — гарний був чолов'яга, хай царствує). 10. Зненацька човен сів на мілке (пропливли якраз оцей кочкуватий мілкий плес), хитнувся і мало не перекинувся (*Баг.*). 11. Іду я з роботи додому (а працюю я в гастрономічному відділі продмагу), а ніч темна — хоч в око стрель. 12. Адже, як ми уже зазначили, портрети місцевих передовиків були підняті на таку недосяжну висоту, що годі було кого розпізнати без Ізиного оптичного приладу (*Яч.*).

Вправа 225. Поставте, де треба, розділові знаки при вставних і вставлених конструкціях, поясніть розділові знаки.

1. Ви я бачу також мудрець за чужою спиною (*Стельм.*). 2. Султан з'явився в урочистих шатах, у золотому кафтані чотирирукавному два рукави для рук, два для цілування придворним, коли йшов до трону, у ще вищому, ніж звичайно, тюрбані, із золотою шаблею при боці, обсіпаною величезними діамантами й рубінами (*Загр.*). 3. На перший погляд здається що сказати **крізь** або **через** однаково. Але це не так. «Крізь гони» — тобто долаючи перешкоди, труднощі. А «через Карпати» означає перемаїнути через гори (*В. Кон.*). 4. Ніхто не переймався почуттям султанської матері, бо йшлося ж про набагато більше — про велику державну політику: султан вирушив може у найбільший свій похід, в похід цілого свого життя, що засвідчував не тільки посланням до іноземних володарів, а й тим, що брав із собою улюблену жону і всіх коли не лічити Мустафи синів, кожен з яких міг вважатися ймовірним спадкоємцем трону (*Загр.*). 5. Ми добре видно так і не доберемося до вечора (*Журн.*). 6. Вона схожа була на ромашку вранці після

дощу, коли квітка вже висохла, а стебельце ще вологе. Похмура душа Сулейманова розпромінювалася і Роксолана радісно всміхалася, ховаючи гримаси болю, брала на руки то Міхрімах, то Селіма, цілувала діток, шептала їм мовби вони могли розуміти як дуже їх люблять, як бракує їй часто їхнього тепла і безмежної довіри (Загр.).

Вправа 226. Порівняйте написання (виділення) вставних і невставних конструкцій.

Пані Леся, ти, може, приїдеш? Пані Леся може приїхати; У лісі, звичайно, гарно будь-якої пори року. Піти в ліс — для нього звичайно; Це, я кажу, чудове видання. Це я кажу, щоб ви попрацювали над правописом; Ви, напевно, читали «Сімнадцять миттєвостей весни»? Твори Євгена Гуцала (а вони з гумором і добре написані) ви читали напевно; Читайте, я раджу, видання українських письменників. Раджу прочитати повість Євгена Гуцала «Передчуття радості» — відпочинете; Я раджу, а ви слухайте. Незабудки, запевняю вас, дуже чарівні квіти. Запевняю вас у тому, що незабудки дуже гарні квіти.

Підсумкові запитання

1. На які групи поділяються словосполучення за ступенями синтаксичного злиття слів і за головним словом? Яка різниця між реченням і словосполученням?

2. Які основні способи підрядного зв'язку в словосполученнях? Що ви знаєте про фразеологізми?

3. Які є типи порядку слів у реченні?

4. Яке основне правило вживання тире між підметом і присудком?

5. Яке основне правило вживання тире в неповному реченні?

6. Де ставиться кома при градаційних сполучниках, що вживаються при однорідних членах речення?

7. Які розділові знаки ставляться при узагальнювальних словах?

8. Які члени речення можуть бути відокремленими?

9. Які розділові знаки вживаються при відокремлених уточнювальних членах речення? Що ви знаєте про різницю між сполучниками *або* й *чи*?

10. Що ви знаєте про пунктуацію в реченнях зі словами типу *мов, ніби, як?*..

11. Як ви розумієте, що таке вставні і вставлені конструкції? Яка між ними різниця? Поясніть різницю в написанні вставних і невставних конструкцій.

12. Які розділові знаки використовуються при вставних і вставлених конструкціях?

1. Складіть самостійно (чи выпишіть з художніх творів) 3—4 речення з синтаксично вільними, синтаксично невільними та сталими словосполученнями.

2. Складіть кілька словосполучень за способами підрядного зв'язку. Перекладіть російською мовою.

3. Доберіть синонімічні словосполучення на зразок *переглядати газету — переглядають газету — переглядання газети — перегляд газети*.

4. Складіть кілька речень на зразок прямого і зворотного порядку слів. Поясніть порядок членів речення.

5. Складіть кілька неповних речень і поясніть ужиті розділові знаки.

6. Наведіть приклади на вживання тире між підметом і присудком. Обґрунтуйте своє написання.

7. Складіть російською мовою речення з узагальнювальними словами. Поясніть розділові знаки. Перекладіть українською мовою і зіставте узагальнювальні слова в обох мовах.

8. Складіть 3—4 речення з відокремленими членами; поясніть ужиті вами розділові знаки.

9. Складіть самостійно (або выпишіть з видань української літератури) кілька речень з прикладками; обґрунтуйте розділові знаки.

10. Складіть самостійно кілька речень, уводячи в них уточнювальні слова; поясніть розділові знаки.

11. За допомогою художніх творів чи періодики виконайте завдання на вживання різних вставних і вставлених конструкцій. Доведіть на власних прикладах, що ви засвоїли правила на вживання розділових знаків при вставних і вставлених конструкціях.

12. Напишіть твір на тему «Моя родина».

СКЛАДНЕ РЕЧЕННЯ І ПУНКТУАЦІЯ

Складним називається таке речення, яке складається з окремих простих речень, що становлять собою структурну, семантичну та інтонаційну єдність.

Культура писемного мовлення тісно пов'язана з системою розділових знаків, які супроводять типи складних речень. Правильне вживання розділових знаків повинно відповідати інтонаційному малюнку кожного складного речення.

Складні речення за своєю структурою і семантикою поділяються на три основних типи: складносурядні, складнопідрядні та безсполучникові. Зв'язок між частинами складносурядного та складнопідрядного речень здійснюється за допомогою сполучників та сполучних слів, а засобом зв'язку частин безсполучникового речення є інтонація. Тобто за способом зв'язку виділяються два типи речень: із сполучниковим і безсполучниковим зв'язком.

Складносурядні речення

Складносурядними називаються речення, що складаються з кількох простих частин, пов'язаних у єдине структурне, семантичне та інтонаційне ціле за допомогою сполучників сурядності.

Інтонація у складносурядному реченні вказує не тільки на його початок і кінець, а й допомагає поділити його на частини, дає змогу виділити найважливіше. Наприклад: *Рядок за рядком, поема за поемою народжувалися в заповітній книжечці, й оживала в ній жахлива правда епохи кріпацтва* (Тул.). Тут висновок другої частини особливо наголошений та інтенсивний. Пауза перед сполучником *й* довга настільки, що можна поставити і кому, і тире.

Між частинами складносурядного речення можуть ставитися кома, крапка з комою і тире.

Кома ставиться:

1. Перед усіма сполучниками сурядності (*і, але, або, чи*), якщо немає спільного другорядного члена речення або спільного до обох частин підрядного речення. Наприклад: *Вечірнє небо світиться красою, і соняхи гудуть, як тулумбас* (Кост.); *Свербів язик у Гриця одмовитись, але він стримався...* (Ляш.).

2. Перед сурядними сполучниками, що з'єднують речення, коли сполучники повторюються: *І линула полем жайворонкова пісня, і насолоджувалося серце степовим простором, і милувалися очі степовою зеленавістю...; І колишеться м'ята, і тремтить далина, і доріг тих багато, А Вітчизна одна* (Мал.).

Кома не ставиться:

1. Перед сполучниками, що з'єднують частини складносурядного речення, коли є спільний для обох частин другорядний член або спільна підрядна частина: *В день такий розцвітає весна на землі і земля убирається зрання* (Сос.); *Під канчуком стогнали села і давнігнулися міста* (Рил.).

2. Перед сполучником *і (й)*, що з'єднує дві питальні частини складносурядного речення: *Що ви мені скажете під час побачення і як ви мені скажете?*

3. Перед сполучником *і (й)*, що з'єднує дві окличні частини: *Як чисто і яскраво світяться зорі і яка гарна, тиха ніч!* Проте, незважаючи на розділовий знак, перелічувальна, зіставна чи протиставна інтонація супроводжує складносурядні речення завжди.

Крапка з комою між частинами складносурядного речення ставиться тоді, коли частини далекі між собою за змістом, або вже мають усередині розділові знаки, чи дуже поширені, або автор хоче виділити їх. Наприклад: *Отак ми їхали, то з надсадним виттям мотора пнучись угору, то повільно спускаючись униз; і Чорний Черемош спочатку пінився з лівого боку, а потім з правого; і гори злітали увись із святковою легкістю...* (Гуц.).

Інтонація при крапці з комою у складносурядному реченні майже така сама, як і в окремих простих реченнях, коли ставиться крапка.

Тире між частинами складносурядного речення ставиться, якщо друга частина, з'єднана сполучником сурядності, виражає швидко зміну подій чи різке протиставлення: *Зупинився і погукав у верхів'ття — а в лісі зробилося так тихо!.. Будемо з любов'ю до природи — і вона віддячить сторіцею* (Газ.).

В усному мовленні тире супроводить специфічна інтонація: голос підвищується на останньому слові першої частини (перед тире), після чого робиться пауза, і друга частина вимовляється спокійним тоном.

Примітка. Якщо після першої частини складносурядного речення за умови контексту повинна стояти кома, то при приєднувальній інтонації перед сполучником ставиться кома і тире: *І даленіла музика, і даленів чарівний голос,— і на траві перед моїми очима лише сплетений викинутий вінок...*

Вправа 227. Поясніть наявність чи відсутність розділових знаків у складносурядних реченнях та у простих з однорідними членами.

I

1. І стелються обрії милі, І вечір в ясній далині, І карії очі, і рученьки білі Ночами насняться мені (Мал.).
2. Промчала та буря-негода палка наді мною, Але не зломила мене, до землі не прибила. Я гордо чоло відвела, І очі, омیتі сльозами, тепер проглядають ясніше, І в серці моїм переможній співи лунають (Л. Укр.).
3. Раптом десь всередині будинку заграв баян і почулася пісня (Гонч.).
4. Від малих дітей болить голова, а від дорослих — серце (Н. тв.).
5. Дівчина троянди поливала, і кудись котилась хмар навала, і сміялась осінь за вікном (Сос.).
6. Але день минув — і Михайло не з'явився; другий день минув — Михайла не було (Сенч.).
7. Не дали упасти друзі, і сором не пече тепер (Павл.).
8. Тільки небо глибоке синіло та кружляли сполохані голуби (Газ.).
9. Що сталося зі мною і чому я тримаю на сходах цю дівчину? (Шевч.).

II

1. Він дасть землі, Микула новочасний, Незнану міць — і процвіте земля... (Рил.). 2. Я знав міста, ліси і гори і в морі бачив кораблі (Журн.). 3. Де впад Павлюк, там виріс Остриця, І всі кайдани розірвав Богдан! (Кост.). 4. А світ стояв як і раніше, й земля оберталась навколо своєї осі, й двоє молодих конструкторів курили та сперечалися біля урни з недопалками на космічні теми (Мушк.).

Вправа 228. Перепишіть поданий текст, поставте, де треба, розділові знаки; обґрунтуйте їх.

1. Спершу (дощ) дрібненький, ледь видний у тумані та поступово краплі більшали, ряснішали туман танув (Гуц.). 2. Машина стояла на обочині а шофер сховав під капотом голову аж до самих пліч... (Руд.). 3. Вони пішли в дім а я на якийсь час залишився надворі а потім раптово мені страх як захотілося з'явитись у вітальні, почуватись пригнічено серед людей... вислуховувати розповіді Андрона Гнатовича про різні чудернацькі речі... Тут, надворі, я зараз почувався вільніше, мене ніщо не сковувало — я був наодинці з собою й мені була рідна й дорога моя воля (Журн.). 4. Небо на сході ледь жевріло і сивий туман ще стелився над сонним Дніпром а подорожні наші були вже під самим Славгородом (А. Гол.).

Складнопідрядні речення

Складнопідрядними називаються речення з синтаксично нерівноправними частинами, що з'єднані між собою за допомогою сполучників підрядності чи сполучних слів.

Складнопідрядне речення складається з головного і підрядного, між якими завжди ставиться кома: *Хай прийдуть до тебе добробут і гідність і сядуть на покуті, щоб зникли сум і скорботи...* (Довж.).

В усному мовленні таке висловлення супроводжує відповідна інтонація, що виражає пояснення ознаки, місця, мети, причини, часу, умови, наслідку, припущення тощо.

Найчастіше між головним і підрядним реченнями ставиться кома або тире.

Розгляньмо вживання коми і звернімо увагу на складні випадки її вживання.

Якщо підрядне речення, що стоїть у постпозиції, з'єднується з головним за допомогою складеного сполучника

підрядності типу *внаслідок того що, в міру того як, завдяки тому що, так що, через те що*, то кома ставиться або перед сполучником, або в середині його, але тільки один раз: *Він умовк, тому що не було йому чого сказати; Він умовк тому, що не було йому чого сказати; Він притих тому, що визнав свою провину.*

Примітка. Коли підрядна частина речення стоїть перед головною і приєднується до неї за допомогою складеного сполучника, то він здебільшого комою не розділяється (*Перед тим як сісти вечеряти, баба Катря перехрестилася, зиркнула на невістку й погладила по голові внука...*). Проте коли автор виділяє окрему частину сполучника, тоді він комою розділяється, а частина сполучника переходить до головного речення. Наприклад: *Перед тим, як у гуркоті, шумі штурм почався з горбів і долин, цілу ніч у глибокій задумі полководець простояв один...* (Є. Фомін).

Якщо підрядне речення приєднується до головного за допомогою складених сполучників *перш ніж, лише коли, навіть якщо*, то кома вживається тільки перед сполучником: *Панове, перш ніж їхати у відпустку, застрахуйте своє майно* (Газ.); *Завод не збанкрутує, навіть якщо значну частину його проектів реалізовано не буде* (Газ.); *Він досягав високих успіхів, лише коли був сміливим і уважним* (Газ.).

Примітка. Коли в складнопідрядному реченні є кілька підрядних і одне з них приєднується за допомогою сурядного сполучника, то кома перед ним не ставиться: *За всіма тими балачками та клопатами забула й про вовка, що смірно сидів у сінях, і про отого небораку, що попався йому в зуби й заради якого вони зібрались тут* (Гуц.).

Комами відокремлюються сполучення слів як *виняток, як правило, як завжди, як раніше, як звичайно, як ніколи* тощо: *Хвилина у нього, як завжди, розтягається на годину; Він, як правило, запізнюється; Тетяна, як ніколи, була веселою, чепурною.*

Примітка. Кома не ставиться: 1. При порівняльних зворотах, якщо їм передують слова *майже, зовсім* (*син заввишки майже як батько*); коли порівняльні звороти входять до складу присудка (*озимина як щітка, руки як лід*) або тісно до нього прилягають (*це звучить як іронія*); коли зворот виступає обставиною способу дії (*почмав як вихор*); у порівняннях-фразеологізмах (*лле як із відра, вискочив як обпечений*), а також у словосполученнях *більш ніж, менш ніж, не раніше ніж, не довше ніж* і под. (*Поїзд прибуде не раніше ніж о десятій*).

2. Якщо підрядне речення складається з одного слова: *Подався і не сказав куди; ...сміється дівчина не знати з чого* (Рил.). Пауза у таких випадках відсутня зовсім.

Крапка з комою вживається між підрядними частинами речення, лише коли підрядні частини поширені й не з'єднані сполучниками сурядності: *О сонце моєї снаги і благо мого щастя, мій повелителю, коли питаєте про Вашу послушницю, що їй через Ваш від'їзд печінка,*

як дерево, зуглилася, груди стали руїною, очі — як висхлі джерела; коли питаєте про сироту-утопленицю в морі туги, яка не розрізняє дня від ночі, котра страждає від любові до Вас, яка збожеволіла дужче за Фархада і Меджнуна, відколи розлучена з своїм володарем,— то тепер зітхаю, немов соловей, ридая безперервно і після Вашого від'їзду перебуваю у такому стані, якого не дай Боже навіть Вашим невірницьким рабам (Загр.); Ми зосереджувалися тоді, коли в аудиторію входив Сердюченко; розвішував перед нами карту корисних копалин (багатозначно кидаючи на нас свої погляди) і брався за довгу указку (Журн.).

Вправа 229. Перепишіть текст. Поясніть розділові знаки при складнопідрядних реченнях. Визначте типи підрядних речень.

1. Якщо не буде навчена до десятирічного віку, матимуть з нею великі труднощі (Газ.). 2. Прекрасно, що роботу він розпочинає саме з теми «Чи врятує краса світ?» (Газ.). 3. Він поспішав, тому що до відправки поїзда залишалася година. 4. Він поспішав тому, що до відправки поїзда залишалася година. 5. Якщо навіть здається не під силу, зберіться й оволодійте, будь ласка, українською мовою. 6. Сонце, як ніколи, світило яскраво, щедро. 7. Сьогодні тепло майже як улітку. 8. Червоний як рак, щічки як троянди. 9. Зробимо не менш ніж планували. 10. А брокер не сказав своєму батькові, як воно йому, безвусому Андрію, усе так тяжко дається; дістається з неймовірним зусиллям і втримується лише до кінця сезону... (Журн.).

Синонімія сполучних засобів у складному реченні

Для культури мовлення важливо урізноманітнювати сполучні засоби у складному реченні, щоб не штампувати і не збіднювати ні усного, ні писемного мовлення. В українській мові є чимало сполучників і сполучних слів, які розрізняються лише семантичними або стилістичними відтінками, і ними можна варіювати у складному реченні.

Так, у складносурядному реченні єднального типу можна взаємозамінювати сполучники **і**, **й**, **та**. Проте слід пам'ятати, що сполучник **і** замінює **й**, **та** завжди, а сполучник **та** замінить **і** тільки тоді, коли тривання дій у середніх частинах виступає виразніше, а значення одночасності — конкретніше: *Лише в конторі хтось поцокував зрідка на рахівниці та над квітниками гули невсипуці*

бджоли (Гонч.). Сполучник **й** залежить не тільки від милозвучності, а й від ритміки, логічного наголосу: *Зими не було, й знову було мокро й осінньо... І знову зими не було, і було мокро і осінньо. Сіріло, й дощу не було* (М. Хв.).

Синонімічно багаті сполучними засобами протиставні складносурядні речення. У них сполучники залежать від того, яке протиставлення в реченні за семантичним відношенням — контрастне, обмежувальне чи компенсуюче. Так, при контрастному протиставленні переважає сполучник **а**: *У початкових класах ми проводимо ранки, а в старших і середніх — вечори художнього читання* (В. Сухомлинський); *Команду подали пошепки, а враження було таке, що пролунала вона громом* (Гонч.). При обмежувальному протиставленні, коли в другій сурядній частині обмежений ступінь вияву того, про що йдеться в першій, використовуються сполучники **та, але, проте, однак**: *У житті кожної людини є завжди місце для сміливих вчинків, але не завжди ми до них готові* (Журн.); *Мене водило в безвісті життя, Та я вертався на свої пороги...* (Павл.). При компенсуючому протиставленні, коли зміст другого компонента містить відшкодування, винагороду за дію, про яку йшлося в першій частині, вживаються сполучники **зате, але зате, та зате**: *Пісня та сама, зате співака далеко видно* (Газ.); *Чоботи та армійська ватянка стали одягом цілого народу, але зате які багаті ми з вами у чомусь незмірно важливішому* (Гонч.).

Ще багатша синонімія сполучників і сполучних слів у складнопідрядних реченнях. Так, у складнопідрядних реченнях з підрядними означальними найчастіше вживається сполучне слово **який** у різних відмінках: *Люди... живуть з думою про майбутнє, про те, якою вони залишать землю своїм дітям, наступним поколінням* (Журн.). В урочистих текстах переважає сполучне слово **що**: *Та зоря, що землю звано* (Л. Вишеславський). Сполучне слово **котрий** вживається тоді, коли воно означає щось окреме чи когось окремого серед багатьох: *Для режисера, котрий мислить собі кінематографію як основну свою діяльність, критика не страшна, а корисна...* (Довж.). Синонімічним до них виступає сполучний засіб **що** із займенниками **його, її, їх**: *Хліба, що їх змив дощ, яскраво зеленіли* (Гонч.). В урочистому мовленні в ролі сполучного слова використовується відносний займенник **чий** (*чия, чие, чий*). Його вживають стосовно осіб, до яких ставлять-

ся з повагою: *Ми згадуємо часто тих героїв, чий імена викарбувані на гранітних плитах* (Газ.).

Синонімічно багаті сполучні засоби складнопідрядних речень з підрядними обставинними — причини, часу, порівняльними, допустовими тощо. Так, підрядні причини поєднуються з головними реченнями семантичними (однозначними) сполучниками *бо, тому що, через те що, з тим що, у зв'язку з тим що, оскільки, від того що, завдяки тому що, в силу того що, з того приводу що, з тієї причини що, на тій підставі що* та ін. Найбільш поширений і нейтральний з погляду стилістичної характеристики сполучник *бо*: *Не дми в попіл, бо очі запорошиш* (Н. тв.); *Поет не боїться від ворога смерті, бо вільная пісня не може умерти* (Л. Укр.). Сполучник *через те що* виражає відтінок перешкоди: *Хіба він повинен був зупинитися через те, що мав перед собою застарілу карту центральної Європи?* (Гонч.). Сполучник *оскільки* виражає відтінок підстави: *Вони (старі люди) не покладаються на надії через свою досвідченість, оскільки більшість людських діянь лихі і закінчуються лихом...* (Арістотель).

На обґрунтування причини того, про що йдеться в головній частині, вказує сполучник *від того що*: *Від того що сонце ніколи не заглядало в це тісне місце, дощова вода нікуди не стікала, тут завсіди було вогко* (Мирн.).

У складнопідрядних часових реченнях синонімія сполучних засобів відзначається багатством і семантичних, і стилістичних відтінків. Так, швидко зміну подій і станів виражають сполучники *тільки, тільки-но, як тільки, щойно, ледве, коли це, як ось, як уже* та ін. Їх часто супроводять слова *раптом, раптово, зненацька*, а в головній частині при сполучнику як можуть бути слова *не встиг...*. Наприклад: *Не встиг ще батько затулити рота, як вона (ворона) знялася із своєї сокорини й перелетіла за Десну на високий дуб* (Довж.); *Тільки-но Сіверцев, припавши очима до панорами, хотів віддати команду, як важка гаряча болванка просвистіла над самою головою і знесла щит* (Гонч.). Сполучники *доки, поки, допоки* вказують на часові межі: *Поки на наших нивах ростиме хліб, доти його збирання буде одним із найскладніших і найпочесніших занять* (Журн.); *Друже, допоки енергії вистачить, маємо долю грановано виточить* (Ор.); *Доти чоловік добрий, доки десятицятком не стане* (Н. тв.). Сполучники *відколи, з того часу як, після того як, відтоді як* вказують на вихідний момент, із якого починається дія головного речення: *Минуло два дні, відколи серед*

пустинної тундри став мисливський намет (Трубл.); *І ось тепер, після того як над світом відгриміла найбільша з воєн, мені дорога знову стелеться до Харкова, до моєї альма-матер (Гонч.); З того часу як я побачив у роботі степового красеня, у мене зародилася мрія стати комбайнером (Журн.)*. Найчастіше вживаються складнопідрядні речення з підрядними загального часу, в яких використовуються сполучні слова *коли, як, у той час як, тоді як*: *На станцію ми приїхали, коли вже зовсім стемніло (М. Хв.); Як листя жовтіє, то поле смутніє (Н. тв.); Тепер, коли згадую матір, уявляю її здебільшого на городі (Гуц.); В той час як надворі все вигоряло, барометр уже третій день показував у конторі дощ (Гонч.)*.

Вправа 230. Поставте, де треба, розділові знаки; обґрунтуйте їх. Поясніть синонімічні можливості сполучних засобів.

1. Про дядька Ананія говорили що він зліпив сяку-таку клуню, застрахував і потім підпалив (*Кравч.*). 2. Так, едем де росте виноград і клюква, қоркове дерево і — якщо вірити тобі — полярна береза живе субтропічний барс і гімалайський ведмідь, ще й полярний «курсус арктос» на придачу; шляхетний олень і сніжний горал; тендітний єнот і сестра гієни — росомаха тощо... (*Баг.*). 3. Тепер усе знову було як уві сні: дещо лишилося таким як і було дещо змінилось (*Зег.*). 4. А щоб не змерзнути вирішили тупцювати навколо товстого дерева (*Баг.*). 5. Що б не захотів я вона вже зробила. За тими двома хлопці голови дають. А я ще не знаю котру посватаю. Жаль одну покидати, а шкода і другу лишати. Гей, Туркине, Туркине! — кликнув нараз тужно.— Ти в душу запала, а сама мов чарівниця... добре заховалася! Гей, дівчата, злийтеся в одну і я вас посватаю!.. (*О. Коб.*). 6. «Ну, яке мені слово вам, матусю, сказати яку подяку за те що на світ мене на ясний оцей спородили?» (*А. Гол.*). 7. Чи винен я що колір синій твоїх очей в душі мойї й волосся золоте проміння навк відбилося у ній (*Сос.*).

Вправа 231. Визначте типи речень, засоби зв'язку між ними та типи сполучників. Поставте у тексті розділові знаки, обґрунтуйте їх.

I

1. У сучасній техніці застосовують такі гуми м'які для пневматичних машин та інших технічних виробів і предметів широкого вжитку; тверді або ебонітові для електротехнічних хімічно стійких деталей; пористі або губчасті для виготовлення амортизаторів, сидінь, матраців тощо.

2. Швейна машина «Тула» має два приводи електричний

і ручний. Потужність електродвигуна цієї машини 50 Вт при 4500 обертів на хвилину. Навантажувальний момент 4,4 Ньютон-метри. Напруга 220/127 вольт. Максимальна кількість обертів головного вала машини 600 обертів на хвилину. Човник обертовий центрально-шпульний. Подача матеріалу в прямому і зворотному напрямках. Довжина стібка до 4 мм. Ширина зигзага 0—4 мм намотування нитки на шпульку на валу електродвигуна... (*Короткий політехнічний довідник*).

II

За кінематичною схемою автомобіля неважко простежити як передається рух від колінчастого вала двигуна до ведучих коліс автомобіля. Зусилля яке виникає на валу двигуна передається до ведучих коліс автомобіля силовою передачею що складається з таких механізмів: зчеплення; коробки передач, карданної передачі, головної передачі, диференціала та півосей на яких закріплені ведучі колеса.

Завдяки наявності зчеплення між колесами та поверхнею дороги обертове зусилля що передається до коліс змушує їх обертатись а внаслідок цього автомобіль починає рухатися. Штовхальне зусилля що діє на ведучі колеса автомобіля називається силою тяги. Ця сила повинна подолати опір сил що протидіють руху автомобіля, опір тертя кочення коліс, тертя в механізмах силової передачі та опір повітря під час руху автомобіля (*Короткий політехнічний довідник*).

III

Зовні вся рослина (цмин пісковий) густо опушена і має блідувато-сізе забарвлення. Завдяки цьому цмин здатний зберігати навіть невеликі запаси води і тому виникає в таких посушливих умовах де інші рослини в спеку гинуть. У стародавньому Римі захоплювалися букетами потім вони увійшли в моду в Парижі (*З медичного видання*).

Вправа 232. Перетворіть складнопідрядні речення на прості, а прості — на складнопідрядні. Поясніть розділові знаки.

I

Того дня стояла така спека, що у собак звисали розпечені язики і при нагріванні настільки розширювалися, що назад у рот не влизали. Птахи не сідали на бляшані дахи хат Кобилятина-Турбінного, боячись полекти свої золоті лапки, а Євмен Миколайович Грак скидався

на добре засмажений окіст. Незважаючи на ніж генерала Чудловського, він лишився живий і здоровий.

— Вплутав ти мене, докторе, в цю справу,— злився він на Сідалковського.

— Справжнє кохання приходить з часом, як і газети,— відказав йому Сідалковський і додав: — Не зупиняйтесь на досягнутому, Грак!

— Як ти легко йдеш по життю, Сідалковський...

— Я йду по тротуару і раджу це зробити вам, Грак. Людський організм хоч і перебуває в єдності з навколишнім середовищем, що зумовлює самооновлення, але, як доводять учені, він складається із вісімдесяти відсотків води...

Грак ішов розлючений, як Цербер Чудловського, який, мабуть, і досі кусав собі хвоста, що не ввіймав тоді за штани Грака.

— Як на майбутнього родича, ви, Грак, повелись із песиком не досить чемно. Так обдурити собаку... Ви не шануєте рідне місто, в якому збираєтесь жити і працювати, Грак... (*О. Черногуз*).

II

Дивіденд — доход (прибуток), що одержує держатель акції за підсумками діяльності акціонерного товариства. Величина дивіденду залежить від розміру прибутку, кількості випущених акцій, рівня оподаткування. Маса дивіденду — сумарний прибуток, що підлягає розподілу між акціонерами після початку діяльності акціонерного товариства. Ставка дивіденду — доход акціонера, виражений в процентах до номінальної вартості акції (*«Словник для підприємців і бізнесменів»*).

Безсполучникові складні речення

Вживання тих чи інших розділових знаків у безсполучниковому складному реченні значною мірою залежить від інтонації, що супроводжує кожне безсполучникове складне речення. Культура усного мовлення залежить від дотримання відповідної інтонації, а писемного — правильного вибору розділового знака. Відсутність сполучних засобів (які мають велике значення у граматичній типізації складносурядних і складнопірядних речень) у безсполучниковому складному реченні дає змогу класифікувати їх за інтонацією і виділити умовно-результативні, причиново-пояснювальні, причиново-наслідкові та інші

типи безсполучникових складних речень. Тип відношень між частинами такого речення впливає на виявлення тону, інтенсивності та часу звучання окремих його частин. Важливою рисою інтонаційної характеристики є паузи, які виконують синтаксичну роль, подібно до того, яку роль виконують сполучники підрядності у складнопідрядному реченні. Перша частина таких речень вимовляється повільніше, а друга — напруженіше. Особливо це помітно в умовно-результативних безсполучникових реченнях: *Людство не усвідомить себе як єдине ціле — не буде йому добра* (Гонч.). У таких реченнях логічно наголошене слово першої частини виділяється найчіткіше, — адже умова визначає результат.

У безсполучниковому складному реченні вживаються такі розділові знаки: тире, кома, двокрапка, крапка з комою.

Кома між частинами складного безсполучникового речення ставиться, якщо складові частини тісно пов'язані між собою за змістом, виражають сумісність дій. Наприклад: *Ніщо не вказувало на зміну його ставлення до Ібрагіма, його тепер звали тільки «сераскер султан», на долю Сулеймана лишився самий титул падишаха* (Загр.). В усному мовленні такі речення вимовляються з перелічувальною інтонацією.

Двокрапка ставиться: 1) Коли наступна частина складного речення доповнює чи розкриває зміст попередньої: *Життя — як вода: спливає непомітно, навіть не зогледишся* (Гуц.); 2) Коли в першій частині вжиті дієслова *розуміти, бути, вирішувати, дивуватися, знати, чути, гадати*, які попереджають про викладення факту в наступному реченні: *Зрозумій ти урешті: довіри йому — нема* (Тер.); 3) Якщо наступна частина пояснює причину того, про що говориться в першій: *Ось-ось упадуть перші краплі дощу: небо захмарилося, почорніло...*

При двокрапці в усному мовленні вислів першої частини містить попереджувальну інтонацію. Відчувається, що сказане не закінчене і потрібно його пояснити.

Крапка з комою вживається, коли окремі частини речення не мають між собою тісного зв'язку або коли у них вже є розділові знаки: *...не дбала про душу, маючи неподільну владу; була чужа милосердю, заклопотана тільки роздаванням повелінь* (Загр.).

Тире ставиться:

1. Коли перша частина вказує на час дії чи умову, про яку розповідається в другій: *Небосхил забарвиться приза-*

хідним сонцем — ми поїдемо з поля (Газ.); Знаєш — кажи, не знаєш — мовчи (Н. тв.).

2. Коли частини речення містять зіставлення чи протиставлення: *Підведеш під монастир один раз — довір'я втратиш надовго; Прийшло махом — пішло прахом (Н. тв.).*

3. Якщо наявна швидка зміна подій чи раптовий наслідок: *Злякався — вітер в уші свище, із півночі повіяв холодище... (М. Годов.); З-під них вихопилося два язички полум'я — це розгорілось вугілля (Зег.).*

4. Коли наявне порівняння: *Працює — що вогнем горить; Розкаже — мов намалює; Бреше — мов крицею об камінь креше (Н. тв.).*

В усному мовленні тире означає відповідну інтонацію: на останньому слові першої частини підвищується тон і робиться пауза. Друга частина вимовляється спокійним тоном.

Вправа 233. У поданих безсполучникових складних реченнях пояснить розділові знаки і визначте типи інтонації між їх частинами.

1. У неї вже була готова сурма — річ з молодої кори, звинутої спіраллю завдовжки з метр. Тоді зробила пищик, попробувала... «пищить»...

...Трищання кушів. Мить... І ось він [ізоубр] на галявині... У цю мить короткий рев, скоріше стогін... на галявину виламується другий ізоубр. Став, порскаючи, копає землю...

Два демони, дві сили, — втілення цілого цього світу. Стали один проти одного, витягли вниз шиї, нагнувши голови — ріг проти рогу. Копають землю, аж летить вона геть, водять боками... 2. Григорій у мисливстві намагався забути все — про свою дурну долю, невідоме майбуття; намагався не дивитися вперед, забувши про весь світ. 3. А тут ще почала надокучати мошка: поїдом їсть. Наталка виявилася найхитрішою — нацупила свій шолом, застебнула вуха — і байдуже, тільки плеще себе по носі (*І. Багрянний*).

Вправа 234. У поданих реченнях поставте, де потрібно, розділові знаки; позначте прості речення з однорідними членами і частини складного безсполучникового речення.

1. Запашний легенький вітер обвіває з Дніпра вологою лоскоче засмагле обличчя зволожує блакитні очі Оксани. Раз у раз вона відривається від газети дивиться то на голубе небо то на буйну зелень Хортиці (*Вільх.*). 2. Двері були прочинені вона їх штовхнула. Шарль спав, звівши голову із старого крісла рука, впустивши перст, майже торкалася підлоги (*О. Б.*). 3. Повійне вітерець млинок

і почне лопотіти (Донч.). 4. Люлі, ой люлі, маленький синок місяць-до тебе всміхнувся у вікно (Сос.). 5. Далечінь хвилювалась, мерехтіла прозорими випарами 'непосидющі бджілки гули над ширококронною яблунею коники заповзятливо настроювали у травах нехитрий свій струмент. Думки снуються вибагливим гаптуванням твої слова сережками-росами спадають на них, плескочуть луговими лунами (О. Хом.).

Вправа 235. Визначте типи речень за структурою і семантикою. Поясніть розділові знаки.

I

Війна, певно, розгнівалася на гордого Дзарахмата і на неї, маленьку Тасо, що благословила синів на відчайдушний поєдинок. Того, мабуть, і не надходило вісток од перших трьох, найстарших, того й покликала злостива війна четвертого, Махарбека, найдужчого в аулі парубка-богатиря, а за ним і тихого та сумирного Созирка, ще й красеня Шаміля...

О горе немилосердне, звідкіля ти взялося на сиві голови посиротілих батьків? Навіщо кривдиш старечі серця, коли вони і так настраждалися в марному чеканні вістей з далекого фронту?

Вже виплакала всі сльози знеможена Тасо, геть утратив сон похмурий Дзарахмат, і мовчазна сакля, завше гомінка й гостинна, схлипує сумом, голосить. Де їхні діти, за що їм кара така, хто захистить їх од куль і снарядів?

Ніхто не каже, ніхто не знає. Німіють люди, налякані лихом, німіють гори, втерши сльози. Лише недобрими громами озиваються хмари та виють вітри, обпалюючи душу. Хто вгадає, що буде завтра? Де, на якому кордоні зупиниться горе?.. (Д. Прилюк).

II

Земле моя...

*Усі бачать багатства землі,
але не всі чують її стогін*

Ще не збліднуть світила ночі, ще земля-матінка не почує других півнів, не стріне зоряниці й раннього прохолодного леготу, ще гаразд не зважніють трави від роси, а наддніпряне село, що виглядає, буцім оазис, уже прокинеться. Одне за одним засвітяться вікна білих хат; то тут, то там зринатиме дзенькіт металевого цебра об дубовий зруб криниці, то тут, то там спурхне в тиші ще сонна пташка...

Аж тоді зазоріє.

О тій порі Ромашкова Наталя — агроном поспішає в поле. Щодня. Щодня, зі світанком, агроном повинен знати вологозабезпеченість ґрунту. Ще довкруг ні душі, а єдина постать край простору, де жайворона спів,— уже стоятиме. Розмовляє вона з нивою, наче з другом. Придивляється, вимірює, порівнює, перевіряє... Чи бачили ви очі агронома, що дивляться на весняну ниву? Зачаровані та схвильовані... що вони бачать? Весняне хлібне поле, скажете... Ні. Ні! Барви врожаю. Про що тої часини думає агроном? Про врожай, здогадаєтеся?.. Помисли його — віддай, хлібодаре, багатостраждальній землі-годувальниці любов свою... (Г. Кисіль).

Складні синтаксичні конструкції

Складними синтаксичними конструкціями вважаються такі багатокомпонентні речення, в яких наявні різні типи зв'язку між частинами — сполучникові і безсполучникові; за допомогою сполучників сурядності й підрядності.

Складність виникає при збігові двох сполучників — підрядності й сурядності.

У складних синтаксичних конструкціях можуть уживатися кома, тире або кома й тире одночасно.

Кома між підрядними сполучниками ставиться тоді, коли вилучення підрядного речення не змінить того речення, від якого воно залежить. Це правило поширюється і на вживання коми між підрядним та сурядним сполучниками при їх збігові. Наприклад: *Ті самі (безжурні шибайголови), що літають по цілій цій «шостій частині світу», по цім велетенськiм людськiм полігоні, і ніде не можуть нагріти собі місця і що, якби могли, полетіли б геть ще й по всіх інших світах, та не можуть вилетіти* (Багр.); *А що коли покарати... Але як покарати? — думала Ржеганкова.— Зась. Бо, якщо і він не виїде в поле, хліб осиплеться* (Тер.); *І, як з берега в воду, прожогом метнулася до дверей* (І. Ряб.).

Тире у складних синтаксичних конструкціях (особливо при сполучниках підрядності) вживається зрідка. Його при цих сполучниках можна вважати авторським розділовим знаком і використовувати при особливому виділенні в усному мовленні.

Кома й тире у складних синтаксичних конструкціях може вживатись і при приєднувальних конструкціях, і для підсилення висловленого як авторський розділовий

знак: *І що б самодіяльні артисти на селі не співали: і веселі чи сумні пісні, і запальні чи уципливі частівки,— але односельчани слухають їх завжди* (Журн.).

Вправа 236. У складних синтаксичних конструкціях простежте за розділовими знаками. Поясніть типи зв'язку між частинами речення.

1. Час настав такий, що нападуть тучами носить, як саранчу. То зі станції подме — і вже крик та плач по всіх Васильках... (Д. Пр.). 2. Роксолана горнулася до нього, мовби шукала прихисту, ховалася від усіх нещастів і загроз, хоч і що б їй могло загрожувати біля цього всемогутнього чоловіка?.. І мовби зглянулося на неї небо (Загр.). 3. І ця радість передавалася всій хаті, бо, коли промовлялись чи думались і рвались назовні ці його слова, біла хата, в якій усім речам гріш ціна, вся заповнилась музикою народження людини і величання матері... (Довж.). 4. Широкоплечі стави та озера порозлягалися в затишних балках, по низах, мов задля того, щоб ясне сонце й синє небо повсякчас любувалися та видивлялися у їй чистих, прозорих водах (Мирн.). 5. Я ще не знав правил і тому, як мені здавалось, не робив помилок (Довж.). 6. Значить, ти скриню віддав тому, що говорити не вмієш?.. (Стельм.). 7. Ніхто не знав, коли й де побудовано цю шхуну (Журн.). 8. Та хоч би я й знала, то про це тобі не сказала б (Н.-Лев.). 9. І всю зиму надворі босоніж перебігали (діти), а хоча б яке бухикнуло раз (Стельм.). 10. Світлиця прибрана гарно, але видно, що покраси в ній давно не відновлялись і на всьому є слід не то що занедбання, а недостатчі пильнування (Л. Укр.). 11. Опріч того, що її живий жаль брав за знівченою рибою, вона була голодна (М. Коц.). 12. А що коли Кассандра переможе? (Л. Укр.).

Вправа 237. Перепишіть речення; у складних синтаксичних конструкціях поставте розділові знаки; обґрунтуйте їх уживання.

1. А що коли це не було сном?.. І Марійка глянула у верховіття... 2. Куди й для чого вела її, Тетяну, стежка вона не знала... 3. І чому місяць, чому коли він повний то світить цілу ніч?.. І все-то їй хотілося знати, про все розпитати хоч забаганка й сперечалася з сумнівом: а чи не набридає вона дядькові Йванові? 4. Природа намалювала на шибках білі ялинкові віти як наче геніальний художник. 5. А як коли і вийде Федора в поле то від неї все одно ні діла, ні півділа. 6. І якщо як кажуть, Бог обділив розумом якщо як ото говорять, без царя в голові то пиши пропало — спускайся, куме, на дно... то ж пак ліпше обійди, Барбосенко, зайву чарчину... 7. А щоб як

і Федорі йому не треба було квапитися то він вийшов на годину раніше (З тв. Г. Кисіль).

ПРЯМА І НЕПРЯМА МОВА

Пряма мова — це чиясь мова, передана з точним збереженням змісту і форми висловлювання, а непряма — чужа мова, яка передається довільно.

Пор.:

Пряма мова

Мудре народне прислів'я говорить: «Гірка правда очі коле, однак очищає душу».

Непряма мова

Мудре народне прислів'я каже, що гірка правда очі коле, проте очищає душу.

Речення з прямою мовою складається з авторських слів і прямої мови. Авторські слова по відношенню до прямої мови можуть бути препозитивними, інтерпозитивними і постпозитивними. Наприклад:

1. «Як тихо в яблуневому саду», — сказав Олег.
2. Олег сказав: «Як тихо в яблуневому саду».
3. «Як тихо, — сказав Олег, — у яблуневому саду».

Пряма мова передається на письмі двома способами: в один рядок або так, що репліка кожної дійової особи починається з нового рядка. У першому випадку мова кожної особи береться в лапки й відокремлюється від слів іншої особи (осіб) за допомогою тире. У другому репліка кожної особи починається з тире і пишеться з нового рядка.

Пор. приклади:

1. Сулейман поцілував згорток. Узяв із собою Ібрагіма і Ферхада-пашу. Ібрагіма — для себе. Пашу — для яничарів. Коней міняли через кожні три години. Ферхад-паша насміхався з Ібрагіма: «Розсиплешся!» — «До твого похорону доживу!» — «Подумай, кому це кажеш?» — «А вже подумав». Сулейман не розбороняв двох улюбленців. Один — його власний, другий — цілої султанської родини (П. Загребельний).

2. — Ага, веселі, — підхопив Семен, дивлячись на прибулу дівчину. — Так у нас же всі такі! Бо осьдечки ж недалеко народився Гоголь.

— І ви йому, звичайно, родич, — засміялася Оксана. — Поздоровляю!

— Чого не знаю, того не знаю, — чухнув хлопець свою потилицю. — Так ви той... до голови колективного господарства? Ми вже — акціонерне товариство. До нього?

— До нього.

- Комісія?
- Ні.
- Ревізія?
- Ні.
- А, я здогадався!.. Бо я здогадливий. Доброго ранку — ви поетеса. Позаторік вечір обіцяли...
- Та не поетеса я — агроном, — пояснила Оксана.
- Агроном? О! Надовго до нас?
- Назавжди.
- Назавжди-и? А у нас же той... агрономи довго не затримуються... Один недавно приїхав і... поїхав. Чули?.. (Г. Кисіль).

Розділові знаки при прямій мові

1. Якщо слова автора стоять у препозиції (перед прямою мовою), то після них ставиться дв о к р а п к а, а пряма мова береться в лапки: *Слухатимуть тисячі матерів, слухатимеш ти і подумаєш: «Ніхто не знає, що це він спеціально для мене!..»* (Руд.).

2. У середині прямої мови вживаються такі самі розділові знаки, як і в простому реченні. У кінці прямої мови, перед лапками, ставиться (залежно від інтонації) або три крапки, або знак питання чи знак оклику, а крапка — після лапок: *А сам подумав: «Дійсно. Грайливий і сердитий, буйний і лагідний, ніжний і звабливий [ізюбр] у своїй дикій красі...»* (Багр.); *Потім спитався: «Слухайте, Анно, хто така Рахіра? Хто вижене її з села?»* (О. Коб.); *Олександр Довженко говорив: «Приберіть геть усі п'ятки мідних правд. Залиште тільки чисте золото правди».*

3. Якщо пряма мова у препозиції, то вона береться в лапки, а після лапок ставиться кома і тире (а знак оклику, знак питання чи три крапки ставляться перед закритими лапками). Слова автора починаються з малої букви: *«Але ж іще далеко», — подумала про себе дівчина* (І. Кир.); *«А молодість не вернеться...» — співає дівча* (О. Хом.); *«Кому сказано — руки вгору?» — усвідомив: кінець* (І. Кир.); *«Не хочу! Не хочу!» — кричало в ній, а вона давила той крик, заганяла його в глиб душі, переповненими слізьми очима дивилася вже й не на глибини, в яких навіки зникла добра морська істота, а на високі зелені береги, на птахів, що вільно ширяли над Кадригою, на біле каміння суворої фортеці...* (Загр.).

4. Якщо пряма мова розривається словами автора, то перед ними ставиться кома (чи інший розділовий знак)

і тире, а після них — кома й тире, якщо перша частина прямої мови не закінчується. Лапки ставляться на початку і в кінці прямої мови: *«Тепер, Петре Миколайовичу, — читав далі Циков, — кілька слів про Юрковича. Як там йому мається?..»* (Бедз.).

Якщо ж перша частина прямої мови є реченням закінченим, то після слів автора ставиться крапка й тире, а пряма мова далі пишеться з великої літери: *«Чого це я, мов та дівка красна, розхвилювався! — лаяв себе в думці Іван. — Що тут особливого?..»* (Авт.); *«Ій-богу, як дівчина, — подумала Ганка. — Ходить так, наче ступити по цій землі боїться. Говорить, наче остерігається, що комусь не вгодить. Ій, мабуть, і кусок хліба в рот не лізе, бо це ж комусь може й не сподобатись»* (Гуц.).

5. Коли пряма мова розриває слова автора, то перед нею ставиться двокрапка, а після неї — кома чи тире, або кома й тире: *Мені подобалося весь час вигукувати: «Хай живе король! Хай живе дуче!» — коли ранком піднімали прапор. Я говорив собі: «Не буду», але то було, як ото кажуть, зранку каяття, а ввечері вороття* (С. Чексеріні).

Близькі до прямої мови речення, що являють собою, наприклад, повідомлення в періодиці, у лапки не беруться, а слова автора виділяються як вставні: *Перший в Україні елітарний факультет менеджменту, створений Київським технологічним інститутом легкої промисловості й акціонерним товариством «ОМЕТА інстер», повідомляє газета, оголошує набір студентів із спеціальностей: менеджер (строк навчання 4 роки) і менеджер широкого профілю (строк навчання 3 роки)* (Газ.).

Не береться в лапки пряма мова, коли не відомо, кому вона належить: *Кажуть: щоб солодко відпочивалося, треба гарненько потрудитись.*

Є також невласне пряма мова. «Словник літературознавчих термінів» дає їй таке визначення: «Невласне пряма мова — вплетення мови персонажа або персонажів (прямої мови) в авторську мову. При цьому граматичні й стилістичні особливості прямої мови зберігаються, але вона подається немовби від автора, спеціально розділовими знаками не виділена». Наприклад: *Навіть старі хвалили Гуцу. Вони ходили розпитать у нього, чи скоро буде нарізка [землі]. Він, певно, знає. Марко сміявся. Ніхто з доброї волі землі не дасть. Як! не будуть землю ділити? Що ж тоді буде? Що їй робить?* (М. Коц.).

Іноді невласне пряма мова чергується з прямою: *Мати звела погляд на сина. Що з ним? Хіба хоч раз вона*

образила його чи сказала йому неправду? Ні, не було такого. «Ти, сину, не поспішай з висновками,— проказала й додала тихіше: — А я докладу зусиль, аби ти зрозумів усе до кінця».

Вправа 238. Простежте у тексті за діалогічною мовою. Зверніть увагу на розділові знаки.

Двієчники

— Професоре,— м'явся студент, притискаючи екзаменаційний білет до своїх грудей,— в економіці така нецікава термінологія... І розвалена вона вся — там уже все ясно... Давайте ліпше про життя!

— Давайте,— згодився професор.— Але все одно починаймо з актуального: що таке перебудова.

— Та це, професоре, найлегше!..— вигукнув студент.— Наша перебудова, нехай не при мені буде сказано, це значить перебудування всього того, що нами досі набудовано.

— А економіка?

— Економіка, усім відомо, повинна бути економною.

— А студент у перебудові й економіці?

— Це така особа, котра повинна все оте знати.

— Двійка,— виголосив професор.

— Кому? — безневинно запитує студент.

— Ви про що? Я такого ще не чув... Вам, люб'язний, вам! Яким ви йдете у світ? Як же ви зрушуватимете з місця нашу економіку, яка стоїть, не йде, ба, навіть задкує!..

— Боїться,— коментує студент.— Бо ми доїхали до станції «Кінець світу». Нікудишня коняка! Треба пересідати на іншу.

— Одиниця! — нетерпець професорові.— Тридцять років випускаю економістів!.. Ціла армія науковців НДІ, АН і багато такого іншого... а ви досі виходите ось такі — жодного сміливого вершника...

— То кому ж, професоре, двійка?.. (Г. Кисіль).

Вправа 239. Перепишіть речення, позначаючи способи передачі на письмі невласне прямої мови, прямої мови та близьких до неї речень; обґрунтуйте розділові знаки.

1. «Ой, для чого ворожила, зіллям частувала? Нащо мою голівоньку, нащо зчарувала?» — «Не я твою голівоньку чарам придавала, то жура моя, мій миленький, тебе обіймала» (Н. тв.).

2. А коли їхав з іподрому в роззолоченій кареті до

свого палацу, маючи з собою валіде й султаншу, Роксолана, ніби щось згадавши, сказала:

— Ваша величність, ви забули здійснити важливий акт.

— Який же?

— Ви мали подякувати п'ять тисяч разів своєму великому візирові за неперевершені лестоці.

Так Сулейман переконався, що жінка не забуває нічого. Ні добра, ні зла (*Загр.*).

3. Державні курси іноземних мов «Інтерлінгва», повідомила газета, мають відділення української мови й оголошують набір слухачів на заочне навчання. Тел. 220-60-66.

Вправа 240. Напишіть текст у формі діалогу, а відтак — своїми словами; поясніть розділові знаки у всіх варіантах.

Сидір мружиться, посміхається, пускає лукаві зайчики з прискаленого ока, киває Остапові Вишні своєю шолудивою, з селезниками над вухами і потилицею, головою: «Хе-хе, товаришу письменник, небісь, і чарку перехилив, і гусяче стегенце наминав у нашого брата? А замолоду ще й до чужої молодиці липнув? Знаємо вас!»

«Було, Сидоре, було», — на всю губу посміхається Вишня, якого, ну хоч ти лусни, нічим дошкулити неможливо! (*Журн.*).

Цитати. Розділові знаки при цитатах

Цитати відрізняються від прямої мови лише своєю роллю — вони мають спеціальне призначення, і при їх використанні необхідно обов'язково вказувати на автора чи на джерело.

Розділові знаки вживаються так само, як і при прямій мові в один рядок. Цитовані слова беруться в лапки. Якщо цитата наводиться частково, то на місці пропущеного тексту ставляться три крапки. Якщо цитата береться не з початку речення, її слід писати з малої букви.

З малої букви пишуться і ті цитати, що вважаються складовою частиною речення. Наприклад: *Вчені доводять: «У природі вітаміни синтезуються в клітинах рослин, тому плоди й овочі є основним джерелом їх надходження в організм людини»*; *Вчені доводять, що вітаміни в природі синтезуються в клітинах рослин, тому «...плоди й овочі є основним джерелом їх надходження в організм людини»* (*Журн.*).

Віршований текст в лапки не береться:

*Не стелись, тумане, не шуміть, тополі,
не печальте очі ви, берізки голі!
Вийду я у поле, там, де синь навколо,
де чогось шукає перекотиполе,— так починається
ліричний вірш Володимира Сосюри «Не стелись,
тумане...»*

Якщо вказівка на автора чи джерело цитованого вислову йде безпосередньо за цитатою, то вона береться в дужки, й після неї ставиться крапка; коли ж автор чи джерело вказуються не відразу за цитатою, а нижче, то крапка ставиться після цитати.

Вправа 241. Перепишіть речення; поясніть розділові знаки в цитатах.

1. Про концерт С. Крушельницької одна з газет писала: «Співала арії з опер Верді та Россіні. Після того, як артистка проспівала пісні Лисенка «Тебе, моя любко єдина» і «Коли настав чудовий май», бережанська громадськість закидала її квітами і піднесла лавровий вінок» (*І. Герета*). 2. Доктор медичних наук, професор І. М. Трахтенберг писав, що «...принципи підтримки високої працездатності були сформульовані видатним російським фізіологом М. Є. Введенським. Перше,— говорив він,— це поступове входження в будь-яку розумову діяльність; друге — ритмічність праці; третє— послідовна і систематична робота; четверте — правильне чергування праці й відпочинку...»

Вправа 242. Перепишіть, поставте розділові знаки; обґрунтуйте вжиті розділові знаки в цитатах.

1. Лікарські рослини — давні друзі людини Г. Смик, Зелена аптека. 2. Флора України нараховує 4500 видів папоротеподібних голонасінних і квіткових рослин

Г. Смик, Зелена аптека

3. У Біблії написано Хіба ви не знаєте, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви! 4. У Біблії написано, що, мовляв, хіба ж таємниця, що ті, хто на перегонах біжить, усі біжать, але нагороду приймає один? Біжіть так, щоб одержали ви! 5. У білої заздрості — друзі і день, у чорної заздрості — ніч і печаль так говорить А. Демиденко у своїй пісні. 6. Часу на землі мине набагато більше, ніж у космічному кораблі... 7. Звучить Демиденкова пісня На Україну повернусь через роки, через віки, устами вдячно притулюсь до материнської руки

ПУНКТУАЦІЯ

Пунктуація — це прийнятий порядок уживання розділових знаків на письмі. Їх функція — або виділяти частини тексту в середині речення, або відділяти одну частину від іншої. Таким чином, розділові знаки поділяються на видільні (відокремлювальні) та віддільні.

Видільні — це дужки, кома, тире й лапки. А до віддільних належать крапка, знак оклику, знак питання, крапка з комою, три крапки. Кома й тире можуть виступати і як видільні розділові знаки (при одноразовому використанні), і як віддільні (при парному використанні).

Віддільні розділові знаки

Кома і крапка з комою виконують віддільну функцію в середині речення, а крапка свідчить про закінчення думки. Крапка може ставитися навіть між окремими словами. На відміну від коми, крапка з комою відділяє в тексті частини, менш пов'язані між собою за змістом.

Пор. речення: *Погляд не губиться вдалині, його зупиняє поросле буковим лісом пасмо...* (Зег.); *Зупинка та була не на станції, а так, на самісінькому березі справді химерного моря; колія проходила під скелястими урвищами попри саму воду, роблячи дугу навколо Байкалу в кількадесят кілометрів* (Багр.).

Три крапки вживаються в кінці речення або в середині, передаючи незакінчену думку. Наприклад: *Та я то перебудувався, а ось верстат, на якому працюю, перебудувати не можна... Бо він дореволюційний* (Луз.); *Ось прийде мама, зберемо сімейні збори й поговоримо...* (Т. Пр.).

Три крапки вживаються у поєднанні зі знаком оклику або знаком питання, утворюючи складний розділовий знак:

Знов до школи я добіг
за одну хвилинку.
Посміхнувсь той:
Молодець!..
Прудковитий вдався.
А Тимко йому:
— Та ні!
Щес за мною гнався.

(В. Кленц)

Три крапки можуть ставитися на початку абзацу на позначення розриву у розповіді (як і в цитатах): ... *Щоб запросити на прийом чергового пацієнта, медсестра взяла Курочкіна під руку...*

— *Час — кращий лікар.*

.....
— *А в якому кабінеті він приймає?..* (Журн.).

Д в о к р а п к а показує, наприклад, що попереду розкриття змісту, конкретизація, роз'яснення, обґрунтування того, що планувалося досі:

— *Та баба Текля,— кажу.— Вона у нас, можна сказати, позаштатний критик. Її навіть захопили: можете, бабо, лаяти всіх і все, що хочете, вам нічого не буде. Палива на зиму не буде...* (Колод.).

Т и р е ставиться на місці пропущених членів речення або зв'язки: *І уявіть собі: у республіці, де Менша Більшість (підкреслюю — Менша Більшість) править Більшою Меншістю, несподівано ота Менша Більшість пішла назустріч Більшій Меншості. І в місцевій пресі (інколи жартома її ще називають республіканською) після довгих дебатів, мітингів з'явився проект Закону про мову (О. Ч.); Біля сплячого порушника заведеного порядку зібрався медичний консилиум у складі — наукове світило професор Вітамін Поліпович Таблетка, його асистент і дисертант на кандидатський ступінь Ваня Обдарований та відомий гомеопат без перспектив на наукові звання Н. Е. Пийліки (Яч.); Корж, звісно, нерівня Божку. Після трьох місяців наче трохи розвиднілося. Чого — сам не знає, а посвітлішало (Д. Пр.); Пам'ять у мене, як у Македонського, ну коли підходить час борги віддавати — зраджує.*

Знак питання і знак оклику передають питальну й окличну інтонацію:

— *Оце ми вже й дома,— сказав Мілаш й обізвався до Рябка: — Атуй! — Пес підбіг, упізнав своїх і замахав хвостом, підстрибуючи до самих стремен (Вільх.); І що в тому сільмазі стерегти? Нічого... Згоджуйся [сторожем] (Гуц.).*

Вправа 243. Перепишіть текст; поясніть віддільні розділові знаки.

1. Я збирався на вечірку; власне, туди мала прийти дівчина. Ясно, що мені необхідно було якнайкраще показати себе...

...Дядько Ваня почав розповідати анекдот, і всі похололи з ляку.

— Що це таке: зелене і волохате висить на стіні? — запитав дядько Ваня і сам же відповів: — Рушник! А чому

ж він зелений? Позеленів з нудьги, бо навпроти стоїть телевізор.

Реготав лише дядько Ваня... (Ю. Ячейкін).

2. Цю книжку написала людина; отже, цілком зрозуміло, що виховання, освіта, погляди й настанова автора матимуть вплив на її зміст. Саме тому я намагався по можливості бути якомога більш об'єктивним... (Ремонд А. Муді).

Вправа 244. Перепишіть твір Лесі Українки під диктовку, самостійно поставте віддільні розділові знаки; перевірте правильність вашого написання за оригіналом.

Нічка тиха і темна була.
Я стояла, мій друже, з тобою;
Я дивилась на тебе з журбою,
Нічка тиха і темна була...

Вітер сумно зітхав у саду.
Ти співав, я мовчазна сиділа,
Пісня в серці у мене бриніла;
Вітер сумно зітхав у саду...

Спалахнула далека зірниця.
Ох, яка мене туга взяла!
Серце гострим ножем проїняла...
Спалахнула далека зірниця...

* * *

Не співайте мені сеї пісні,
Не вражайте серденька мого!
Легким сном спить мій жаль у серденьку,
Нащо співом будити його?

Ви не знаєте, що я гадаю,
Як сиджу я мовчазна, бліда.
То ж тоді в мене в серці глибоко
Сяя пісня сумная рида!

Видільні розділові знаки

К о м а м и у реченні виділяються відокремлені члени, уточнювальні слова і словосполучення, звертання, вставні конструкції, вигуки, підрядні частини: *Падають сніжинки лагідно і млисто на моє обличчя, на сліди мої. І уже здається, ніби я не в місті, а навколо мене все гаї, гаї (Сос.); Сльози, як тропічна злива, так і котяться (О. Ч.);*

Прилинув вітер, і в тісній хатині Він про весняну волю заспівав, А з ним прилинули пісні пташині, І любий гай свій відгук з ним прислав (Л. Укр.); Возлюблену муз і грацій, Ждучи тебе, я тихо плачу І думу скорбную мою Твоїй душі передаю (Т. Ш.); Ех, учителику, нічого ви не розумієте. Вона так зацікавлена вами, що буде дуже рада, коли звернете на неї увагу (Кол.).

Дужки виділяють у тексті вставлені конструкції: слово, частини речення, цілі речення; додаткову інформацію, знаки оклику, знаки питання — вираження автором сумніву, задоволення чи іронії до чогось або до когось: *Сьогодні (!) до нас приїжджає моя сестричка; Мій однокурсник (а ми з ним лантух солі таки з'їли) зустрине мене обов'язково; Моя молодша сестричка (і чого вона поїхала без мене?) пише, що скучає за всіма нами; Білий налив (ми з матусею дуже любимо його) рясно-рясно на яблуні! (Кис.).*

Тире виділяються частини, які мають дещо меншу самостійність, ніж частини, виділені дужками. Наприклад: *Минає вже перша весна, пишаться вже ліси, гори в ясній новій зелені — настає літо (О. Коб.); Взяла зілля, поклонилась: — Спасибі, бабусю! — Вийшла з хати — чи йти, чи ні?.. Ні! вже не вернуся! — Прийшла... Вмилась, напилася. Тихо усміхнулась. Вдруге, втретє напилася І не оглянулась (Т. Ш.); По тім боці — моя доля. По сім боці — горе... (Т. Ш.).*

Лапки насамперед виділяють у тексті чужу мову: *Він кинув «добридень» і побіг далі.*

У лапки беруться також маловживані слова, використані в іронічному значенні, назви нагород, газет, журналів, літературних творів, підприємств, організацій, марок машин тощо: *газета «Вісті з України», журнал «Журналіст України», автомобіль «Таврія», роман «Вітер в обличчя», культурно-просвітницьке товариство «Червона калина», об'єднання «Новий день», фірма «Опель», концерт «ОМЕТА», ресторан «Аліса», спільне підприємство комерційного банку «Аваль».*

Віршовані тексти, як ми вже згадували, у лапки не беруться. Так само не береться в лапки й діалогічна мова, коли кожна репліка починається з нового рядка.

Отже, при вживанні розділових знаків культура мовлення полягає в тому, щоб не тільки правильно поставити той чи інший розділовий знак, а щоб читач легко й чітко сприймав текст, ясно розумів думку автора. А для цього

потрібно, аби кожен розділовий знак відповідав поруху думки автора, тій інтонації, яку він укладає в текст під час вираження думки.

Вправа 245. Перепишіть речення; поясніть видільні розділові знаки.

1. На узліссі горіли дерева яскравою молодю зеленню, що здалека здавалась теплою і солодкою (*Вільде*).
2. Насамперед, сутність мазохізму — вичікування, уже первісно він передбачає пасивність. Мазохіст — людина, яка поневіряється, і ця її якість припускає загальмованість, запізнення або затримку (*Газ.*).
3. 1968 року пан Ландау заснував власну фірму, яка стала офіційним представником інтересів деяких австрійських, німецьких та швейцарських фірм (серед них — і австрійського СІМЕНСУ) в колишньому СРСР (*Газ.*).
4. Я передплатив журнал «Здоров'я». 5. От «виручив» — як поїхав, то так і не повернувся (*Журн.*).

Вправа 246. Поставте пропущені видільні розділові знаки; обґрунтуйте їх.

1. Мабуть Роксолана сама в цей час слала й слала свого повіреного Гасан-агу постать не вигадана бо названа в листах Роксолани до польського короля намовляючи того вдарити по кримському васалу султана (*Загр.*).
2. У молодій циганки що поралась коло сніданку висіли у вухах якісь ковтки і монети золоті чи срібні (*Гуц.*).
3. Майном столиці став аеропорт Жуляни. На його базі і на базі військового аеродрому у Василькові буде створено єдиний комплекс який стане внутрішніми повітряними ворітьми столиці (*Газ.*).
4. Вдруге золоті медалі завоювали спортсмени чернівецького Зубра. На другому місці вінничани, бронза в одеситів (*Журн.*).
5. Вчить планету доброти Вона давно вже миру й ласки прагне. В народів і серця і губи спрагли Чекають слів що мудрі та святі (*Кор.*).

Підсумкові запитання

1. Що таке складне речення?
2. Які сполучники вживаються при складносурядних реченнях?
3. Які розділові знаки використовуються у складносурядних реченнях?
4. Коли в них не ставиться кома?
5. Коли ставиться тире?
6. Що ви знаєте про складнопірядне речення?
7. Які сполучники і сполучні слова вживаються для з'єднання частин складнопірядного речення?
8. Які розділові знаки вживаються у складнопірядному реченні?

9. Коли не ставляться коми?
10. Коли вживається тире?
11. Коли використовується крапка з комою?
12. Яка ознака безсполучникового складного речення?
13. Коли у безсполучниковому складному реченні ставиться кома?
14. Коли ставиться тире?
15. Коли ставиться крапка з комою?
16. В яких випадках ставиться двокрапка?
17. Що таке пряма мова і непряма мова?
18. Що таке діалог?
19. Яким чином пряму мову можна змінити на непряму?
20. Як ви розумієте, що таке цитата?
21. Що таке пунктуація?
22. Яка різниця між віддільними та видільними розділовими знаками?

Творча самостійна робота № 9

1. Складіть кілька складносурядних речень, використовуючи сполучники сурядності, у яких буде вжито усі можливі для таких речень розділові знаки. Наведіть приклади, коли не ставиться кома. Замініть сполучники сурядності синонімами; простежте, як змінюється значення речення.
2. Складіть кілька складнопідрядних речень, використовуючи складені сполучники.
3. Наведіть приклади, коли кома не ставиться.
4. Наведіть приклади, коли кома ставиться лише перед сполучником.
5. Напишіть речення, вводячи в нього крапку з комою.
6. Складіть (чи випишіть з художньої літератури) речення, де збагатяться сполучники; обґрунтуйте своє написання.
7. Наведіть приклад безсполучникового складного речення; поясніть розділові знаки.
8. Складіть речення з прямою мовою; замініть пряму мову непрямою; переставте пряму мову таким чином, щоб вона стояла перед словами автора або після них. Поясніть ужиті вами розділові знаки.
9. Передайте на письмі пряму мову в один рядок і таким чином, коли репліка кожної дійової особи починається з нового рядка. Обґрунтуйте розділові знаки.
10. Напишіть коротенький текст із близьким до прямої мови реченням. Поясніть розділові знаки.
11. Дослівно відтворіть розмову трьох осіб, використовуючи знаки питання й оклику.
12. Складіть речення, використовуючи цитати; обґрунтуйте написане вами і поясніть розділові знаки.
13. Складіть кілька речень, уживаючи всі можливі віддільні та видільні розділові знаки; перекладіть речення російською мовою.
14. Напишіть твір на тему «Не забуваймо слів, які виражають чуйність, увічливість, щирість».

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А. Біл.— А. Біленко
Авт.— П. Автомонов
А. Гол.— А. Головов
А. Толст.— А. Толстой
Баг.— І. Багрянний
Баж.— М. Бажан
Бедз.— Ю. Бедзик
Бурл.— Ю. Бурляй
Вільде.— І. Вільде
Вільх.— П. Вільховий
В. Кон.— В. Кононенко
В. Куд.— В. Кудин
Возн.— В. Вознюк
Вор.— П. Воронько
В. Пик.— В. Пикуль
Газ.— Газета
Гог.— М. Гоголь
Гонч.— О. Гончар
Гур.— О. Гурейв
Гуц.— Є. Гуцало
Г. Хотк.— Г. Хоткевич
Довж.— О. Довженко
Донч.— О. Донченко
Д. Пр.— Д. Прилюк
Журн.— Журнал
Загр.— П. Загребельний
Зам.— Н. Замчак
Зег.— А. Зегерс
Земл.— В. Земляк
І. Кир.— І. Кирій
І. Ряб.— І. Рябокляч
І. Фр.— І. Франко
Качк.— В. Качкан
К. Горд.— К. Гордієнко
Кис.— Г. Кисіль
Кол.— Я. Колас
Колод.— Є. Колодійчук
Кор.— В. Коротич
Кос.— Г. Косинка
Кост.— Л. Костенко
Кравч.— Є. Кравченко
Куп.— Ф. Кулер
Л. Толст.— Л. Толстой
Луз.— Ф. Лузан
Л. Укр.— Леся Українка
Ляш.— Л. Ляшенко

Мак.— О. Маковей
Мал.— А. Малишко
М. Годов.— М. Годованець
Мирн.— Панас Мирний
М. Коц.— М. Коцюбинський
Моск.— А. Москаленко
М. Р.— М. Рудь
М. У.— М. Удовиченко
Мушк.— Ю. Мушкетик
М. Хв.— М. Хвильовий
Нар. мудр.— Народна мудрість
Н.-Лев.— І. Нечуй-Левицький
Н. П.— Н. Плющ
Н. тв.— Народна творчість
О. Б.— О. Бальзак
О. В.— Остап Вишня
О. Коб.— О. Кобилянська
Ор.— О. Орач
О. Хом.— О. Хоменко
О. Ч.— О. Черногуз
Павл.— Д. Павличко
Панч.— П. Панч
П. Г.— П. Гаєнко
П. К.— П. Куліш
Пчіл.— О. Пчілка
Рил.— М. Рильський
Руд.— М. Руденко
Сенч.— І. Сенченко
С. Жур.— С. Журахович
Сидор.— В. Сидоренко
Смол.— Ю. Смолич
Сос.— В. Сосюра
Стар.— М. Старицький
Стельм.— М. Стельмах
Стец.— Я. Стецюк
Тер.— Г. Терещенко
Ткач.— Д. Ткач
Т. Пр.— Т. Прокопенко
Трубл.— М. Трублаїні
Тул.— З. Тулуб
Т. Ш.— Т. Шевченко
Тют.— Г. Тютюнник
Чорн.— С. Чорнобривець
Чухл.— В. Чухліб
Шевч.— В. Шевчук
Яч.— Ю. Ячейкін

Вступ	3
Фонетика і культура мовлення	5
Фонетична транскрипція	8
Голосні звуки	9
Приголосні звуки	11
Асиміляція приголосних	23
Дисиміляція приголосних	27
Чергування голосних та приголосних	30
Чергування голосних	30
Чергування приголосних	39
Спрощення у групах приголосних	42
Подвоєння приголосних	43
Склад слова	45
Наголос	47
Фонетична краса мовлення	53
Орфоепія	54
Графіка і орфографія	56
М'який знак в українській мові	59
Сполучення літер <i>йо,ьо</i>	61
Апостроф в українській мові	61
Велика літера в українській мові	63
Правопис слів іншомовного походження	67
Правопис російських та інших слов'янських прізвищ	70
Написання складних слів	72
Правила переносу слів	76
Лексика і фразеологія	80
Лексика української мови	80
Омоніми	81
Синоніми	82
Антоніми	84
Лексика за походженням	85
Лексика щодо функціонального і стилістичного використання	89
Фразеологія української мови	98
Словотвір і культура мовлення	108
Способи словотворення	112
Суфіксальний спосіб	113
Префіксальний спосіб	116
Префіксально-суфіксальний спосіб	117
Осново- і словоскладання	118

Абревіатури	120
Лексико-синтаксичний спосіб	122
Морфолого-синтаксичний спосіб	122
Лексико-семантичний спосіб	123
Морфологія	124
Частини мови	124
Іменник	124
I відміна	124
II відміна	128
Відмінювання прізвищ, імен та по батькові	132
III відміна	134
IV відміна	135
Іменники, що вживаються лише в однині або лише у множині, та невідмінювані іменники	136
Прикметник	139
Числівник	144
Займенник	149
Дієслово	157
Дієприкметник	162
Дієприслівник	164
Прислівник	165
Прийменник	168
Сполучник	171
Частки	173
Вигуки	177
Синтаксис. Пунктуація	181
Порядок слів у реченні	183
Просте речення і пунктуація	186
Однорідні члени речення. Розділові знаки при них	188
Відокремлені члени речення. Розділові знаки при них	194
Вставні і вставлені конструкції та розділові знаки при них	205
Складне речення і пунктуація	209
Складносурядні речення	210
Складнопідрядні речення	212
Синонімія сполучних засобів у складному реченні	214
Безсполучникові складні речення	219
Складні синтаксичні конструкції	223
Пряма і непряма мова	225
Розділові знаки при прямій мові	226
Цитати. Розділові знаки при цитатах	229
Пунктуація	231
Віддільні розділові знаки	231
Видільні розділові знаки	233
<i>Список умовних скорочень</i>	237

Навчальне видання

Пазяк Ольга Михайлівна,
Кисіль Ганна Григорівна

**УКРАЇНСЬКА МОВА
І КУЛЬТУРА МОВЛЕННЯ**

Оправа і титул художника *П. Т. Вишняка*
Художній редактор *І. Г. Сухенко*
Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *І. П. Бойко*

Здано до набору 23.05.95. Підписано до друку 16.01.96.
Формат 84×108¹/₃₂. Папір друк. № 2. Гарнітура літе-
ратурна. Високий друк. Умовн.-друк. арк. 12,60. Умовн.
фарбовідб. 12,86. Обл.-вид. арк. 13,52. Вид. № 9921
Тираж 15 000 Замовлення 5–1028.

Видавництво «Вища школа», 252054, Київ-54,
вул. Гоголівська, 7

Головне підприємство республіканського виробничого
об'єднання «Поліграфкнига».
252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

